

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 110.

Title ALANKARACANDRIKA.
Com. on KUVALAYANDA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 110. Subject : Rhetorics

Title : Alankāra - candraikā

Author : Vaidyanāth Scribe : _____

Date of the work : _____ Date of the Ms. : _____

Place of the work : _____ Place of the Ms. : _____

Size : 11.2" by 5" Extent : 140 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : _____

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ न चित्तमद्वयलक्ष्मीद्वारे लोचनचंद्रिकां उर्वेऽवलया नंदसद
 लंकारचंद्रिकां चिकीर्षितार्थविघ्नसिद्धयेदृष्टदेवतांस्तौति अमरीति अचरणमंक
 नमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणे आतिथ्यमाणस्य
 पंकजस्यारोपविषयचरणान्मनापरिणतिं विनादुरितदुरीकरणक्रियार्थत्वासेनवात्
 परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेति तद्वृत्तं न च पंकजमिव चरणमि
 ति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमास एवा उपमानात्मकतिशयं अमरिणो कवरी
 नारस्य केशपाशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोनात् संसृष्टया अमरितयामखरी ॥ अतमि
 ति विषेशस्यानुगुण्याभावात् तस्य पंकजगतत्वेनेव प्रसिद्धिरिति एतद्विशेषणावग
 तेन च पादपदनेनाभिव्यज्यमाना गौरी विषयासु संगता गतारतिः कविगतांतांतां पुष्पा
 तीति प्रेयो लंकारोपि बोध्यः १ परस्यरेति प्राञ्चोपरातनोनात्यती अर्थादुमा महे स्वरो

ए

१

स्तमः किं नूतौ प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितृरूपौ निरुपाधि रूपांश्रयत्वादिनोप
 रिहृत्या च तथा परस्परसंबंधिन्यास्तपः संपत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं यमोस्तौ
 अत्र परस्यस्य क्रियाविनिमयवीचक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्देवाच्ये इति वा
 त्तिकेन हि नावेत्तसमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपः स्यादेश
 च परस्यराश्रयत्वेनैव पूर्वपदस्यस्य सुपः उत्तरपस्यायापष्टाश्च संबंधोर्थः तथा
 च पार्वती तपः संपृद्धिपलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपः संपत्कलायिता च पार्वतीत्य
 योऽलभ्यते तपः संपत्तेश्च फलं निरातिशयानंद इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्यदत्त
 लक्षणः शृंगारोऽभिव्यज्यमानः सौभाग्यातिशयं जनमुखेन शिवमोर्भावप्रकर्षे वर्यवस्य
 तातिसद्गुणैराकलनीयतामातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः परस्य
 रचोपमयोः फलायितेत्येकवाचकादुपवेशलक्षणः संकररतिदिक् संप्रतिप्रतिपिपा

दधिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽर्थात्तया फलन्या योगात्तस्यारसात्वाद्दोषवि
 कत्वेन फलत्वेन प्रेक्षायां प्रकृतं यथा प्रकृतं येषु च यिन् शृंगारं साधिदैवतं श्रीलक्ष्मं प्रति
 रसात्वादानंदं प्रार्थयते उवाच येनिसमूहं दोषमेषं शस्त्रं बवंशाश्चतिकं भगवावरणत
 या सदा प्रकाशमानं श्रेयो विगलितवेद्योतरमानंदं रसो वैशदति श्रुतेः रसः कः यो धन्यो
 रमेकमदिमपुण्यशालिनिर्नादिमुनिनियोगकलया योगकौशलेन हृदयाजस्य उद
 रो रसोर्मध्यवर्तिनो हृदयं पुंडरीकस्य कोशं मुकुलं अधोमुखं नवाविद्यमानं उद्यद्यरेच
 कप्राणायामः नोर्दृष्टं स्तब्धत्वाच्चिरात् वहुकालं यथा रुचिं मथेच्छं गृह्यमाणो पिरामह
 द्माघनिमत्तमूर्तिः प्रमनोचरी क्रियमाणोऽपि परितः पूर्णरूपमस्य तया च ततोऽपरिच्छि
 नवस्तूपः अविरतं निरंतरं मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशत इति विरोधात् लंकारः श्री
 पासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः अर्थवामो गिनिरप्यचिंत्यस्वरूप इति

माहात्म्यानिशयवर्णनं अत्र योगिगत भगवद्दिषय करति नावस्य कविगतं तं प्रत्यंगत
 या प्रेयो लंकारः मुकुंदपदक्षेपमुल्लंघय निधिविशेषोपमाध्वनिः चिकीर्षितस्य गेयस्य
 प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति अलंकारेति एतन्नो नयान्यपि अलंकारेषु अर्थालं
 कारेषु पमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्नानां तेषु वगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धय इत्यर्थः ते
 षो येन हल हल हल तयोः संग्रह इति नित्यसापेक्षत्वात् समासः लक्ष्यमुदाहरणं अ
 लंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यनिर्भूतत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठाया विषयिता संबंधो व
 छिन्नाचमकुतिजनकता वच्छेदकता तदवच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दानां दु
 पमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्चमत्कारोदयान्तेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोस्ताननिष्ठ
 मूल इति जनकतायां विषयितया वच्छेदकत्वेन तद्दिशेषणी नूतानप्राप्तोपमादिस्तानिष्ठा
 वच्छेदकता वच्छेदकत्वात् रसवद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च नैदह्यग

नो नसत्येपादाने परकीयमयापद्धाशंका निरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां च
 द्रालेके चंद्रलोकाख्यग्रथे तएवत्यनंतरं लिख्यते इति शेषः तत्र स्थितानामपिकेषां
 चिदलेखनात्प्राय इत्युक्तं यथानंतरं श्लोकस्योत्तराद्वैतवदस्यते हृदयेत्येनोक्त
 चैस्तन्यगिस्तनयोरिवेति स्वयंतन्यदेवविरचितमिति एवं च तदीयत्वेन कथनाद
 शंका निरासः सप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु घट्टालंकारवटकतया सप्रसिद्धत
 याचप्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अयंच लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणं साद
 र्यस्य लक्ष्मीश्चमल्लति विशेषजनकता तादृशिष्टसादस्यमिति यावत् धर्मधर्मिणि
 रनेदोपचारात् लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति यत्र काये वृत्तित्वं सप्रत्यर्थः तच्च शक्ति लक्ष
 णव्यतरसदुकारेण स्वबोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकगुणं चंद्रादि उपमेयं न्यून
 गुणं वर्णमानकामिनीवदनादि सद्गुणैः काव्यभावनापरिपक्वबुधिः व्यंग्यस्य मय्या

दाप्रतिनिर्णयमरूपाययासाव्यजनमित्यर्थः अत्र चोपमानोपमेयमोरितीत्वरूपक
 यनेन तु लक्षणं तर्गतं यावत्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानोपमे
 यत्वयोरूपमाघटित्वात् एतच्चाप्रेत्यक्तीभविष्यति इत्थंचालंकारत्वे सति सादृश्यत्व
 मुपमालंकारलक्षणं बोध्यं एवमप्रेत्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यं हंसी
 तात्यादि अत्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंसादेरन्ययः सादृश्यस्य
 च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपसाधारणधर्मतत्त्ववत्त्वरूपसंबंधेन
 कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतयानामार्थप्रतिसाद्वैदसंबंधेन विश्येप्यत्वे विविशेष
 णत्वाच्च बाधकाभावात् तथा हंसिनीरूपितसादृश्यप्रयोजकत्वर्गगाकर्मकावगाहना
 श्रयत्ववत्तं कांतिरिति बोधः नचैवं स्वर्गगावगाहनामिव शब्दश्चेत्याघनिमग्नयेधा
 त्वर्थस्य समानधर्मोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथा

त्वोचित्यापातत्वेनविरोधाभावात् तथासतितत्रैवकुतो नसादृश्या न्वयइतिचेत् न
 धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारसंसर्गेणसादृश्या बोधेविशेष्यतयाविभक्त्यर्थोपस्थि
 तिर्हेतुत्वात् नचनिपातार्थमिन्नरुत्तित्वेनप्रकारताविशेष्यणीयेतिवाच्यं घटोनपश्य
 तीत्यादौघटोद्यमितानारस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनेन्यथापत्तेः यद्विधुधात्वर्थेपिता
 त्वर्थवशात् सादृश्या न्वयोनुभवसिद्धस्तदाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
 संबन्धेनान्वयबुद्धिं प्रतिनञ्जनन्योयस्थितेःप्रतिबंधकरामात्रंपरिकल्प्यघटोनपश्यती
 त्यादौपूर्वोक्ता न्वयबोधो निराकरणीयइतिदिक् एवमराविंदमिवसुंदरंवदनमित्या
 दावरविंशदिनिरूपितसादृश्यस्यप्रयोजकतासंसर्गेणसुंदरपदार्थो कदैशोपिसुंद
 रत्वेत्यनुभवबलादन्यस्तद्विशिष्टस्यचाभेदेनमुखादौ इत्यंचाराविंदनिरूपितसादृ
 श्यप्रयोजकसौंदर्यवदमिन्नैवदनमित्यन्यबोधः अरविंदसुंदरमितिसमासेत्वर

४

विंदपदेनअरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकत्वज्ञते तच्चाभेदेनपदार्थकदैशोसौंदर्य
 त्वेति एवंचाराविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकमिन्नसौंदर्यवदमिन्नवदनमित्यन्य
 यबोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेवजल्लणयासर्वार्थबोधकंसुंदरपदंभुता
 त्वर्थग्राहकमित्यकेअरविंदमिववदनमित्यत्राराविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमि
 तिबोधः सादृश्यस्यनिरूपातार्थतयाभेदेननामार्थान्वयेबाधकाभावात् अरविं
 दमिवभातीत्यत्रभातेर्ज्ञानार्थकत्वेअरविंदपदस्यअरविंदनिरूपितेसादृश्यप्रकार
 कज्ञानविषयेजल्लण तस्यचाभेदेनमुखादान्वयः शेषंतात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तंदिश
 वासादृश्यस्यैवप्रकारितासंसर्गेणधात्वर्थत्वयः अत्रैवसौंदर्येणोतिधर्मोपादानेनृ
 त्तियार्थस्यप्रयोजकत्वस्यसादृश्येऽन्वयात्सौंदर्यप्रयोज्याराविंदनिरूपितसादृश्य
 प्रकारकज्ञानविषयइतिबोधः अथकल्पेनुअरविंदपदमेवसर्वार्थबोधकमितरज्ञा

त्वय्यग्राहकमिति ध्येयं इयंच सादृश्यस्य पदार्थोत्तरत्वमते शाब्दबोधरितिरुपदर्शिता
 तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्रवर्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः अ
 त्रैवाद्वादकमिति समानधर्मापादाने इवार्थस्य धर्मस्याद्वादकत्वे पदार्थैकदेशोऽन्य
 यः तदसहिष्णुनायां तु चंद्र निष्ठाद्वादकत्ववति आद्वादकपदस्य लक्षणा चंद्रादि
 पदं तात्पर्यग्राहकम् चंद्रशब्दशमित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः स संबधि
 कत्वात् सदृशपदं वा चंद्रशब्दस्य विशिष्टे लक्षणाकं अत्रैवाद्वादकत्वेनेत्युक्तं
 वनेदस्य तिया र्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मोऽन्यस्तथा चाद्वादकत्वाभिन्न
 चंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नमुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमिति
 त्वय्यग्राहकमित्येवं विधौ न्ययसराणि श्रेणयस्तत्र तत्र शब्दयुत्पत्तिनिर्णयैरनुसंधेया
 इत्यलं प्रशक्कानुप्रशक्कपरिचितेन पूर्णोपमेतीत्यनन्तरमालंकारिकैरिति शैलीयं न
 अ

च त्वंच विशेषत उपान्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपा
 त्तसमानधर्मकत्वे सति विशेषतः स्वानिरूपशब्दगम्यत्वं त्वपदे मुपमापरं उपमानमु
 त्नायामपिलक्षणा योपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तिरिति उपमेयमुत्तायां स्मरवधु
 यंतीत्यादावात्मन उमेयस्याध्याकृतेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपान्तिरिति शब्दविशेष
 ल्य एवमपितत्वीनेनात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवं विधौ मां लुप्तोपमायां
 मुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वादिशेषत इति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः
 धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वादिशेषत इति उपमाप्रयो न
 नकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः वाचकलुप्तायामपिलक्षणा योपमानादिपदे नोपमावग
 मान्तद्वारणाय विशेषतः स्वानिरूपेति उपमायां च निरूप इव वद्वयया शब्दा इत्याद्यनि
 युक्तोक्ति संग्रहीता इवादि यः अत्र निरूपत रूपस्यैवादे रूपसर्गवत्तद्योतकत्वमेव कथ

नि
 मन्यथाशरैरुसैरेवोदित्यानुद्धतिरन्यथाविद्यादाबुद्ध्यादिपदोत्तरनृतीयादिसंगतिः उ
 त्थादिरुद्धरणक्रियाप्रत्यकरणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणी भूतशरविशेषण
 त्वाभावाच्चोक्तकत्वेनुत्थादिपदस्योत्तरसदृशपरतयोत्तरसदृशैः शरैरिति शरविशेषण
 त्वेन नृतीयादिसंगतिरिति वैय्याकरणमतेनादरणीयं उपास्यते गुरुत्वाद्दोषात्
 र्थसनाक्रियाया अकर्मतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपवाधवस्योपसर्गवाचकतायामि
 विवादिवाचकतायामभावेन दुष्टांतवैषम्यस्य स्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समा
 नविभक्तिकतायां विशेष्येण सहेकार्थभवेत्तत्र विशेषणं तत्रलिंगादयः प्रायो
 विशेषस्याविशेषे इत्यनुशासनस्य बोधमानोपमेययोरपितस्यां लिंगसंख्याविनेदे
 पिष्टपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्य सत्वेनोप
 मानपदोत्तरनृतीयादेः साधुत्वार्थनियोगयने श्रुतस्माद्वचकत्वमेवेवादीनां युक्तं चेत्

तस्य स्वारसिकत्वाभावादेव

तत्र अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्यैव शब्दप्रयोगे श्रौतीत्यस्य दत्तांजलित्वापत्तेः रूढि
 प्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनैव चंद्रादिपदेन चंद्रसादृश्यलक्षणायां निषिद्धाद्विधि
 कत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च अपि च इवादिर्घातिकत्वनये चंद्रादरूपमानस्य पदार्थैक
 दशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपमन्तीः तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारे च लिंगवचन
 नेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति हि क ३ उपमानेत्यादि उपमानं त्वंचोपमानिरूपकत्वेन वि
 वाहितं तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य स्वारसिकमौप
 चारिकं विवक्षति विवभावस्तनं श्लोषस्तं वस्तु प्रतिवस्तुभावेन समालभेदोऽश्रयणेन
 चेत्यनेकधा चित्रमिमांसायां प्रपञ्चितं तत्र स्वर्गवगाहनस्य तथा त्वमौपचारिकं का
 न्तौ तस्य स्यादसिकत्वाभावात् उपादानादिति वाचकस्योपादानं निर्देश इतरेषां तु श
 ष्टेन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयं साधारण्यप्रकारविशेषोपदशनायोदाहरणान्तरमा

ह यथैवेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्यन ज्ञान न बुधः पडितः पूर्वपूर्वनिर्दि
 ह्यगुणसिरसाऽप्यते आदौ लितेन शिरसा अभिनन्दयति परंपरतो निर्दिष्टं दोषकंतेनि
 यच्छतिरुणादिवान्नाकं गतवर्दिर्नोद्धारयतीत्यर्थः कश्चिद्दुस्त्वैदो चंद्रगरलोठरूनपा
 ददान इत्येते हर इव सोपि पूर्वचंद्रशिरसाऽप्यते तत्त्वैकं धारयति परंचगरलं कंतेनिय
 छतिस्थापयति नि ह्येदं रक्तगरलं विषमि न्यमः शकने अत्र यद्यपीति साधारणस्त
 त्वेनाभिमतो धर्मगृह्यान् शिरसाऽप्यते पूर्वमित्यादि नोक्ते यद्यपि नैकोन साधारण इति
 योजना गृह्यानि न्यादि नोक्ते एकोपि धर्मसाधारणेने निवग यथा श्रुते साधारणस्य साध
 रणत्वाभावे क्तेर संगतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः उपमान इत्यारन्य इति भेदादित्यं
 तेनोक्तं समाधत्ते तथापीति वस्तुगत्या साधारण्याभावे पान्वथा चंद्रगरयो रित्यादि
 यथाक्रमं चंद्रगुणयोगरलदोषयोश्चेत्यर्थः विवप्रतिविंबभावेन प्रतियमान्सादृश्ययो

रूपमानोपमेयधर्मो निन्नशेषोपात्रत्वरूपेण अनेदात् अनेदाध्यवसायात् एतच्च
 साधारणधर्मतेत्यप्रतनेनाचितं ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वदनाभिनेवनचो कठस्या
 पनतद्विहिरनु दूरमयोश्चमे गृहः गृह्यनित्यादित्यादीनां च शिरसाऽप्यते कंतेनि
 यच्छतीत्यनयोः संगृहः अनेदाध्यवसायादिति अनेदस्याध्यवसायादाहार्यनि
 श्रयादित्यर्थः साधारणधर्मतेति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः पूर्वस्मा
 त्पूर्वदाहरणात् इति विशेष इत्यर्थः नैचैवं साधर्म्यप्रतीकपपादनेपिवस्तुन
 स्तदभावात्कथं मुपमालक्ष्यण समन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसा
 धारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्योपमालक्षणं त्वमित्यनित्रायादिति लोके वि
 वप्रतिविंबभाव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगतचंद्रादिविशयतया प्रसिद्धेः कथं प्र
 क्षतेन ह्यपदश इत्याशंकायामाह वस्तुत इत्यादि अनिन्नयोस्तथाध्यवसितयोः १२

धमिति॥ निनशदेत्यर्थः॥ विवप्रतिविबभावइति॥ विवप्रतिविबपदवाच्यमित्यर्थः॥
 समयप्रतिनसंकेतइत्यर्थः॥ पूर्णायामुपमानादिसमप्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरितोषा
 जुप्नोपमायोसर्वलोपनियमाशंका निरासायलक्षणपूर्वकताविननेवर्णेत्यादिना
 चकारोवाशस्यार्थेदेतेनतरंचलोपेत्याद्याह्यर्थः॥ एवंचेनरेतरयोगाविबद्धयावर्ण्य
 स्योयमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपेअन्यतमानुपादानेजुप्नोपमासाचए
 दिअनुपादानैरध्याप्तिलैतिपूर्वापारानामुक्तंनवति॥ नडिदित्यादिनुदाहरणानि
 ॥ अर्थतोअचदेउपमेयादानामिति॥ कृततोलाघवात्पूर्णमिन्नत्वंलक्षणंबोधो
 लक्षणवाक्यगतंक्रमेणस्यादादलक्षणक्रमानुसारेणविभागंदर्शति॥ यथेत्यादिवाचक
 जुप्नेति॥ वाचकत्वंचात्रानुपूर्वादिशेषवत्तमाबोध्यनेनिरुद्धत्वं॥ तच्चशत्यानिरुद्धलक्ष
 णोवा॥ तत्राद्यमिवादेदितापंडुसुहृत्सुहृदोरितितदभावात्कडिद्वोरित्यादीवाचक

लोपः॥ समासानुशासनेननिरुद्धलक्षणवगमेपेआनुपूर्वीविशेषवतयाशब्दविशेष
 स्यतदबोधनात्॥ शास्त्रलक्षतइति॥ शास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः॥ कर्पूरतीत्यत्रेति॥ अत्रसर्वत्रा
 तिपदिकेत्यः॥ किंप्रवायक्त्यइत्यनेनविहितः॥ किंप्रजुप्नोपिस्मर्यमाणोधर्मप्रवरूप
 आचरंबोधयतिकर्पूरपदेचलक्षणयाकर्पूसादृश्यं॥ तस्यचारितेकृत्येपूर्ववत्प्रयोज
 नकतासंसर्गेणाचारैर्ययोधर्मरूपत्वेत्यनेदेन॥ वास्तुतस्तुकिंबलोयाप्रतिसाधनेपि
 तथाबोधनकर्पूरादिशब्दावकपूरादिशादृश्यप्रयोजकाभीचंतसादृश्येनिन्नवाच
 रलक्षयतीति युक्तं॥ ननुवाचकस्यैवादेरनुपादानाद्योपोयुक्तः॥ साधारणधर्मस्यो
 त्याचाररूपस्यकिंबपाहृतयाकथंलोपस्तत्राहु॥ कर्पूरवदोनदात्मकाचारार्थस्यकि
 पृक्षते॥ कर्पूरस्यैवैवार्थवति॥ आनंदात्मकः॥ जनकतासंबंधेनवस्तुगत्या॥ आनंदस्य
 रूपोयआचारस्तद्वोधकस्येत्यर्थः॥ ननुकिंप्रलोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः॥ कर्पूरादिपदा

नामेवतद्वेधकत्वपक्षेकथं धर्मलोपः संगमनीया इति चेत् । अत्र श्वः एवमपि न द्योतक
तया विहितस्य कृपो लोपात्तलोपव्यपदेशः । अतएवात्र सामानार्थकः क्वचनोपात्तः
तस्यानुपपत्तादित्याहुः । नन्यास्तु । धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेऽपि आनदोत्वा
दिनाविशेषरूपेणानुपादात्ता धर्मलोपमुक्तएवा । अन्यथा इंदुत्रुत्यास्येत्यादि धर्मलोप
दाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः । नचैवं क्यजादावपि धर्मलोपस्यादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः
त्याहुः । स्मरवधूयंतीत्यत्रेति ननपमानादाद्या इति कर्मभूतानुपमादौ नोचारेक्यचो
विधानात् स्मरवधूयंतीति मिवाचरंतीत्यवगमस्यात्मानं मन्यावेति कथं निर्णयस्तत्राह
विशेषणोति । रत्यनुरुपाचरणस्य कान्तिकरणकारवरूपविशेषणसामर्थ्यादित्य
र्थः । कान्तिस्वरसतः स्वीयत्वावगमादिनिभावः । नचात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपा
दानात्कथं लोप इति वाच्यं । तस्यादितीयोक्ततत्कर्मभूतोपमेया समर्पकत्वात् । आ

५

त्मानमित्यध्याहृते नैष न द्वेधात् । अत्र स्मरवधूपदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते । तस्य
च प्रयोजकत्वसंसर्गिणो भेदेन वाचाच्चेन्वयः । तथा च स्मरवधूसादृश्यामिन्न आ
त्मकर्मको य आचारस्तदाश्रयस्तन्वीति बोधः । काकतालियेति । यन्निविषये । समा
सविषये । ज्ञापकादिति । इवार्थसमासानावेतद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासा
नुवादेन उपपन्नस्तज्ञापक इत्यर्थः । उ नयत्र काकागमनता लपतनयोः उपमेयमि
त्यनंतरं क्रमेण विशेषः । तिनेति । काकतालसमवेति क्रियापरयोः काकतालपदयो
रित्यर्थे समासेनेत्यर्थः । कालतालसमवेति । अयं भावः । कालगमनता लपतनयो
पमानत्वेतदुपमेययोः स्विद्यगमनतत्वावस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयनया
न्यया योगात्काकलैते समासं मरुपमुपमेतेऽन्वय इति वंचका कतालसमागमसदृ
शकाकतालपदार्थस्तस्याद्या भेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूपे उपमेयेऽन्वय इति न

१

तदिति तादृश्य समासोत्तरमित्यर्थः। इति तदर्थ इति काकता लपदलक्षितस्य का
ककतेनालफलोपभोगेनान्वस्यत प्रत्ययार्थस्य सदृशैकदेशे सादृश्येनिरूपितत्वं
संबंधेन तथा सदृशस्याभेदेन तन्वीरतिज्ञानरूपेणोपमेयेनान्वयादिति नावः।
अत्रपतनदलितमिति रदोदर्शनस्तु नितद्रूपेति च विव प्रतिविंब भावापन्नध
र्मस्वरूपकथनं न त्वेवमन्यथाकार इति बोध्यं। न च स ह दुत्ररिताभ्यां काकाता ल
पदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति वाच्यं। अनुनवानुत्तारपनुसासनेन न्युत्पत्ति
वैचीत्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति। एते दुर्लभत्वात्पण्याख्यायतत्रोपमाननुप्रा
दीश्वरुगेपि नेन प्रदर्शयितुमाह। ततश्चेति ककागमनता लपतरुपोयः समाग
मस्तदुपस्येत्यर्थः। इदं च काकागमनमिव ता लपतनमिवेति मय्यनाद्यगता विग्रह
वाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं। समागमस्य तादाशक्ति याद्वयानि न त्वेनोक्त्या

१०

तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात्। विशिष्टोपमायां विशेषणोपमागतिव समासोपमाया
मपितदवयवक्रिययो र्यथायोगंगम्यमानां मुपमायां निप्रत्यमहाभाष्ये कृतानादृश
विग्रहवाक्यप्रणनमित्याशयः। धर्मस्यानुपादान इति। ततस्त्याने अभवत्की ब्रहीमि
ति शतिपाठ इति भावः॥ ॥ इति श्रामत्तसं दुपाख्य रामभद्रसुरिविरात्मन वैद्यनाथवि
राचितायामलंकारचंद्रीकारव्यायो कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं॥ ॥
यद्यप्युपमानिरूपमानितरंतनुजालंकारेषु संनवत्सादृश्या उपमेयोपमेव प्रथमं नि
रूपयितुमुचितानन्वारोपितसादृश्यनिबंधनं न च यस्तथा पितं हिति य सदृशव्यवच्छेद
फलकतया नृतीय सदृशव्यवच्छेद फलिका मुपमेयोपमापमेद्वयशोघोपस्थितिकम
प्रिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति। उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वं मुपमेयत्वं चेत्यर्थः। इहो
तिश्रुयमाणत्वात् विवद्व्यने शशिषः। एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमा तत्त्वमुपमेयत्वं

विवक्ष्यते तदन्वय इत्यन्वयः॥ असंभवशंका निरासा यमध्ये उदाहरणोक्तिः॥ तत्र कल
 हणस्तु नाणि निविमतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि स नोपमायामानि व्याप्तिः॥ तत्र मत्यादेरे
 कस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात्॥ अथैकस्य वस्तुनोपदेकानिरु
 तमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं॥ एकस्याद्युक्तिकल्पनात्॥ इत्थं च स नोपमा
 यो मत्यादेश्चेष्टादि निरूपितमुपमानत्वं नाणित्यादि निरूपितं न उपमेयत्वापेक्षुक्तानि
 रूपितोपमानोपमेयत्वविरुद्धा नातिव्याप्तिरित्युच्यते॥ तदा स्वमिव जलं जलमिव
 खनित्युपमेयोपमायामिति व्याप्तिः॥ तत्रैकस्यैव वस्तुनोपमानस्य एकजलमिव
 पितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् चेति चेत्॥ मेव॥ एकस्यैवेति विरो
 धघोतकैवकारबलेन स्यादश्रयनिरूपितोपमानोपमेयत्वयोर्लानो न कथ्य
 तिप्रसंगानायात्॥ अस्ति हि इंदुरिदुरिवेत्यनल्पेन उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्यात्॥

११

अथेदु निरूपितं न नुरश नोपमायां मुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः॥ अनन्वयपदप्रवृत्ति
 निमित्तमाहुः॥ वण्यमानमपीती॥ नात्वेतीति न संबध्यत इत्यर्थः॥ साधर्म्यस्य नैदेष्टित
 त्वादेति भावः॥ तन्वेवं सत्यवद्भूता यत्प्राप्तिः॥ रित्यत आहुः॥ अनन्वपितोपाते॥ बाधि
 तस्यापित्यर्थः॥ अर्थस्यासाधर्म्यस्याभिधानोः॥ आहुः॥ पक्षपतया प्रतिपादने
 सदृशान्तरवच्छेदेन सदृशान्तरव्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेव विशेषयति॥ इंदुरित्यादि
 ना॥ इत्थं च सदृशीतरव्यावृत्तिमचनद्वारानुपमत्वघोषे न रूपप्रयोजनवत्यादायात्ततो
 दुरोदुनार्थवादवत्तद्वारमात्रतया सादृश्यप्रतितीपादने पिनासंबंधप्रलापतायतिरि
 रिति भावः॥ उदाहरणान्तरमाहुः॥ यथावेति॥ गगनाकारं गगनसदृशं॥ इवेत्यतः प्राक्प
 षमित्यध्याहार्यं॥ उदाहरणान्तरप्रदर्शनेष्वनेमादुपूर्वोदाहरणेति विप्रत्यादेरित्यो
 दिपदातगमिष्यद्वारणत्ययोः संग्रहः॥ इत्येकान्वयप्रकरणं॥ अथोपमिषोपमोलक्ष्य

यति। पर्यायेति। अयोगपद्येनेत्यर्थः। वाक्यभेदेनेति यावत्। तत्तु उपमानोपमेयत्वं
 विवक्ष्यते इति शेषात्रापि बोध्यः। उपमेयोपमेति न ह्यनिर्देशः। उपमेयो नोपमेति व्यु-
 त्पन्नः। धर्मोऽयमेत्युदाहरणं। अर्थो धनं पूर्णश्राः पूर्णसमृद्धिः। अत्र च धर्मार्थमोद-
 योर्वाक्यभेदेन उपमानमुपमेयत्वं च बाणितं। तत्राद्यवाक्येऽर्थस्यापमानत्वे धर्मस्योप-
 मेयत्वं। द्वितीये तु तद्विपर्ययेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति च द्रष्टव्यं।
 यः। उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तिरित्युक्तं। एवमपि समन्वयशरीरे
 आपुराणोऽमुता रकादुक्तं न यविश्रांतसादृश्याया नुपमायामतिव्याप्तिः। तत्र योऽकु-
 मुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्यैव तत्प्राप्तिर्योगित्वरूपोपमानत्वस्या-
 व्यर्थतः। प्रतियोगित्वेऽतः पर्यायेति त्कृतं। ननु न एतिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरि-
 ति विमलेतिरसनोपमानातिव्याप्तिः। तत्र ह्योर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्वव-

१२

एतन्नादिति चेत्। न ह्योरित्यनेन परस्परमुपमान्योपमेयत्वस्य निवक्षितत्वात्। अन्य-
 यापरायपदेनैवानन्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति मन्त्रेण ननुपमाप्रतियोग्यरूपाया उप-
 मसादृश्यरूपाया वाच्यमौपम्याया अलंकारांतरत्वे किंवा जमित्यत आहुद्वयोरिति।
 तथा चार्थविशेषघोतकतया च मल्लतिवैलक्ष्यन्यमेव तत्र बीजमिति भावः। कथं ह नि-
 यमदृशव्यवच्छेदलानस्तत्रादाधर्मार्थयो विनिधमार्थयो मध्यमार्थः। मुख्यतः शब्दे-
 नेति। तथा च मा प्रत्यपुनर्वचनेन तद्विपर्ययस्यार्थमिति न्यायादिद्वापि नृतिरसदृश-
 व्यावृत्तिरिति भावः। स्वमिवेति। शरीररूपमिदं। विमाकाशमिव जलं। कालुष्यापग-
 मिमनिर्मलात्वातिशयात्। शेषं स्पष्टं। निर्मलात्वादिभ्यादिपदेन श्रुत्यतिशयप्रतिप-
 द्धः। गिरिरिवेति। अत्र गजः प्रकृतः। अयमिति प्रकृतपदमस्ति सर्वनामनिहिहत्वा-
 त्। अतएवोपक्रमादप्यस्य न ह्योरित्यन्वयो बोध्यः। अत्र पूर्वार्थेऽत्र केविनाती-

निसमानधर्मात्तत्र उच्यते च स्ववर्ती निसत्तत्त्व इति हि क। उच्यते तत्त्वपमेयोपमप्रकरणं
 प्रतिपत्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। ननु पमानोपमेयभावस्य वैवर्तिकतया मूलावधारणं
 मानस्य संभवाच्च इव मुखमित्युपमाया मिति व्याप्तिरित्यत आह। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धं
 होपमानस्य उपमेयभावः। उपमेयत्वं प्रतीयां प्रतिपदवाच्यं। उच्यते। प्रतिपत्तिरिति
 प्रसिद्धोपमाननिकूलत्वात्। उपमेयभावप्रतिलोम्यादित्यविसर्गपाठेऽपि प्रसिद्धोपमा
 नस्य उपमेयभावस्य प्रतिपत्तिरिति लोम्या उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमानस्योपमेयत्वकल्प
 ने प्रतिपत्तित्युच्यते इति व्याख्यायां। ननु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्य वैवर्तित्यसि
 द्धिरपि श्रुतरिक्ता। एवं च प्रतिपत्तिरिति लोम्यस्य वृत्तयश्च प्रतिपत्तिरिति व्यापित्वेन प्रति
 पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्येयादिति। एवं बोद्धव्यं प्रकारेणोपमानप्रतिकूलस्य प्रति
 पदप्रवृत्तिनिमित्तकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतिपत्तिरिति प्रतिपत्तिरिति

न३

पंचचक्रसाधारणं समान्यलक्षणमिति सूचितं। अत एव पंचप्रतिपत्तिरिति व्याख्यानाव
 सरेव द्याति। उपमानप्रतिलोम्यादिति। प्रतिकूलत्ववतिरुत्कारप्रयोजकत्वं। एत
 दस्य समकलप्रतिपत्तिरिति साधारण्यं तत्र तत्र स्फुटिकुरित्यने। यथावेति। प्रोचितस्य
 प्रियाप्रतिविद्योगवेदना निवेदनमिदं। अयिप्रियेत्यदि यसादृश्येन विनोदनं विनो
 दो विरहयापनं तन्मात्रमपि ममदेवेन न हन्यते। एतदेव दर्शयति। यदित्यादिना त
 त्वेव योः सामानासाधारणीकातिः शोभा यस्य तथाविधं मदिदीवरतत्सालेमेमं
 वर्षन्तुनाजलवृद्धेः। तव मुखस्य छायाकांत्या अनुकां गी। सदृशः शशमेघैरंत
 रितस्तिरोहितः। विपीत्यपि निन्नक्रमः। तद्गमनशदशगतयो ये राजदंसास्ते विगता इ
 ति। अत्र कांतीत्यादिधर्मापादानात् पूर्वोदाहरणवैध्वं बोध्यं ननु पमाना उपमेय
 यस्याधिक्यं। वर्णनारुपात्यतिरेकालंकारादस्य कोमेदः। उच्यते तत्र वैधर्म्यं प्रपु

क्रमुपमेयस्याधिक्यं वीवक्षितं मिदनुपमानमात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्र
 तीयांतरमाहुः। अन्योपमेयेति। अन्यदवर्ण्योपमानंतदुपमेयतुपमेयंतस्येता नैनव
 र्णनायस्य मुख्यादौ नानादोषपरिहारोपिततुप्रतिपमित्यर्थः। तस्यगर्वप्रसक्तिपूर्व
 कत्वेनोपमेयतापि पूर्वमप्राप्तानुपमानतिरस्सतेविशेषप्रकीर्णकत्वादिति नाव
 । अनएवला नेनेत्यक्तंतनुसत्वेनेति। अप्राप्तप्रमेर्लानशब्दार्थत्वात्। विधित्तिवि
 शेषेतिचमत्कारोत्कषेत्यर्थः। उक्तमित्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतिनेरिति ना
 वः। पूर्वमिति। प्रसवाद्य। संवादता योग्य-अपदिमिति मितियावत्। भद्रशोभने इति
 संकोधनं। तच्चिति। इत्यर्थः। प्रत्ययानामनेकार्थत्वात्सर्वोदाहरणोक्त्येति स
 मानधर्मोपादानमिदुनेनेति मेदः। वण्योपमेयेति। अन्यस्यावर्ण्यस्य। अनादरोपि
 तथाप्रतिपमित्यर्थः। अदुमिवेति कदाहरणानां। अतितीव्राणां। गुरुश्रेष्ठः। नातेति

१४

सानुकं पसंकोधने। मास्मदपेक्षनिर्दपेक्षाया इत्यर्थः। वण्योपमेयेति। निरूपित
 तंचतीयायार्थः। वण्यनिरूपितायान्यस्यावर्ण्यस्योपमानस्या इत्यर्थः। अनिष्टतिवच
 न्यमाना अनिष्टतिः। लक्षणेदित इति न्यायान्नतत्। प्रतिपं। मुधेति। किलेति वार्ता
 यो। त्यन्मुखानयंबुजमिति वार्तामुधानिष्टयोजनोः पवादः। अलीकार्थकत्वेनापवा
 दस्य निष्ठुजोननत्वं। उत्कर्षति। उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः। मुध
 पवादत्वोक्त्येति। उक्तार्थमेतत्। अकर्ण्येति। वचनायोः। अलीकतमानिर्देतम्। अत
 एव मुख्यात्कत्वं। लोकोतरे मुख्यासन्निधानेनाविशेषादर्शनादलिकत्वग्रहायोगात्। सं
 निधानेपि विशेषाग्राहणात्पामरैरित्यक्तं। अत्रवचनियं पामरैरित्येताभ्यामुपमेते
 रनिष्टतिः। प्रकाशयते। प्रतिपमिति। कः। अर्थः प्रयोजनं यस्य तन्नथा अनर्थमिति या
 वत्तस्य भावः कैमध्यंतदिपि प्रातिपमन्यते। आलेकारिकाशतशेषः। ननुपमानस्य

अचद्रादेराद्वादविशेषरूपप्रयोजननसत्वाकथमनर्थकत्वमत आह। उपमेयस्येवेति
 उपमानधर्वदत्तेनाउपमानकार्यकारित्वेना। अयं चोपमानकैमर्थ्येहेतुः। अतश्चोप
 मानकैमर्थ्यमित्य आहार्थः। प्राद्वादविशेषादेश्यलभ्यत्वेनप्रयोजननत्वासंभवात्
 मर्थ्यमिति नाव। उपमानेप्रयोजकधर्वदत्तेनेति पाठे उपमानप्रयोजकस्य। इति
 बहुविधिः। नरूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाद्देपश्चाद्देप इति वामनरूत्रेणी। द्वेपाजंका
 रत्वेनोत्तेत्वात्कथं प्रतिपत्तमत आह। उपमानप्रतिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वा
 दित्यर्थः। प्रतिकूलत्वं चतिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तं। तथा चप्रतिपासामान्यलक्ष
 णाक्रांतत्वात्प्रतिपातर्त्वा एवोचितं नाव। तद्वेन स इति। नैषधिमैनेषधवर्णनमि
 दं। विधिर्वत्तातस्य नलस्योजसः। प्रतापस्यतद्यशसश्चण्डितौ सत्या इमौ स्वर्यचंद्रव
 याप्रतापज्योतस्त्रादेः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेनिरर्थकाविने। चिन्नेययातदाकरुवे।

१५

तदा भानोर्विधौश्चपरिवेषत्यपरिधेः कैतवाउत्तात्कडलनां वैर्यर्थ्यसूचिकारे
 र्वावेहनांकसोनेत्यन्वयः। अत्र चनायं परिवेषः किं कुं उल्लेखेनैत्यपहुतौ कैमर्थ्य
 रूपप्रतीपस्योगत्वात्तयो रंगागिभावलक्षणः संकरः। यद्यत्यापमित्यादिवत्त
 त्पदेवी प्राया अकरणेन दोष इति बोध्यं। किंचिदुं डी प्रभृतयः अनन्ययोपमेयो
 पमाप्रतीयानामिति। प्रतीपपदेन चाशब्दभेदत्रयमेव गृह्यते। तत्वेत्यभेदद्वयमपि
 । तत्रोपमिति। क्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतरर्त्वावस्थ्या संभवात्। वस्तुतस्तत्वा घने
 दत्रयस्यापि नोपमांतरर्गति युक्ता। चमत्कारप्रतिसाधनैर्न्यस्यप्राधान्येनाप्रयो
 जकत्वात्साधर्म्यनिबंधनउपमानतिस्कार एव। इति तत्र चमत्कारनिप्रयोजकत
 याविवक्षितो ननु साधर्म्यमेव सुखतश्चर्मत्कारितयाविवक्षितमिदं सद्दयसादि
 कं। एवमनन्ययोपमेयपमेययोरपिसादृश्यचमत्कारितया प्राधानेन विवक्षा किं दुहि

तीयचतुस्रसदृशव्यवच्छेदोपायनेति न तयोः प्युपमां न गतिर्युन्यते। अन्यथा सादृ-
 श्यवर्णनमात्रेणोपमां न विधेयं लावण्यगो निरर्थं प्रमुखे स्त्वमुदन्वतः। गुणे स्तु-
 लोसि नेदस्तु वपुषे वेदशेन ते इति व्युतिरेका लंकारे स्याप्युपमां न गतिः स्यात्। तत्र
 साधर्म्यसामाधिकरणं वैधर्म्यमेव च मत्कारे प्रधानं ननु सौधर्म्यमिति चेत्तदुच्यं
 मिदं प्रतिपादिष्यपि नित्यद्वयैराकलनियं। एतदेवावस्वरसर्वाजमिति संधायोक्तं
 केचिदिति। अमेध्या मनादयः। अत्र चास्वरसर्वाजं प्रागेवावदितं म। इति प्रतिय
 प्रकरणं। रूपकं लक्षयति। विषयभेदेति र्थकास्त्वस्मिन् विषयी अउपमानस्य
 रूप्यतेरतरव्यावृत्ततया ज्ञायते धर्मा अनेनेति रूपं तत्तत् रूपयस्यास्योक्तदूपस्य ना
 यस्तादृश्यं चंद्रकार्यकारित्वादि विषयि द्वाउपमाना मानस्य अनेदनादप्योभ्यां वि
 पयस्योपमेयस्य यतरजनं विवरं जनं स्योपरक्तबुधिविषयिकरणमिति यावत्। तत्र

स्त

१५

र्थ

रूपकमिति र्थः। रूपकं तदित्ये पाठः। रूपकं त्विति पाठे तु तदित्यध्याहार्यं। उपात्तवि-
 वाविशिष्टविषयधर्मिकाः। द्वागोपनिश्चयविषयि उपमाना भेदात्तादृष्या न्यतरतर-
 पकमिति नु निष्कर्षः। मुखं चंद्ररत्याशेनामार्थयोरभेदाच्च व्युत्पत्तिवशादाहार्यं च
 द्वाभेदनिश्चयाद्यल्लक्षणसमन्वयः। मुखमपरश्चंद्रइत्यत्र न चंद्राभेदो विषयः। अप-
 रइति भेदस्य विवक्षितत्वात्। अपि तु चंद्रकार्यकारित्वरूपं तादृश्यं मिति तत्रापि लक्ष-
 णं संगतिः। न च तस्य मुखे सत्त्वात्कथं माते पइति वाच्यं। चंद्रकार्यं सजातीयकारित्व
 स्यैव मुखे सत्त्वादिनि। यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन। दिद्वापि चंद्रपदलक्षित
 स्यैव कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽचयादभेदरूपकमेवातथाप्युपमानतावच्छे-
 दकरूपेणाभेदमानेऽर्थाभेदरूपकत्वेनैव कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदमानेन तादृश्यं
 रूपकत्वमिति तान्ययम्। अत्र कमलजनं नासिकमले च कुवलयेतानि कमलकलतिक्तौ

यामित्यादिशयोक्तीवारणाद्योपात्रविषयविशेषणं। आरोपश्च निषेधानाकले
 नविषेषणं। अत्रेनापदुतोनातिव्याप्तिः। आतिवारणायमाहायेति चत्यादनाख
 रत्नानां वदलककमज्जनं। इदंश्चाखंडलेपेनपोडरिकरणंविधोरिति निदर्शनावार
 णायविंवाविशिष्टेति। संशयोत्पत्त्यद्वयोनिरासयोनिरासायनिश्चयेत्कृत्तमिति सं
 हेषः। अधिक्योत्यादि। अधिक्यमुपमानस्यत्याभाविर्कामवस्थामपेक्ष्योपमेयता
 दास्यावस्थायां बोध्यं। एवं न्यूनत्वमिति। अनुभवः। अधिक्यं न्यूनत्वोभयरहितं। अ
 न्नेदतादुपान्यतरस्त्वं। अयंदीत्यादि। अयं वार्यमानो सता। येन हेतुना पुरः
 गत्यः। शिवस्यापि त्रिपुरदग्धत्वा स एवायमिति नावः। तात्तियकमिति। इतियमव
 तात्तियकं। तीयादीककस्वार्थवाच्यइति वातिकानुसारात्। विज्ञेयं च न विज्ञेयं च
 यः शंभुरिति। अत्राप्यमित्यनुषेजनीयं। अन्यथातिशयत्वापत्त्यारूपकेशद

रणत्वासंगतिः। अद्या राजा चस्थाया। समद्विहता। समसंख्यलोचनतां। एकरूपालोच
 नवत्तां च। मुखेनेदुति। अत्रेदुपदमिंदुकार्यकारिपरां किमंदुनेति प्रसिद्धचंद्रादेविव
 ह्मणता। अतश्च तादृश्यरूपकमिदं। नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणी
 मुखानेदभानामुखा नेदरूपकस्यातूनचंद्रतादृश्यरूपकमिति वाच्यं। व्युत्पत्तिवै
 च्यं। अंगमुखस्यैव निष्ठा नेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्यथाभ्युपगमात्। विषेषणानुयो
 गिकस्यापि विशेषणसंबंधतायाः स्वामित्यस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचिनेश्चैत्रस्य
 धनमित्यादावंगिकारात्। एवं चैव मुखनिष्ठ नेदप्रतियोगी चद्रस्तत्कार्यकारिवेति। बो
 धनमुखानेदरूपकापत्तिः। मुखप्रतियोगिकानेदस्याभानादिति। एवमन्यत्राप्युप
 । असुधेति। सुधासागरादुदितोत्पत्त्याप्रसिद्धालक्ष्मीरयंतु नतयेति न्यूनत्वोक्तिः। अनि
 रित्यनेति। निष्कलंकतया अधिको नवातीत्यर्थः। लक्ष्मणशोकं व्याचष्टे विषयु

मानेत्यादि। विषयिणोऽनेदेन रूपेण चेति पाठः रूपेण साक्षादकत्वादिना तादृशेण च
 चित्तादृशेण चेत्येव पाठः। परमार्थतत्त्वप्रामाणिक्यं केतुः। विषयिणो रूपेण विष
 यस्य रंजनमिति युक्ततत्त्वात्। तेन तत्रैवेत्यादिनपौनरुक्त्यमिति ध्येयं। द्वारिद्रानिना
 परादि रंजने प्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्यैव प्रयुक्तौबीजमाद्यश्च न्यरूपेणेति। रूपं रक्तपीतादि
 र्कं। अनेदेन रूपेण चातथा चात्यदीयधर्मणान्यस्य तदत्रोत्पत्तिरूपं न त्वसाम्यादिद्विगो
 ण्यारंजनशब्दप्रयोग इति भावः। तत्रैति रंजनं चेत्यर्थः। प्रसिद्धेति। कवि संप्रयप्रसिद्धे
 पमाना नेदेन लब्धात्मकमित्यर्थः। रूपपदस्य नेदेन तादृशो नायसाधारणत्वादि
 ति भावः। अनेदेन रूपेण चेति पाठः। तत्रैत्यत्र च शब्दोद्देश्यार्थकः। तेन दुर्बोक्तस्यै
 व समर्थानामिति नपौनरुक्त्यं। तावत्। विधानतरेकैः प्राकृतदेशक्रमप्रातिजोष्येति।
 निर्देशे क्रमवैपरित्येनेत्यर्थः। एतदेव विप्रदयति येनेत्यादि विशेषणेनेति हेतौ

तीया। पुरदग्धत्वविशेषहेतुकमेवा नेदानुरंजनादित्यर्थः। ननु न्यूनत्ववर्णने नेदाप
 कर्षयोः प्रतीतिः कथंचन स्कारिते तत्तज्ज्ञादा। अपददृष्ट्याद। कत्वादिनि। विशेषनिषे
 धस्य शेषान्यनुज्ञाफलकतया निशिधयति। रिक्तसकलगुणशालिता प्रातितावेक
 देशविभक्तमनन्यवद्वति। तित्यायेना नेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः। विभाव
 नात्माकाशनात्। चैत्योतसति। राजानं प्राते कस्यचिदुक्तिः देवगवत्तु चैत्योत्सा
 यत्विशदेष्वेतं पुनिनं यस्य तथा भूतेः। स्मिन् शरणाः शरयतामकनयाः सैकते सि
 कतामयप्रदेशे कयोश्चित् सिद्धं तं रणयोः। चिरंतरं प्राति चिरकालं वादरुपं धृते
 मभूत्। कीदृकतत्रादा एकः। सिद्धः युवाके दनं दैत्यविशेषं प्रथमं निरुतं वाक्त्रिवृद
 ति। अन्यः कं प्रथमं निरुतं वाक्त्रिवृदिति। सैकं। सैवेरनयो निर्दिष्टो त्वतत्रतयोर्मध्ये
 वैकोटत इति तत्त्वकथयेत्यन्वयः। यद्यपि मुनिप्रभृतावेव न गवन्नित्यामंत्रणमु

क

चितंनराजादौ तथापि राज्ञो न गयत्रादात्म्यवर्णनादनोचित्यं परिहरिणि यं क। चेन्न
गवतेति पाठः। पत्रज्योन्मापदेनेव चद्रकाजानेपे चंद्रपदेशरदि चंद्रपूर्णचंद्रपरत
यानापुष्टार्थं पुष्ट्यमालेन्यत्र पुष्ट्यपदमिवोक्तं पुष्ट्यपरतयेति बोध्यं। वादयोग्या
तासूचनापशुनोरिक्तं। अयं दित्युदाहरणं जेदा रोपदेनुभूतं पुरदादकत्वरूपं साध
म्यमुपात्तं। इह नुनगद्वक्त्यादिकंतरगम्यमानमिति नेदः। वेधा इति हि द्वाका
ताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविहादययुक्तं। अमां बलवदनिष्ठाननुबधिसु
खसाधनत्वभ्रमं। सर्वेषामपि भ्रमणवेधसां निर्माणे पिप्रधान्यविवक्षयेत्यम
निधानं। अयमास्तइत्युदाहरणं शनुसादृश्यं गम्यमानमिदं त्वनाशाक्तरूपं तदु
पात्तमिति नेदः। त्वय्यागते शते राजानप्रतिकवेरुक्तिः सुनिश्चयश्चेति हं हं मं
यनं मंथः। अमृतमंथनं। द्विपांतरेपीत्यपि नासुतरामेन तदोपनासिति पुच्यते। अथ।

१५

राजभावावस्थायां। शंभुर्विश्वमित्यत्र विश्वसंस्कृतत्वं सादृश्यमुपात्तं। इह नुनेति ने
दः। किंप्रसस्येति। दयितां प्रतिनायकोक्तिः। तव वक्ररूपे इंदुकार्यकारिणि सति। अ
यमपरमसिद्धः इति तां शुश्रूष्यः यत्तु जंनजेतुदितो भवति। तस्मात्तव वक्रैः पुत्रस्य स
धिं कांतिं किं न हंति। प्रयोजनमनुदिश्य नमंदोपि प्रवर्तत इति न्यायात्। प्रयोजनस्या
न्यतः संभवेत दुर्जनं न एतस्या संगतेति रिक्ते। किं न हंतीति काका अपि नुदं न्येति प
र्यवसाने तदुर्जनं न एतुयेति प्रतितीपर्यवसानं। एवमग्निमवाक्ययोरपि जषोमकरः
केतनं चिदंमस्य तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च। जलोकनमा लोकः प्रकाशश्च
तन्मात्रेण। प्रमृतेन दण्डो निर्मानः। उर्जनं न एतुः स्या चेत्। प्रमुक्तमेतत्ततः इह
यक्रैर्दोर्विबाधरेतदप्यस्येवेति समुचितपदाध्यादरेण योजनीयं। यच्छस्योत्तरवा
क्यगत्वेन तच्छब्दे पक्षमत्यान्नतदनुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः। कार्यकारित्यमात्रे

त्यनेनाभेदव्याप्यतिः। अस्यापुर्विदुनेत्यत्र किं मिदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदविवादा
 ज्ञापकं इदं त्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विवेकः। अत्र चतुर्वदनशब्दो बादरायणो व्यासः
 । भालेलोचनं यस्येति व्याधिकरणत्वे। पिंगमकत्वादबहुविधिः। ननु हरावपराशक्तिवि
 शेषणात्तदंशेतादृश्यं रूपकं स्यात्। इतरं शेषं नदरूपकमेवैवाशंक्यात्। अत्र त्रिषु
 ति। एकत्रानेकारोपेक्षायां रूपकमात्रायां वैरूप्यायतात्यर्थे प्रादुर्भूतस्यैकत्र स्थित
 स्यपि साधारण्यामेवोचितमिति भावः। अयमेव च साध्यात्वादिपूर्वादाहरणादिष
 षः न्यूनरूपकस्य च मत्कारित्वं पूर्वमुक्तं नृदसंभत्यादृढयति। इदमिति। यदादेत्यनेन
 रसइति शेषः। एकगुणहानौ। अनिदिताया मिति शेषः। गुणसाम्यदाहर्षः। शेषगुणप्रयु
 क्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः। चतुर्वदनत्वमधिकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणं तरातिद्वयपु
 नर्वचनं शेषगुणभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीति भावः। अत्र चरूपकभेदेत्येनैकच

२०

मत्कारोपपत्तौ नालंकारतरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तं। सामग्रिका लीनकार्याभावस्य त
 लंकारोतरासंभित्तस्य तद्व्यमाणं युक्तमित्यत्र सोमतमित्यनेन सुचितः। किमस्तु भि
 रिति। नडेति। मुर्वजनलमयसाधारणचंद्रसंवाधनं। लापितैर्नष्टैरसुभिनिमित्तभुतैर्भी
 मसुतायादमयंत्या मनःमायेनिमजानुनि लीयतामिति सोपद्राकाकः। तेनैव संस्थाप
 त्यर्थः। अत्र हेतुमाह। किंलानिश्चितं ममाविबुधुपंडितः स्मरः तदर्थं सप्रण निर्गमका
 लीनमनःप्रवेशः। अर्थोयस्यास्तोश्रुतिनलमुर्विदुपरा। मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नल
 मुख्यचंद्रतात्यर्थदातिमाह। अयंकालिनइत्युदाहरणदोषशुच्यप्रमुक्तं शास्त्रमाधि
 क्योऽदृष्टगुणविशेषप्रयुक्तं गम्यमानं तदिति विशेषः। सावयवत्व। निरवयवत्वादिनि
 । आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादि रूपैत्यभेदानां परंपरितत्वरूपभेदांतरस्य चप
 रिशुद्धः। तथादि। सावयवो निरवयवः। परिपत्तिं चेति विविधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेण हि

स४

त४

विधं। समस्तमस्तविषया एकदेशविवर्तिता केवलं मालाचा। शिष्टवाचकं। अशिष्टवा
चकं चेति। शिष्टाश्चाष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामंत्यचतुर्विधमित्यष्टभेदाः। तत्र
ज्योत्स्ना भस्मधुराणधवला विभ्रतितारकास्थीत्यंतर्धान्या। सनरसिकारात्रिकाया लि
काया। हिपातद्दीपं ध्रुवमतिदृधता चंद्रमुद्रा कर्णलस्यत्तां। सिद्धां जनपरिमले लांछनस्य ध
लेने। ते पद्ये रात्रौ कपालिकी त्वारोपस्य प्रधानतया वयविनोः वयविरूपाणि ज्योत्स्ना
भस्मेत्यादिरूपकाणि। तिसावयवत्वं। समस्तस्य वस्तुन आरोप्यमाणस्य शब्ददिशय
त्वं च द्रष्टव्यं। प्रौढमौली करुचः पयोमुचां विदवः कुटजपुष्पबंधयः विधुतानभ। सेनाघ
मंडले कुर्वते स्म कुसुमांजलि श्रियमित्यत्र प्रधानस्य नभसि नाद्यमंडलत्वारोपस्या
वयवभूतं विधुतानं त्रिकित्वरूपणमर्थं न शास्त्रे। मित्येकदेशे विशेषेण शास्त्रतया व
र्तनादेकदेशविवर्तित्वं। कुरंगिवागानि स्तिमितयतिगीतध्वनिषु यस्मात्कांतोदंते

२१

शुनमपुनः। श्रयते यत्। अनेदं यच्चांतः स्वपितितददो वेष्टमिनवो प्रभृतीत्याः सेक्तुं
द्वादिमनसिजः प्रमलतिका। मित्यत्र प्रमलतिका मितिः। अमालारूपं निरवयवं। मोदतय
स्यतरंगिणितरुणिमोत्कर्षस्य दुर्षाद्भूमः कोतेः। कार्मणकर्मणर्मरुसायुद्धासता
वासभः। विद्यावक्रगिरां विधेरनवधिप्राविश्य साक्षात्कीयावाणाः पञ्चशिलिमुख
स्यलज्जनाचुडामणिः। साप्रियेत्यत्र चमालारूपं निरवयवं बोध्यं। एवम्। अलौकिक
मदालोकप्रकाशितजगत्त्रयं। स्तुयते देवशब्दं शुक्लारत्नं न के भवाः। नित्यत्र वेणुकुल
योः शिष्टेवं सपदेन कुले वेणुत्वारोपपूर्वक एव राशिक्लारत्नत्वारोपशतिः। शिष्टवाच
कं केवलं परंपरितरूपकं। हि हन्मान संव्यादावेतदेवमालारूपं। चतुर्दशलोकव
र्तिकं दइत्यत्र शिष्टवाचकं मालापरंपरितं पर्यं कोरजलक्ष्या इत्यादावाननयकुरस्ये
त्यादौ चाशिष्टवाचकं मालापरंपरिचदृष्टव्यं। विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते। इत्यलंकारचं

द्विकायां रूपकप्रकरणपरिणामेन द्वयतिपरिणामशतिविषये निष्ठायाः प्रकृतक
 र्थापयोगतायाः अवच्छेदिकाविषयात्मतापरिणतिः परिणामः सा च विषयतादात्म्या
 ध्ववसायविषयता। एवं च विषयानेदस्यैव विवक्षाणि विवक्षणा तद्गमिन्नत्वेनाज्ञेने
 नित्यारसिक एव बोधः ननु रूपकद्वयद्विषयानेदप्रतियोगिना अनेत्यनुयोगेत्यमुख
 इतिरूपकाद्वेष्टेचोध्यः। असमासेषु दादुरणति। तित्वेति। मुरारिनाटकगतमेतत्तद्यंमि
 ति। आत्मनिवृत्तीर्थः सीतालक्ष्मणसहितशतियावत्। असौ प्रकृतो रामः। भूतास्यसं १
 जोमौलिमालारूपाममरनंदीगंगातीर्त्वा तस्मै नाविकायगुहसंज्ञाय निषादमतये
 सौमित्रे लक्ष्मणस्य मैत्रेरूपमातरंतरणमुत्पन्नतवाननुपकाररूपं नयादत्तवा
 मः। अथोनेतरं चित्रकुरं प्रतिप्रत्नस्थे प्रस्थितवान्। कोदृशः चामेन निर्वकप्रसारित
 भूतद्वयांतरालेन ग्रासो तावत्परिणामोस्तस्मै यासांतथा भूतानिः शरवराणां व्याध

१

२२

नां युवातिभिः कौतुकेनोदं चतिविकसंत्यक्षीणयत्नक्रियायांतया स्रज्जातकेशेन अत
 एवं क्षणमन्वयमानोऽनुगम्यमान इत्यर्थः। रतिपरिणामप्रकरणः। अथोद्ये स्वालंकार
 लक्ष्य इति बहुभित्तिः। एकस्य बहुधोद्ये स्वादित्यन्वयः। उद्येषनं विषयिकरणमु
 ध्येष्टादेतौपंचमि। तथा चैवं विधोद्ये स्वादेतौरुद्रोष इत्युच्यते। उद्येति इति व्यवहृप
 ते इत्यर्थः। व्यवहारं प्रति लक्षणास्य प्रयोजकत्वात्। स्त्रिभिरिति। त्वदुःस्वर्गसंबंधा
 दुमः कल्पतरुकलोयमः सप्रस्ततरीराना। श्लोकं व्याजष्टे। यत्रेति। नानाविधोति। सौंद
 र्यदानृत्यश्रुत्यादिरूपेत्यर्थः। तत्र हर्मति। रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः। एतश्च रूप
 कथनं ननु लक्षणांतर्गतम्। ननु ह्यस्यो गृह्णित्वा निमित्ते ह्यवशत्वाकारह्येनोद्ये
 विख्यापितेन आह। अनेकेनेत्यादि। तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः। ए
 वंच गृह्णित्वा विषयाद्यंतमाकल्पयमुक्तमेकस्योद्येष्टमानानेकप्रकारत्वमुद्येष्ट

दृतिज-कणं वो अं। सौंदर्यस्य तरंगे निमित्तादिमाक्षरपुष्पकारणायाघं विशेषणं। न
 त्रष्टुनेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणोद्धेयसाधारण्य
 यान्यतमत्वप्रवेशः। तद्विचित्रं न तद्व्याख्यानाय सरे करिष्यामः। अन्यतमानेकत्वप्र
 युक्तं एकस्योद्धेयमानत्वमित्येतावदुक्तं। विधाविक्रमसौंदर्यतपसां विधिमाग
 तं पश्यंति विबुधा श्रुतः। ह्यो रुरुश्च कौतुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोनेकप्रका
 रत्वमित्युक्तं। न चोद्धेयमानप्रकारत्वमित्येतावत्। उक्तोदाहरणे प्रकारस्य का
 स्यापनुद्धेयदेवान्तिमसंगादिति वाच्यं। एवमपि नृत्यवद्वाजिराजिप्रखरखुर
 पुटप्रोचते धूलिजालैराजोका लोकभूमिधरमनुज निरा लोक नायं प्रयाते। विशो
 र्ति कामयंतरज निरिति धिया भूतले सर्वलोकाः काकाः कंदं निशोकानलविकलत
 या किंचन दं रूका इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकत्ववस्तुनो नैकैर्लोककाको रूकै

२३

पृष्टं। नृनिरेके नैव रजनीत्वेन प्रकारणोद्धेयनादिति व्याप्तिवारणाय प्रकारेऽनेकलो
 पादाने स्यादवश्यकत्वात्। सिंजानैमंजरितिसनकजगयुगंचुवेतंच चरीकैस्तत्रासो
 द्रोसजीलाः किशलयमतासापाणयः किरटशः। तद्धोपायालपत्यः पिकानेन द
 धिया ताडिताः काकलोकैरित्यबोलेंद्रसिंहबहुरिंहशां नाप्यरण्यं शरण्यमित्येक
 गतत्रातिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्यैकत्वमिति संक्षेपयथाहमिति। ह्य
 नीः कामत्वोद्धेयतासां रूचिरनुरागः प्रयोजकः। अर्थिभिः कल्पतरुत्वोद्धेयतेषां
 लिप्ताप्रयोजिका। शत्रुभिर्धर्मत्वोद्धेयतेषां भयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित्य
 त्थः। उदाहरणं तरमादयथावेति। श्रीरुद्रस्य मयुतप्रवेशवर्णनं। गौरिः श्रीरुद्रः
 रुद्रागजघातेति दृष्टनाघनयः। स कौतुकं। सोऽर्क इति दशनक्रियाविशेषणं सवत्रं
 व्यध्यते श्लोकं व्याचष्टे। मइति। तथा मदाप्रादुर्दमेन। पुवती सपुष्टेः गरुणे समुद्धौ पुव

पृगः

मिति उदाहृतं नृपः। उल्लेख इत्यनुपपत्त्यते। आरूपकपक्षसंकीर्ण इति पाठे आहोपरुपं
यदुपकंत संकीर्ण इत्यर्थः। आरोपरुपरुपकेति पाठस्तस्मै एव। उल्लेखप्रभेदोत्तर
माह। एकेनेति। व्याचष्टे। एहं। ति। विषयाभेदादित्यनंतरमेकस्येति षः। विषयपद
माश्रयसंबन्धिनोरुपलक्षणं। अतएव लक्षणं यदीह विषयादित्यादिपदेन तत्त
पदः कृतः। तत्र विषयसप्तमी निर्दिष्टे विषय इत्युच्यते। अधिकरणसप्तमी निर्दि
ष्टस्याश्रयः। षस्यादि निर्दिष्टः संबन्धोति विवेकः। गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानि
तिगुरुर्महानित्याच्यवदिति विश्वकोशात्। पररिति नुतत्यर्थवसितार्थकथनोपदु
र्दहः इत्यादित्यादिताकीर्तिविषयेऽनुनोधवज इति वात्यार्थ इत्यर्थोत्तरस्य धनु
विषयेऽपीषोपीषणं इति वतगंगेय इत्यर्थोत्तरस्य च संपदः। भीष्मस्तु भीषणे रुद्र
गंगये च निशाचरे इति विश्वः। क्रीडिकरणात्। एवं च तगतफल इत्यन्यायेन संपदः

२४

णात्। अक्षशपिति। कपालेनोदरस्य भागधेयं नाग्यं तत्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपं
चित्तेऽनाविरक्तप्रकटीभवन्तीतासंबन्धः। किं नृते। कचयोः कचविषये अक्षशंस्थूलं।
एवमपि विजयो मध्यः। विजयो मध्यलनयोरिति विश्वः। विपुलं। आयतं अधरे अध
रोष्ठे अरुणं मारुतं। अरुणाधरमिति पाठस्तत्प्रक्रमभंगोदयुक्तः। चित्ते इति करुणाश
लीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबन्ध्यते। एवं। उषा रास्तापसव्राते तामसः पुत्रतापिनः।
दृगंतास्ताडकाशत्रोर्न्यासुर्ममनुतये इत्यादाविधिकरणनेकत्वप्रयुक्तः। यमः प्रति
मदी नृतां दुतवदोसितान्निवृतां सताखलुयुधिहिरोधनपतिधनाकांक्षिणो। एहं शर
णमिच्छेताकुलिशकौटिभिर्निमित्तस्त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा हत इत्यारै
संबन्धिभेदप्रयुक्तश्चोद्धेतो दृष्टव्य इति दिक्। इत्यलंकारचंद्रिकायामुद्धिस्वप्रकर
णो। अथ न्यायनाध्याय साम्यात् स्मृदिनलंकारात् लक्षणयति। स्यादिति। स्मृति

आतिसंदेहेर्व्यवहृत्यतयादेतु नृतेस्तदंकः तेषांमंकस्तदंकः तदंकोविषते अस्मिन्नतथा
 नृतांमत्वथीयाचमत्ययात् अकः शिद्धः संकेतियावतातेनतस्मासंज्ञितमित्यर्थः
 अलंकारविषयव्यवहारविषयः। स्यादितियोजना। एवंचस्मृतित्वश्रौतित्वसंदेहत्वा
 निवृत्तिर्लक्षणानितत्रस्मृतित्वंतावत्स्मरामीत्यनुभावसाक्षिकोजातिविषयः। अ
 तित्वंविशेष्यादृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं। सदेहत्वंतुनिश्चयभिन्नत्वेसतिसंभावनाभिन्न
 ज्ञानत्वंपारिभाषिकं। स्मृतिश्रौत्यादिवारणायसंन्यतं। उतप्रेक्षावारणायसंभावना
 भिन्नेति। चमत्कारित्वंपुनरखिलांकारमाधारणंलक्षणत्रयेपिनिवेशनीयं। तेन
 सघटइतिस्मृताविदेरजतमिति श्रौतायसंन्यासः। पुरुषोवेतिसंशयेचतातिप्रसंग
 तिध्येयमाणादते। आकलयतिस्मरतीर्थावत्। माहस्यानिबध्यमानैरितिचमत्कारि
 त्वोपलक्षकं। नत्येतस्यापिस्वातंत्र्येणलक्षणेप्रवेष्टुः। साहस्यामुलकानामपिस्मृ

ति२

२५

त्यादिनांचमत्कारित्वेऽलंकारइतया अनिवार्यत्वात्। चमत्कारित्वेकजीवातुत्यात्रस्या
 चमत्कारित्वेनृतेनैववारणमिति व्यर्थसाहचर्यदेतुकत्वविशेषणं। नचैवतदेवोपादीयत
 नतुचमत्कारित्वविशेषणमीतिवाच्यं। उदाहृतेषसाहचर्यमुलकस्मृत्यादिश्रुतिप्रसंगा
 वारणार्थतस्यावश्यकत्वादितिसंक्षेपः। दिव्यानामिति। माघेनलक्षाडवर्णनप्रस्ता
 वेपद्यमिदं। शौरिश्चाच्छुः अभस्तः जलातउत्तरंतीनिर्गच्छेती। श्रियंमिवश्रीसदृशी
 कोचितपरस्तादग्नेउर्ध्वंजलनिधिमंथनस्य अस्मापीतस्मृतवान्। अधिगच्छेति
 कर्माणिषष्टिः। किंनृतां। दिविनवादिभ्यास्तेषांदेवानांमपिसौदर्यातिशयेनक्षताश्रया
 तथास्फुतां अरविदेनकमलेनचारुः रमणीयः दुस्तेयस्यास्तथा नृतां। तथाचैवंविधि
 नाधिकशहस्यलक्ष्मिस्मरणान्नसंबन्धिजलनिधिमंथनस्मरणमितिभावः। अत्रश्रि
 यमिवेत्यपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगमित्यलक्षणसंकरः। पलाशेति। वाकिमलोद्दि

त्वरूपसादृश्यात् प्रातिप्रसिः प्रसमेसोपि शुकोपि प्रातिनिबंधनशति। प्रातिप्रयुक्तस्य
 र्थः। जीवनेति। जीवनेन लोपेण संयोगश्चाप्रथया जीव्यतेऽनेनेति जीवनेन धनं न प्राः
 ध्यो मुख्या। उन्नता उर्ध्वमुत्वा। उद्धृताश्च घटि यंत्रं एकरज्जुसंबंधघटमात्रारूपं भाषायां
 दुदृशतिप्रसिद्धं। अप्रसिद्धेति। घटी यंत्रसंबंधिनो नैहैकनिश्चयोः कोयोरप्रसिद्धेरिति भा
 वाः। इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिप्रातिनिवेदप्रकरणे। अथापद्रुतिः। तत्र तावदभेदप्र
 तिपत्तिरनिरूपितांगीत्वा न्यतरवा निषेधोऽपद्रुतिरित्यपद्रुतिसामान्यलक्षणं निषेध
 श्रुतत्रादिसत्त्वे वाच्यः। क्वचिन्नूनदनावाक्ये तवादिपदेः परमते लोपन्यासादिनिश्चयं
 तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिरसमानाधिकरणः क्वचिन्नूनमाधिकरणशतिविवेकः। एवम
 भेदः क्वचिदारेण्यमाणः क्वचिन्नूनमाविक एव तत्र प्रतिपत्तिरपि क्वचिन्नूनन्याप्र
 काशस्तु वाच्यवत्प्रातिबोध्यं। निषेधोपद्रुतिरेतावद्वक्तो न घृतमेतत्। कितव। किं उने।

२६

निशितैः शरीरैरिति प्रसिद्धं निषेधानुवादरूपे प्रतिषेधालंकारेऽतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्ति
 निरूपीतेत्यादिविशेषेण मुपात्तं। तत्रादिमुद्रं प्रवृत्तं कितवं प्रतिबुद्धे घृतत्वाभावो नि
 श्चातेपि की सप्तानो घृत एव तव प्रागल्भ्यं ननु युद्धे इत्यपत्त्यासार्थे। ननु युद्धे भेदप्रतिपत्त्यं
 गं। तस्यातदुपन्यासोपिनपिसिद्धत्वाच्चाप्यंगीकृतः। निर्जातत्वेन तदुपायानपेक्षणा
 दितितद्धारणं। अभेदप्रतिपत्तिरनिरूपितांगीत्वा मात्रोक्तो। शुद्धापद्रुतिरित्यपद्रुतिप
 स्तापद्रुतिकैतवापद्रुतिष्वव्याप्तिः। तत्र सवन्ननायं सुधांशुरित्यादे निषेधस्य व्योमं
 गासरोरुद्धाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदंगनपागित्वाभावात्। अभेदप्रतिपत्तिरनिरूपि
 तांगत्वमात्रोक्तो च चांतापद्रुतिछेकापद्रुत्योरित्याप्तिः। तयोः प्रातिशंका निवारण
 रूपनिषेधस्य प्रधान्येनाभेदप्रतीपत्येगत्वाभावादतस्मदस्य तत्त्वनिवेशः। दुःखदुःखः।
 साम्यापद्रुत्वो यत्र साविज्ञेयात्पद्रुतिः। अपद्रुवाय सादृश्यं यस्मिन्नेवापद्रुतिरिति

सर्वचैतन्यज्ञाद्वैतव्याक्तिनविषयतेतीनप्रपञ्चितं। एवं सामान्यजहणं मनसिनिधा
 यशुद्धपद्व्यादिस्तद्गतात्कमुपक्रमता। शुद्धपद्वितिरिति। जहणव्याचष्टे। वर्णनीय
 इति। कविमतेर्विकासः स्फुटिशालिना तथा चोपमेये उपमानारोपकउपमेयध
 र्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धपद्वितिरिति जहणमिति भावः। अत्र चाहुक्कि निमित्तत्वे
 तवादिपदस्यत्यं च निषेधविषयणं बोध्यं। तेन ह्येव पद्वितौ कैतवाप्रद्वितौ च नातिव्या
 प्तिः। कांतः किनदिनपुरइति छंकापद्वितावुधये यधर्मस्य कांतत्वनिषेधसत्त्वादिति
 प्रसंगवारणयाधेविशेषणं। तत्र दिनकांतनिषेधेनूपतरोपायोपि नूपरातोपएवश
 किताकांतत्वनिषेधार्थ इति न द्वावृत्तिः। पर्यास्तापद्वितिवारणयोपमेयधर्मत्वं
 तत्रोपमानधर्मस्यैवसुधांशुत्वादेनिषेध इति नातिव्याप्तिरिति सर्वस्यैव। पुडरिके
 ति। पुडरिकंसीतांभो न्यमित्यमरा एवंच सरोरुदुपदेविशेषपरमिति भावः। अंकमिति।

दंदौदलितस्यस्फुटितस्येंद्रनीजमणोः शकजवतशिष्यामलयतदरिदृश्यते त्वके
 पिकवयः। अंककेलकशशंकिरेशंकितवंतः। परेऽन्येजलानिधेः पकिंमेनिरोकति
 चितपुनः सारंगजगदिरेऽवुवता। परे इतरेऽवः नुपेष्टार्योउत। विभाषासेनासुरावा
 येत्यादिनालीबत्वं। वयंनुसाइघनंनिशिरात्रीपीनः। अतएवकुक्षिस्थमंछतमसंगा
 दध्वांतः। आचक्ष्मदेवमदेइत्यन्वयः। औत्सेदिकाः। उत्सेदामात्रविषयाः कलकाद
 यः। अपिनास्वाभाविकस्यभूषणयत्यस्यसमुच्चयः। अर्थमिह इति। नपंसुधांशु
 त्यत्रनेतिशेषोपात्तत्वाभादः। इदुपरमतत्त्वोक्तीर्तनेनत्यान। निमतत्वसुचनार्थ
 गम्यइत्यर्थः। एकत्रानेकापद्वुवरूपातयाप्यत्रयैचिच्यं बोध्यं। दंतत्वपद्विति। सएवेति
 शुद्धपद्ववैत्यर्थः। एकत्रानेकापद्वुवरूपातयाप्यत्रयैचिच्यं बोध्यं। दंतत्वपद्विति। सएवेति
 युक्तिहेतुः। तत्पूर्वसाहितइत्यर्थः। तथाचशुद्धपद्व्याजहणएवानुक्कनिमित्तइत्य

त्यस्यानेन निमित्त इत्युक्तौ दत्तपदुतिलक्षणं संपद्यत इति भावः। नेदुरित्यादिर्वि
 रहाकुलोक्तिः। त्रिवाशरुणीयतः अतो नेदुः। निशिरात्रो सत्वान्नाकः। ओवस्तुवडा
 इत्यमरानैतत्वेति। निशिभावो नैशस्तत्वमित्यर्थः। अत्रापि चंद्रत्वस्वाभाविको ध
 र्मः सूर्यत्वत्वात् त्रिकं मिति बोध्यं। मंथानेति। मंथानो मंथनदंडः सचासौ ब्र। मिधरः।
 पर्वतो मंदरस्तस्य पुलभागे यन्न शिला सदस्रं तेन स घट्टनाघोघ्राणस्तस्य के एश्चि
 दुमिदु मध्ये स्फुरति प्रकाशते। शीघ्राभ्रमेः। मृगो हरिणः। शशक शक्ति इत्येषा। अति
 पापरोणां मुखतमामुक्तिः। दिपस्मात्तेषां आयादीनां तत्रेदु मध्या नाप्ये कथं चिदपि
 केनापि प्रकाशेण प्रशक्तिर्नास्तित्यन्यथः। वैशाख मंथनं मंथानमंथनो मंथनदंड इत्य
 मरः। नास्तीति। शते हेतोरित्यर्थः। पर्यापदुतिमादाः। अन्यत्रेति। सः। अपद्वयः। तथा
 चतदोरोपार्थस्तस्यापद्वय इति लक्षणं। निषेधस्य च नस्याधिकरणे प्रतियोग्यातो

२८

र्थत्वसंभवो न वा त्याधिकरणोत्पत्तिरपद्वयार्थसिद्धमेवातोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्र
 त्यनेनोक्तं। अतएव पर्यस्तापदुतिरित्युच्यते। पर्यस्ताः आरोपविपरिताः आरोपव्यधि
 कारणेति तदर्थान्न च चंद्र इत्यनिषेधस्य कथं मुखे तदोरोपार्थत्वमित्येवाच्यं।
 आरोपदार्शसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थकतायाः अनुनवा सिद्धत्वात्। अतएव दृष्ट
 तोपरूपकमेवेदं नापदुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्य अनुसारेणैव चित्रपिमांसायां प्रत्येत
 स्यानिषेधेन यद्वन्यत्वप्रकल्पनमित्यपदुतिलक्षणमुक्तं। इदं त्वलंकारत्वाकराद्य
 नुकरेण यां प्रवेद उपदर्शितसामान्यलक्षणाभिप्रायेणापदुतित्वेनोक्त इति निरव
 धं माहालादल इति। दलादलं विषं नैव भवति। किंतु रमा लक्ष्मी विशां। जनापरं केवल
 मंत्रास्मिन् विषये व्यत्ययं वैपरित्यं भवते। अन्युपगच्छंति। कुतस्तत्राह। यस्मात् सच
 स्तदालादलं नीपावसुत्वेन जागर्ति। इति स्तु इमोरमां स्मृशन्न सन्न निदमां नुद्यति। स्मर

त्रिनिपाठेस्मन्त्रपिमुद्यति किमुस्पृशाचेत्यर्थः। तथा चरमाया विषरुपत्वेमोहननकत्व
 देनुः। दाजाहलस्यतत्त्वापद्रवेचनागरमुखप्रयोनकत्वमिति बोध्यं। दाजाहलो विष
 येइति विध्यः। अत्र स्पृशन्मुद्यतीतीकार्यकारणयोर्योगपैर्घापर्यरूपातिशयोक्तिरु
 लंकारः। सादेनुक्तिः। ततश्चाति। देशक्तिस्तदनुक्तिरुपभेदादित्यर्थः। पूर्वापद्रुतिव
 त्। शुद्धापद्रुतिवत्तद्वै विध्यः। शुद्धपर्यस्मापद्रुतिः देनुपर्यस्तापद्रुतिरेत्येवं द्वे प्रकार
 त्वे। आतापद्रुतिरेति। अन्यस्य अत्र कृतस्य। आतिवारणो वाच्यते। नेति वारणं। तथा
 च आतिवारकेतत्वात्थोनेसतित्यर्थः। आतिभ्रमः नावेकः आत्यपद्रुतिरित्यर्थः। एवं
 चतत्त्वकथनदुक्तं। आतिविषयनिषेधे आतपद्रुतिरिति जहलं बोध्यं। तस्य तापका
 रित्वरूपस्मृत्तुतां तस्य नागरिकेति। नगरेन को नागरिकस्ते प्रतिग्रामिणस्य प्रश्नः। सप
 धिकापश्चंतरित्यः। उच्यते। रुच्छतायस्यैवं भूतउभयतः मुखपृष्ठनागयोः पुच्छयस्यैवं

विपर्य

२६

भूतश्च को घंमदिषति। नदिनदीत्कत्तरंमदिषत्यनुषज्यते। अयंककिलनः। करि
 शायकः कलनः करिशायक इति कोशात्कलन इत्येतावन्निवातिरेकयिदमुल्लेखकत्वो
 धार्थः। अयमस्य शुद्धादं ननु पुच्छमिति। पुच्छ इति पाठे पूर्वार्थादित्वासाधुरेव। अत्र पु
 क्तत्वं नुत्तरां विचार्य। मातिपूर्वदाहरणे संदेहकपञ्चातिविषयत्वरत्वापद्रवः। त्वरः।
 किमिति पश्चनतद्विषयसंदेहावगमात्। इह नुमदिषत्य निश्चयरूपञ्चातिविषयस्य मदि
 षत्त्वस्येति ततो नेदः। नरेति। विराडि एषा इयमुक्तिः। देकुशमसरपुतागतेर्दरस्य चात्यामां
 किंकुतः प्रहरसिपीडयसि। यतो नेयेन राकिं नुवेणी छेतः। अवेणी वेणी संपद्यते तथा नु
 तः कचानां कलापः तथा गले गच्छं नैतत्। अपि नु इयंकस्तुति। एवं शिरशिनेषा शशि
 खेखा किंकुशमं। इयमंगे भूते नस्मन भवति। परं नु प्रिय विरहाज्जन्मयस्यैवं भूतो ध
 वलिमादिमेति। अवयवो विदुषादिव्यधिकरणेन न्माधुत्तरपदेशेति वामनसूत्रादधिक

रणो बहुव्रीहिर्न दुष्टः कश्चित्तेति कुसुमशरेज्चो ह्येतेत्यर्थः ॥ निषेधमात्रोच्येति ॥
 निषेधस्य प्रशक्तिपूर्वकत्वादिति भावः ॥ मेने इत्यस्वरसोद्भावनं ॥ तद्धा नंतपमाहो धक
 स्येवादे सरत्वे पितदुपगमे रूपकस्यापुपमात्वं स्यादिति स्पष्टमेव ॥ छेकापदुतिरिति ॥
 छेकावदधस्तत्ता अपदुतिः छेकापदुतिरिति लक्ष्यनिर्देशः ॥ वाक्या न्यतरथा योन
 नंदेकः शंकिततात्त्विकवस्तुनिषेध इति लक्षणं ॥ अन्यस्य शकात् इत्यन्यशंका
 पात्रिवर्तनीयत्वेन हेतुतया व्यपदेशः ॥ संतापात्स्मातीवता ॥ अत्र च शुद्धापदुतिवा
 रणाया धविशेषणं ॥ मलिक्रतिमादुतदर्थीकामित्यधिकतादुप्यरूपरूपकवा
 रणाय शंकितेति ॥ न चानेनैव शुद्धापदुतिवारणाद्व्यपदेश्यार्थमिति वाच्यं ॥ क
 स्यवानभवेदोषाप्रियायाः सद्यो धारः सद्यो धारमात्रा सिवरितापिमयानेति व्याजो
 क्तावती प्रसंगवारणत्वेन तसार्थक्यात् ॥ यद्व्यतिष्ठिका यपदुतेतस्याश्चायं विशेषः

३०

पायनस्यां वचनस्यान्यथा भयनेनापद्रवः ॥ अस्यामाकारस्य हेतुत्वं त्वर्णनेन गोपनं ॥
 मिति ॥ तस्य तिद्रव इति ॥ तात्त्विकनिषेध इत्यर्थः ॥ नूपुरो मंतिरु मंतीरो नूपुरो स्त्रिया मि
 त्यमरः ॥ नर्मसखी ॥ क्रीडा सखी ॥ अत्र कांतपरायाः प्रत्ययनमत्यदे लमश्कत्वेन
 पूतात्यर्थकत्ववर्णनेन कांतत्वापद्रवो मुखः ॥ नूपुरा नेदप्रतिपात्तिस्तु तदगमितिवो
 ध्यं ॥ सीत्कारमिति ॥ सीत्कारं तदनुकारिमुखधनिं शिहवति ॥ अधरं अधरोष्ठं वृणय
 तिरुणो स्यात् ॥ स्तित्राणि वृणो करोतीत्यर्थं तत्करोतीति ॥ लिच्चा नथारोमांचनो
 ति विस्तादयतीति वाक्यत्रयं नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखिप्रतिकयोषुक्तं ॥ त
 दाकर्णनागरिकः किमुमिलित इति शंकितवती मन्याप्रतिशङ्का निरुत्तयेन
 दीत्यादिना दैवंति कपव नपरत्ववर्णनेन तात्त्विकस्य नागरिकस्यापद्रवः सीत्का
 रशीत्काकर्णस्य नागरिक इव पवपिसत्वात् ॥ तदादा ॥ अर्थप्रयोजनयेति ॥ विवक्षि

वृ१

त्य१

ताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबन्धित्ववर्णनयेत्यर्थः। इदमित्यदादरण
 मिति च नात्यभिप्रायेणैकवचनं। हेमन्तशब्दात्तत्र नवइत्यर्थसर्वत्रागतलोपश्चेत्यणि
 तंलोपवदेमनइतिरूपसिद्धिः। प्रजन्मचित्कदादरणे एकस्य। वाक्यस्यान्यथायोजन
 नमिदुत्वेनेकेषामिति नेदः। शब्दयोजनयति। अर्थनेदेषिशब्दशेषमणित्यर्थः। पत्रे
 ति। कीदृश्यां नोक्ताविरोहो ह्येवायुष्मानुपायुरहृत्वितीसंबन्धः। कीदृशः इतिउत्त्वसव
 चः। स्वप्रेउ मतेमु-स्वप्रवचनमर्थो ह्यस्य-अनुभाष्य-अनुधराधया निभसितः तत्र
 तत्रवचनंतत्परमेव राधापरमेव्यपदिशन्कथयन्। इति किं। हे पत्रे रमेत्वन्नपनेस
 ततंस्मरामि। निभभवत्याः कुंतले केशपाशेमम नायंतः करणे टु तिरुपः मुह्यतिमा
 दुं प्राप्नोति। ननु चित्तासंगो निर्वच्यतां तत्राह। किं करोमि। अकिंचित्करोमियतः स्तस
 हितैपुन्यैः विभ्रमैर्विजासैः कीतोस्मि मूय्येन गृहीतोस्मीति। किं करोमि। तिपाठोयु

ने

३१

कतरं। तत्रचास्मीत्यदमर्थकमययां-अहं किं करोदासः कीतोस्मीत्यर्थः। राधापरत्वे
 दुहेराधेइत्यर्थसंबोधनं पद्मरूपेत्वन्नयनेस्मरामिति विशेषः। शेषं पूर्ववत्।-प्रत्रशो
 संबोध्यकस्तन्नयनस्मरणरूपो नवाकाशोऽपि दुत्वसंबोध्यकः पद्मरूपत्वन्नयनस्म
 रणरूपइत्यपद्मवस्तत्परमेवस्तस्मपदिशानित्यत्यनेन प्रकाशयते। ननु चार्थस्यार
 रमा राधासाधारणत्वमपि दुपन्नइति। जेगिवचनश्लिष्टयोननेति। विषयोतरं। विवक्षि
 तविषयनिचेत्यर्थः। अवस्थानाग्रसूत्रादिरूपावदंतीति। पत्योभत्रीतिसाविधियासर्व
 चमेणजारुत्तांतं स्वकामुकवात्तावदंति धृत्ताका। चित्पनिंबुधासवित्यदिवासशेषम
 पूरयन्पुर्ववति। सस्वीतिपुनः संबोधनमप्रतार्यतासूचनायानेतः। उक्तं वृत्तोरतानंतरं।
 प्रबुधानागरणवति। अत्रानामो जाग्रदवस्थावृत्तांतः किंनुस्वाप्रिकः रत्यवस्थाभेदयोन
 नयापद्मवः सार्वीत्यदिवाक्यशेषेण प्रकाशयते। केतवापद्मतिरिति लक्ष्मिनिर्देशः। व्याजार्थः

पदेनित्येयत्तौ सत्यां केतवा पदुनिति वदन्त्यर्थः। केतवेनापदुनिति युक्तं
 व्याजार्थेनेन। मिषु कपटं केतवा दयो गृह्यते। एवं च केतवादिपदं व्यापदुनित्
 त्वेन द्वेण बोध्यं। न चोपायाः दृष्ट्या नः कदाहः। अपदुयः निषेधः प्रतियतरति। न्यस
 त्यत्वस्य विषयवाधाधीनत्वादिति भावः। रिकेष्टिति। मिषवर्णनं। तरवो दृष्टाः चारिणि
 जलस्य कथया वा न या पररेकेषु शून्येषु विपितस्यारण्यस्योदरेषु मध्ये प्रदेशेषु जने
 र्यं येन प्रार्थयते। किदृशाः मध्याह्ने नृभिः प्रनृधो यो मदातः प्रातयः उषंतस्य तापस्तनप
 तेन तप्राः संतप्राः के लक्ष्मा। स्क्धांतरात् प्रकाडा न्यतरात्। उस्थितो यो दवाग्निर्दावा तल
 त्तस्य या शिरवा चाला तस्या स्त्वेन निघाप्तमाय्येति। प्रस्त्री प्रकांडः स्क्धः स्यान्स्त्रा
 आत्वावधिस्तरो रित्यमरः। प्रत्रनेयं दवाग्निशिरवाः अपि शिद्धेति छलपदात्प्रतियेतोः
 त्रवानभिदेतवाच्यता दौषनिगसाय कथयापि वनोदरेष्विति पदनीया इत्यपदुतिप्रकरणं।

३२

उन्नेक्षां लक्षयति। संभावनेति। प्रत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरं सा च विधेयता दार्यं तथा च संभा
 वना उन्नेक्षा पदवाच्या स्यात्तमा च वस्तुदेनुफलरूपेण विविधेस्यर्थः। वस्तुदेनुफलानां
 च संभावना धर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन। तेन वस्तुदेनुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसि
 तार्थः। वस्तुत्वं च देनुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत्तु नृत्वं नातो वस्तुत्वस्य केवलान्व
 यितया विनागा संगतिः। उक्त्यादि। प्रत्रा सा मुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तुत्वे द्या उ
 क्तं चानुक्तं चोत्प्रेक्षेः प्रस्य देयस्या इति विग्रहः। आस्य दंचोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपो विष
 यः। सिद्धा सिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत्। धर्मेति। तमः कौकी विरदशुष्माणो धूमस्तो मशं के
 इत्यन्वयः। कोकस्य च क्रवाकस्य स्त्री कौकी तस्याः विरदरूपाणां शुष्माणोः अग्नीनां सं
 बंधानं धूमसमुद्गमित्यर्थः। लीपंती चेति। प्रत्रतमश्नि न भइति च कर्तृपदं। रक्तावित्यादि
 दयितां प्रतिनायकस्योक्तिः। तव मृदुलो सुकुमारावधी चरणौ ध्रुवं विक्षेपणादितोः रक्त

वणो विनिस्सुखेति। पप्रगतायास्तन्मुखकांनेरिच्छया देवनेऽत्यर्थः। वैराग्यत इति। कोरं
 करोति त्वयैश्वर्यैरकलदा च वत्स मधेभ्यः कारण इति कण्डो। मध्य इति मध्य भागः कुच
 यो धृत्यै धरणाथैः कनकस्य दामभिः। रत्न निमित्ते। निगिराध्ययमानरूपा निगिराज्ञा
 वलिभिः। बद्धः किमित्यर्थः। प्रय इति। न्यञ्जं कर्तृ प्रायः बद्धा त्वचरणे न सदैक्यं प्राप्नुतो
 येन मेतपस्यति। तपश्चरतात्यर्थः। कर्मणो रोमं यंतपो न्यावसिचरोरिति कण्डो। तपसः
 परस्योपदेचेति परस्येपदे। लक्षणं परिष्कृतोऽन्यधर्मोति। अन्यस्य विषयिणो यो धर्म
 स संबंधरूपेण। निमित्तेन अन्यस्य अन्यविषयकं अन्यस्य विषयिणो तादात्म्येन संभवन
 मित्यर्थः। अन्यस्येति विषयाथो विषयता धर्मिता रूपा। विषयिण इति विषयार्थस्तु विशेष
 षण ता रूपा विशेषयिता। अन्यत्वेनोक्तीर्तनवसंभावनायाः। आदृत्यता सुचनाया तथाच
 । विषयिनिष्ठ र्मसंबंधप्रयुक्तविषयधर्मिका तादात्म्यसंभवेण विषयिविधेयकमादा

३३

र्यसंभवनमुखेहेति पर्यवसितम्। तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमद्वयतत्त्वं नावनामिति नि
 श्कर्षः। इतरां शक्त्या व्यावर्तकतया त्वरूपकधनमात्रपरत्वात्। मुखेचंद्रमन्ये इत्येव द्वायोचं
 द्रानिष्टाद्भूदकत्वादधर्मसंबंधप्रयुक्तं। मुखेचंद्रसंभावनामद्वयमिति। लक्षणं ल
 मन्वयः। बाधा घभावदृश्यां बुजायमानो मुखेचंद्रोचंद्रादिसंभावना नोत्प्रेक्षेति तद्वारणा
 यादयेति। एतेन विरक्तसंध्या परुषं पुरुस्ता घथारजः पार्थिवं मुनदीते। शंकेदनुमतकथि
 तप्रवृत्तिः प्रत्युद्गनो मो भरतः स सं इत्यत्र नो भरोद्गमनरूपं सैव प्रत्युद्गं धर्मसंबंध
 प्रयुक्तायो भरततत्त्वं नावनायामपि नातिव्याप्तिः। तस्याः अन्यद्वयत्वात्। संभावनां
 यदित्यस्यादित्स्मृदो न्यस्य। सिद्धयेति वक्ष्यमाणं संभावनालंकारविषययदिशेषो न
 वेहक्ता कथिताः स्युनुणास्तवेत्यादावसिद्ध्या। निवारणाय प्रयुक्तांता सर्वातिशायिसौंद
 र्यं शंके सत्यवतो मुखे। येन सा मृगशावाही सा विजितरत्नी हतो माक्षवति प्रसंगवारणा

न्य

यतनिहेतिसंभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मविशेषणं। तत्र सावित्रितरलीकरकत्वरूपो धर्मा मुखवृ
 त्तिर्न संभाव्यमानवृत्तिरिति नातिप्रसंग इति दिक्। वस्तु हेतुफलत्वात्मा तावस्तु हेतुफलता
 दास्यं। ननु संबंधांतरेणोत्प्रेक्षायाः असंग्रह इति चेन्नासर्वत्रा भेदेनैवोत्प्रेक्षणे। मिति प्रा
 चिनमातानुसारेणेत्यमभिधानात्। एतस्मिन्नायैविलक्षणेऽत्र च तादास्योपादानमि
 त्ति। न च लंकारसर्वस्वकारादिभिस्त्वृत्तिपात्रे हेतुव्यदङ्गतायास्तुरियायाः अपिसत्त्वा
 त्रिविधेत्यियुक्तमित्याशङ्काद्। अत्रेति। आसामध्ये याप्रथमा वस्तुत्प्रेक्षा। सैव स्वक
 पोत्प्रेक्षेत्यन्ये इत्यर्थः। विस्त्वरस्येति। प्रशरणशिलस्येत्यर्थः। तमसः इति संज्ञा
 वनेत्यनेनान्येतिष्यर्थः। विषयता। तमो विषयेत्यर्थः। प्रतिरोधकत्वादित्यादिपदा
 तप्रशरणशिलत्वस्य संग्रहः। प्रियेपतिभिः विघटितावियुक्ताः। व्यापनस्येतिष्यर्थः
 तस्य पूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः। एवमग्रेतनस्य तमस इत्यस्यापि। अनुपादानादिति।

३४

३९

विषयिवाचकां न्यां। लिगपतिवर्षपतिभ्यामन्येनानुपादानात्। दित्यर्थः। यथाशुभेता।
 न्यामेवसाध्यवसानलक्षणोपादानादसंगतेः। उक्तविषयमेवेति। सत्तुचरितान्यां
 लंपतिवर्षतिन्यां शत्यालेपनवर्षयोः साध्यवसानलक्षणया च साधारणधर्मपरस्का
 रेण व्यपनस्य चोपस्थापनस्य पुगपघृतिद्वयाविरोधेनासंभवा। दित्याशयः। स्मृतेः।
 उत्प्रेक्षणीयतया। उत्प्रेक्षविषयतया। उवच्यत्र। उत्प्रेक्षायाः। अन्यया संभावादिति।
 निराकांक्षत्वादिति नावः। अतएवं। आख्यातस्यास्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रा
 न्यया संभावादेवाकचिदतएवेत्तत्तरमयमेव व्याख्यानग्रंथः प्रमादलिखितो दृश्य
 तेन्यमृतइति। गुणभुतइत्यर्थः। स्वक्रियेति। क्रियोप्रतिसाधनत्वेनान्वितइत्यर्थः। व्य
 पेक्षेत्तुं आकांक्षेत्तुं। नाजं। न समर्थः। तथा च निराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयो न
 संभवतीति नावः। एतेन मसिलेस्य पनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षेत्यमित्यलंकारसर्वस्वकारम

त

तमपात्तं। तस्यापि कर्तृविशेषणत्वात्। विवृद्धितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्चाए
 वचप्रधानं नृत्तलेपनक्रियागोरचरसं। नावनेवेति निर्गणव्यापनविषयेति। सिद्धः नचयु
 गपट्टं त्रिद्वयविरोधः शक्यः। तदनन्युपगमात्। केचिदिति मतइति चात्वरसोद्भावनं।
 तद्दीनंतमोननसोः कर्तृत्वेन विषयत्येन च वारह्यमन्वये क्लेशः। तथा धर्म्युत्प्रेक्षा
 साधर्मप्रयुक्ताधर्मोत्प्रेक्षानुत्तमद्वयधर्मसंबंधप्रयुक्तेति लक्षणानुगमः। नच
 तन्निष्ठं तसामानाधिकरणान्यतरत्वेन धर्मनिवेशोन्नानुगमइति वाच्यं। सर्वत्र साद
 र्यनिमित्ताया एवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादयत्वा
 दिति। देवत्वेनेति। देव रूपपतयेत्यर्थः। देवत्वसंभावना। देव रूपता संभावना। फलत्वेन फ
 लरूपतया। एवमप्येविवोध्यं। अथोदाहृतासूत्रे द्वा सुबोधप्रकारः प्रदर्शयतो तत्र धर्मस्तो
 नमित्यादौ कोकांगनाविरहानलसंबंधि धर्मस्तोमाभिन्नतमो विषया संभावनेति बोध्यं

३५

नामार्थयोरभेदान्वयात्। एवंमुखं चंद्रमन्वेइत्यादावपि। नूनं मुखं चंद्रइत्यादौ चंद्रप्रका
 रकलंभावनाविषयो मुखमिति बोध्यः। मुखविषया चंद्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्य
 संसर्गिकैवा। तथानुभवात्। चमत्कारप्रयोजकस्य संसर्गंतरस्याभावात्। नचयंचंद्रत्व
 प्रकारिका। तस्य चोपसर्जनत्वात्। एवं ध्रुवेर्वादिशङ्खसंज्ञित्यादौरेणेपिवोध्यं। लि
 पतीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षादादरेणुलिपतिना साध्यवसानलक्षणाया लेपनव्या
 पनोभयसाधारणेन यांद्रमलीनीकारकत्वादिना रूपेणेपस्थापितेतमो व्यापनेले
 पनसंभावनाव्ययः। लांद्रमलीनीकारकंतयः कर्तृकांगकर्मकलेपनप्रकारकसंभा
 वनाविषयइति बोध्यः। व्यंजनयोपि स्थिते व्यापने तादृशसंभावनाव्ययइति प्रदीयक्ष
 तः। एवं वर्णतीत्यादावपिवोध्यं। विक्षेपणात्कवमित्यादिदेवदेवोदादरेण देवपंच
 म्यर्थः। तत्रचानेदेन प्रत्यर्थान्वयः। हेतोश्च स्वप्रयोन्याश्रयत्वसंबंधेन रक्तत्वविशि

हेतस्य प्रकृतिता संबंधेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया च योरचयः तथा च नृ-
 म्यधिकरणकविज्ञेयणाभिन्नहेतुकरकप्रकारकसंभावनाविषयावेष्टितिवोधः।
 नच तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधेयकत्वाभावेन येन हेतुलेखा स्यात् किंतु तादात्म्येन तथा
 विधेरकस्वरूपोत्पत्तेरिति वाच्यं। विवक्षितविवेकेन विज्ञेयहेतुत्वमेतस्योत्पत्त्या
 यतया विज्ञेयपणप्रतिविशेष्यभूतस्यापि हेतोर्विज्ञेयत्वोपगमात्। मुख्यचंद्रइत्यादि
 रूपकडवानुयोगित्वमुख्यस्यानेदस्य विज्ञेयपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विज्ञेयपणद्व-
 जेदनानुसंभवात्। हेतुविशिष्टस्वरूपोत्पत्त्यायामुत्पत्तः प्रातेतावपि विवक्षेवशेन हे-
 तुलेखात्वेनैव व्यपदेशः। यथा दधानदोतीत्यत्र मुख्यतोदधि विशिष्टदोमविधिप्र-
 तीतावपि विवक्षितविवेकेन दोमदधिविधित्वव्यपदेश इति बोध्यं। नच स्वप्रयो-
 जत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन वा हेतुरुपधमोत्पत्तेरिवरक्तादौ त्वीक्रीय

३५

दुर्षः

तांस्तमीदृशकल्पनात्केशेनेति वाच्यं। धर्मोत्पत्त्यांगिकारिद्वयस्य प्रागेवाविदि-
 तत्वात्। अतएव दुर्षाध्वमापन्येज्जलिततनुतेपादयोः पद्मलेख्मोरिति हेतुलेखा
 द्वामुदाहृतवः प्रकाशरुतोपितत्र हेतुकलनतादात्म्यसंभावनमेव चाभावि-
 मियतः अस्मदुक्तारित्यानुजालिप्ररूपे विषये यथोक्तदुर्षहेतुकलनतादात्म्यसंभा-
 वनमुचितं लगनस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्यया योगादिति ध्येयं। एवं
 त्वनुत्पत्त्यानेपस्योत्पत्तिरिविशयहेतुत्वे द्वायामपि बोध्यं विषयसिद्धत्वा सिद्धत्वा
 न्यो बोधे विशेषाभावात्। मध्यः किमित्यादि फलोत्पत्तेरुत्पत्त्ये फलचतुर्थ्यर्थः।
 तत्र चापेन प्रकृत्ययन्ययः। पूर्ववत्। फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण बह्वेन ह-
 रकेण तेनैव बह्ववाच्यस्तत्तदात्म्यसंसर्गकसंभावनायामधीविषयतया। एवं
 च कुचधारणामिन्नफलककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभारनाविषयोप

लगनेऽ

ध्वनिबोधः। एवं नायोक्तं नित्यादावपि फलं न मनोरथः। निपूर्वदेवबोधः। फलोत्पेक्षा
 चोपदर्शितरीत्यापवादनीयमिति बहुवक्तव्यं। विवस्वरनायादुपस्यते। चालेदुवक्ताणी।
 नि। न विघते विमोयेषां तान्यविकासा नितेषां नावानविकासरजीतत्वादेतो वा जेदुव
 तद्वितियाचंद्रवतवक्ताणि न थातिशयेन लोहितानिःशारक्तानि पलाशानि पलाशेकु
 सुमानिवसंते न नायकेन समागमं प्राप्ता नो व न त्याजिनामंगनानां सघस्तत्कालसंभू
 तानि न स्वच्छता निवृत्तः शुभ्रैरित्यन्वयः। पूर्वोक्तिः। ध्वस्तो मपित्यत्रेत्यर्थः। ननु लोके
 संभावनायां विवशद्यो न दृष्ट इत्यत्राह। अस्ति चेति। विवस्वतेति। समुद्रस्तराणामग्रभा
 गैः फेनरूपं चंदनं पि नष्टं। वा इदं स्तत्केन चंदनमादाय कुरैः किरणैर्दिकरूपा अंगनालि
 पतिवश्च न लिपती वेत्यर्थः। समुद्रोपांतेति। समुद्रोपांते तदेतत् फेनचंदनं तत्केन
 यत्तासां दिशां लेपनं तत्वेनेत्यर्थः। उभयत्र उभयो। रुते द्योः। येषां। अलंकारसर्व

३०

स्वकादीनां। तावदिति। संप्रकातः मभूत्पतिभुमौ सत्रोरवेरभावादेतो रि वि दि वा चे
 दोरभावादेतो रि व सं त तं मि रं त र म दि ते य ता प य श सी लृ ष व न्। नि मि त्त वा नि त्य र्थः
 रक्तवित्युत्पदरे भावरूपोऽनु रि द त्व भावरूप इति भेदः। विवस्वतेति। विवस्वतासु
 र्येण स्वस्य गोसदृशेण किरणसदृशेण सममिश्राः। मिश्रताजनानां नेत्रपरधियागा
 वोपि अनापि पतेव नीता इवा। संभावनायां स्वलुपथागोपापा लेन परक्रिया निर्गोमि
 मिश्राः स्वि या गा वो नी यं ते त था गो प द वा च्य त्व सा मा त्ये न मि श्रि ता वि व स् व ता पि नि
 ता इत्येत्यर्थः। तेन न यने न दे नु ना इ द मा ध्यं त त्वं ध का रै रित्यन्वयः। गौः स्वर्गवलि व र्दे
 रमोचकुलिशे पुमानास्त्री सौरभे यिदृग्वाणे दिशाम्नुष्यसुभुञ्जिचेति मेदिनां। अ
 चानापि पतेवेति। विषयो लोहण पूर्वकं तस्य देहत्वेनोत्पद्येति पूर्वस्याद्दिह।
 एवं पूर्ववदृश्येति गणरूपो देहुरिदं क्रियारूप इत्यपि दृष्टव्यं। उपत्रचोत्पेक्षा इय

नाम

सत्वेपि देवद्वेष्टायाः प्राधान्यात् तत्वेनैव व्यपदेशो ननु स्वरूपोत्पत्तेरित्येना तस्या अंगत्वात्
 । एवमन्यत्रापि बोध्यं । **पूरुषमिति** । अयं विधुश्चंद्रः पयोधः पूरुषं ध्वजं गुणं कमलिं चंद्र
 कोतं कियंति लोकोत्था अपरिमेता निपया सिद्धाधीनि शंके । तथा प्रियेः पतिभिः
 विप्रयोगे वियोगे सति शशोका नां कोका गनां नयने कर्मभूते कियंति पयां सिद्धेष्वा
 निशंके इत्यन्यथः । उद्धर्हि कर्मकत्वादेणां कमलिमिति द्वितिया । एवं नयनेत्यशपि
 मध्यः किमित्यत्रैकस्य बहुत्वस्य फलत्वेन कुचधृतेरूपे ह्यणमिदं बुद्ध्यावणवस्त्राव
 णयोर्द्वयोः फलत्वेन परवर्द्धनस्य । तद्विनिर्देशः वृद्धं एष धर्मा । तदा वर्द्धनं का लोतेना
 चंडेण । **स्थायित्वं** नामपि । रविः स्थितवानां निरुक्तानां पुरातनानां वाहना नामश्च
 नां परिवर्तना ये वज्रगोत्रमाता मुत्पत्ता भूमावुत्तरस्थादिशि प्रतस्थे इत्यन्यथः । प्रायो
 ज्ञं मित्रैकस्य गुणस्य फलत्वेनामे ह्यणमिदं बुद्ध्यावणवस्त्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन परवर्द्धनस्य । तदा वर्द्धनं का लोतेना

३५

लंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येत्येषामपि जात्या भेदानामुक्तत्वात् कुतस्तेन प्रदर्शिता
 इत्याशंका दुः । एतावति उक्तं भेदा एवेत्यर्थः । उल्लेख इत्यनेन च मत्कारविशेषप्र
 योजका इति शेषः । तथा चानात्यादिभेदानां च मत्कारविशेषानां धायकत्वात् प्रद
 र्शनमिति नावः । इत्यमेवेति । इत्यनेनोत्पत्त्या बोधकत्वेनेत्यर्थः । त्वत्त्वेति रिति । उप
 त्रानुपात्रस्वर्गगमनं हि शया स्वर्गाणां प्रवेशतादात्म्योत्पत्त्या विशेषणी भूत भ्रमणश्रं
 तत्वे देवद्वेष्टावाप्रतीयते इति बोध्यं । इति श्री उपलब्धे **सामकारणा** । अतिशयोक्ति
 लक्ष्यति । **रूपकानि शयोक्तिरिति** । वृद्धं । उपस्थापनं विषयिरुपतयेति । विष
 यिणोरुपमस्य तस्य नावस्तत्रातयेत्यर्थः । रूपं चाभेदतादृश्यां न्यतरत्वात् तस्मिन् स
 तीति सप्रमी समर्था नमिरित्यभिप्रायेण । एवं चानुपात्रा विषयधर्मिका ह्यर्थनि
 श्चयविषयि भूतं विषयभेदतादृश्या न्यतरत्वरूपकानि शयोक्तिः लक्ष्यं बोध्यं । उप

चरुपकवारणायानुपात्तेति उपयमेवचरुपकादृश्यां विशेषः। अतिशयइत्युच्यते। अतिवारणायार्थेति। उत्प्रेक्षावारणायनिश्चयेति। नलोत्प्रेक्षेति। अत्रनीलोत्पल
पदात्साध्यवसानलक्षणयाशक्यलक्ष्मणयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थि
तेकामिनीनयनेशस्यपस्थितस्यनिलोत्पलन्यविशिष्टस्यानेदं संसर्गणान्वयः। शस्य
पस्थितयोः३३तिहसाधनयोरिवशक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितेयोरप्येकपदार्थयो
स्तात्यर्थवशेतात्त्व्यांगिकारेबाधकानावात। एवंचनीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेष
वतदं दिति बोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते। नचैवं सति रूपकादेवलक्षण
मिति वाच्यं। रूपके विषये भेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भाने नवलक्षणस्य स्फुर
त्वात्। यदात्वभेदभाने न तात्पर्यं किंतु भेदभाने तदाकांतिविशेषादिरूपनादुपस्थि
ययोधात्तादुपस्थितिशयोक्तिर्वाच्यते इति बोध्यं। बापिति मध्यभागमारभ्यमुखपर्यं

तं नायिकां गवर्णनमिदं। गगने स्फुरन्मत्तयातहत दुर्लभ्ये मध्ये कापिः अनिवर्चनी
याशीनावायिर्दृष्टीरानाभिः स्फुरति शोभते। तत्परं तदुर्ध्वभागे रेडनी लघरी तासू
ह्मापघासरणिस्तद्वत् श्यामारोमा लली स्फुरतीत्यनुश्रव्यते। किं नृताकाचननि
मित्रांसोपातप। किं नमदृशं। त्रिवलिमधिगतवती प्रोपवती। लथाः प्रप्रेतदुर्दृशे
शैली तदुर्ध्वगविशालौ कुचौ स्फुरत इति विभक्तीपरिणामेन संबध्यते। कौदशो
मुञ्चति नोपुण्यवतां सुगमौ सुलभगमनौ। सुलभौ चापुनः कौदशौ चंदनतरुभि
श्चंदनपंकेन चोच्चैः शोभते। तत्रैत्यानां तदा। स्त्रिणां च शु
भांशोस्तद्वत् स्त्रिणां च स्वस्य संनिधानादमृतं तद्वत् स्वाद्यमधुरं मधुर्यं सुल
भायित्यन्वयः। विधानां भेदानां। इति तस्य प्रशंसा मित्यनेनाशेषः। अतिदेशे
नेति सादृश्येनेत्यर्थः। मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तात् भावादुपकंपदं रूपकस

दशपरं समासमप्रिदोत्रं नुद्वीत्यत्रादिदोत्रपदवर्द्धमातिदेशकमित्याशयः। अ
 धिक् न्यूनतेन्यत्रानुभवोक्तेरुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्यादिनुपादानं बोधाय
 त्वत्रके श्रुतिं। विषयिवाचकपदस्य विषयसाध्यवसानलक्षणया शक्यता
 वच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविषयबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं। एवं च निगारणे स
 वत्र विषयिता वच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषयनिबन्धनेनेति स्थि
 तेऽनेकातिशयोक्तिस्तदुप्यातिशयोक्तिरिति हे विध्यमयुक्तिमिति। नम्रोऽपि वि
 लसंति। शक्यता वच्छेदकस्य लक्ष्यपूर्वमप्रतीत्वेन तद्विशिष्टतपालक्षणायाः
 संभवात्। यद्दर्मविशिष्टशक्यसंबंधप्रदस्तधर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समा
 नप्रकारकशक्यबोधेऽनुत्पत्त्यात्। लक्षणापरिहारायाः अनुपपत्तेस्तदवस्थत्या
 चा एवमपि तात्पर्यावशां तादृशबोधांगीकारे तदृशादेव शक्यां भेदप्रकारकयो

त४

धेपि बाधकाभात्मात्रपदेन विषयता वच्छेदकस्यैवाकावर्तनादिति विक्र। समावहेति
 विदुशा लभं नीकार्यायां नारियां स्पष्टिकप्रकारशिवरगतां मृगां कावलीमालो
 कयतोराज्ञो विदुसकं प्रत्युक्ता। रियं प्राकाराग्रसर्मापेनयने प्रादुर्गुमेरयामनाक
 ष्पत्रकयः प्रनाकाशेः प्रनेतरिहेकोयं शीकिरणश्चंद्रतिरे। मुखे चंद्रगताद्वादका
 रित्वरुपतादुप्याध्यवसानं। कीदृशः। गलितश्रुतोदरिणोपस्मात्तथाभूतः। तेन नि
 कलंकतयोत्कर्षी। भिव्यक्तिः पुनकिदृशः सुधायां वधुः प्रासस्तदनिताघोघैस्तै
 रुपवनसंबंधिश्चकोदैरनुसृतो लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनी सदृशाः शीघ्रां
 स्वछांज्योन्मां तत्वेनाध्ययं सितोकांतिप्रभां किरनप्रसारयेन्नेत्यर्थः। लवली ल
 ताविशेषोदरफरिचटु। तिभाषाप्रसिद्धः। प्रकारो वरणाशालइमरः। समावहग्राधे
 रितिकचि त्पाठस्तत्राप्युक्तएवार्थः। नवलवलिपाठेन वक्ष्यामी लवलीयाकश्चेर

त्यन्वयो बोध्यः न चित्यनेद विवक्षेव किं न स्यादत्र आदेशः अत्रेति कोयमित्यनेनानि
 हतित्वप्रकाशनात्प्रसीदस्य च निहतात्वा तद्धे जह्यावगतिरिति भावः। गर्भितः।
 गर्भित्यादि विशेषणव्यंज्यत्वेनानिप्रेतः। अन्यत्रापि नित्यः अनुष्ठितो देवैरपरिद्वितो
 राहुदशनेः कलकेनाश्लिष्टेन त्वनुपरिभूतो दिनकृता कद्रुनिर्नोत्तुप्रो नचयुवतिवके
 एविजितः कलानाथः कोयंकनके जतिकया विनयते इत्यादावित्यर्थः। अथवा न्य
 त्रापि न्यूनतायामपित्यर्थः कोयं न्यमिगतश्च इत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाश
 नमूढनीयमिति भावः। ननु कोदादरेणैव यमिति विषयस्यापादानात्कथामतिशयो
 क्तिरिति चेत्। अत्राहुः। दूदत्वस्य विषयिशिणत्वेन विवक्षाया मिति शयोक्तिरेवा
 यदनुविषयविशेषणत्वविवक्षातदारूपकमिति व्यवस्थाः। अतएव प्रकाशस्य तादृश
 मेवरूपकानि शयोक्त्यादिसंदेहसंकरेन यनानंदरायिणो विवमेतत्ता सिदतीत्युदाह

वि३

४२

तमिति। एनां विनयेते। यद्यप्युक्तिः। अप्युक्तिर्गर्भित्वं। पर्यस्ताप्युक्तिर्गर्भित्वं। सैवरूपा
 कानि शयोक्तिरेवा तथा च सापेक्षत्वं निर्दिष्टत्वेनेन द्विविधानि शयोक्तिरिति भा
 वः। मुक्तामिति। तानि अनुनये कवेद्यानि शमानि वस्तुनि ते शमेननाः। के कल्पयंतिसदृश
 हेतिवैकल्प्यविषया। एकुर्वन्ति। येषां जनानां साप्रक्तांता सुंदरीदकपथे लोचनमा
 र्जनास्ति त्वन्यथा। तादृशसुंदरिदर्शनशालिनस्तु नविकल्पयन्तीति भावः। तानि कानि
 वस्तुनि तत्राह। मुक्तामौक्तिकं विदुमंप्रवालं चोतरा। अनयोर्मध्यमधरसः। अतरोतरे
 एमुक्ते। द्विते। पृथं परकेवलधुर्वहं भारवदं ननु मधरसयुक्तां तयो मुक्ताविदु
 मयोः त्वलनिश्चितं प्रालेयघातिमंडले च इमंडले एका सिका एकस्मिन्ना सिकाः प्र
 वस्थिताः एकाधिकारणमित्यर्थः। न त्वर्णवैसम्यं। तत्रा च प्रमंडालं च नास्वमुर्ध्नि
 मल्लके उदयति उदयं प्राप्नोति। न पुनः पूर्वावलस्योदयि गिरि न्यतरे उदयतीति।

अत्रमुक्ताविदुममधुरसनालेयघृतिमंडलशंखशङ्खैः क्रमेणदत्ताधारतन्माधुर्यमुख
 कलानिगीर्णाः। पूर्वोक्तोदाहृत्योक्त्यास्पृष्टोपद्रवः। इदंनुपरंधर्वद्वैमैत्युक्ता
 गृह्यतिभेदः। द्वालेयमिदीकचेत्यमरागतास्त्विति। परेभावाः पौर्ण्यस्तासुविज्ञासि
 नौपुतिमिनामस्यानासंघटनेनसंलक्ष्यमंलनयतीरं प्रोतेगतासुसतीषुयत्रनिगम्या
 नोपिप्रानदीउद्धसंतीनांफेनानिधेनन्यः। कृतः अदृष्टोसोउद्धतद्वैत्यथातया
 तेवविनातित्यन्यथः। इतिती। इत्यत्रेत्यर्थः। इदमंडलादावेत्यादिपदात्कम्परसादिप
 दप्रदः। सख्यादिष्टिति। स्त्रिक्रिमाधुप्यदिष्टित्यर्थः। अदिनाः अधरमाधुयादिपरिप्र
 दः। निवेशनातः। प्रभेदाध्यवसायानातः। ज्ञानेति। दमयतिवर्णयतो नलस्योक्तिः। प्र
 तिशयिताशगाह्योदित्यादिदमेवमधुरस्वरूपमेवविबामितिज्ञानेननुविबफलमि
 त्येवकारार्थः। विवस्यविबफलस्य अतोऽस्मादोदादधरत्वेनिल्लटत्वेन्येकंस्फुराक

नोप

४२

थंतर्दिविपरितालोकेप्रसिद्धिस्तत्रादाहयोरनयोविषेषस्यतारतम्यस्यबोधेअह
 माणामसमर्थानांजनानांनानिभ्रमोविपयिशः। अत्ररिति। सार्थकर्तृकेनेवापरपर्या
 यणेनयतेइत्यर्थः। निवेशितंजुमेदितं। रविना। रविणासुतुप्रोक्तः तस्यरवेर्गघा
 नूपक्षानबंधुनितियावत्। ध्रुवंप्रायोवाधिनुंसरः प्रविशति। ननुस्मानुस्मानार्थोदि
 यस्मानागजस्यस्नानंनिःफलंनिप्रयोजनमित्यन्यथप्रपञ्चः। ननुममयेति। अ
 तिशयोक्तेः। सापद्रुवत्वकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वत्वं। तत्त्वंस्वरूपोत्प्रेक्षायां
 क्षापद्रुतिगर्तत्वंदर्शितं। तदनुप्रशक्ताचत्रिविधास्यपुष्टेक्षासुपर्यस्तापद्रुति
 गतत्वंमित्यर्थः। नेदकेति। तस्यैवतजातायस्यैव। अन्यत्वंवर्णनं। तज्जातिय
 भिन्नत्वेनवर्णनं। तत्त्वाद्यर्थबोध्यं। एवमपेक्षितेनभातो नभतित्याप्तिः। इदंच।
 लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थः। अन्यदेवेति। अस्यमहोपतेर्गोभीर्थः। अन्यदेवप्रसिद्ध

अन्यदेवेति

गांभीर्यमिदमेवैवैः। अन्येयमिति रूपं सौंदर्यं। वैदग्ध्यं। चानुरित्यर्थः। ओरणि। प
 रीपठि। एषानलिनपत्राहोविधेः साधारणी सृष्टिर्नैत्यन्यथः। अत्रोन्नतगतेन अंशं
 अन्यत्ववर्णनं विशेषः। संबंधेति। अयोगे असंबंधयोगकल्पनं। संबंधकल्पनं। संब
 धश्चात्रेदं निन्नत्येसत्यत्यत्याघनिरुक्तो ग्राह्यः। तिरुपका निशयोक्त्यादिप्रभेदेषु
 नातिव्याप्तिः। सौधेषु। सौधेऽस्त्री। रानसदनमित्यमरः। नन्वेवस्मृती बीवेडु मंडल
 मितीवपदप्रयोगे उल्लेख्यतां तस्मिन्प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं। इयादिसत्ये
 यावाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यनावेगम्योत्प्रेक्षे। तेनियमात्। उपपन्नं यात्वत्वात्तिर्न
 मणश्चानत्यादिपूर्वादाहुते पधेपि गम्योत्प्रेक्षानस्याद्विशेषाभावादितीचेत्।
 सैवं। उपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषयएव। न्युपगम्यता। अन्यथा नून
 मुखचंद्रइत्यादौ नूनमिदमयोगे गम्योत्प्रेक्षापत्रेण एवैवमस्तेऽसंबंधसंब

४३

धवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषयेन गम्योत्प्रेक्षावसाः। त्वत्कीन्निरित्यदादर
 एतुभ्रमश्चांतत्वरूपदेवंशे गम्योत्प्रेक्षानिमेताननुस्वर्गगंगा प्रवेशांशइतिसर्वम
 वक्ष्यते। असंदिग्धगुदादुरणांतरमाहायथावेति। कतिपयेति। विरेरुइदेवार्ये
 नृपेवितरणशालिनिदावशालिनि सति चक्रवाकोइति मुदं सत्तेषामुपयाति प्राप्ति
 ति। इति किं। हतं वासरस्यावसानं नासौ येन सः कनकगेहिः सुमेरुः कतिपयेत्ये
 दिवसैः। इयंप्रयायादिति। संभावनायां। लिङ्। योगपिती। योगे सत्यम्ययोगवर्णन
 मित्यर्थः। स्वर्गस्थाः दुमाः कल्पदृक्षादयः। स्वदुमेष्विति विषयसप्तमी। स्वदुमवि
 येयं आदरस्तस्य संबंधेपि। अर्थादर्थेषु। यद्वार्थेषु स्वदुमविषयादसंबंधाभाव
 प्रतीत्तौ तस्मानविनिवेद्यतया स्वदुमेषु यादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुत
 मेवसाधु। अनयोरिति। अनवधानि निरुद्धाव्यग्नियस्यास्तथा भुते इति संबोधनम्।

४४

त्वंमणयोवर्धमानयोरनयोस्तनयोस्तवबाहुलतयोरंतरमप्येपरिप्राप्तः प्रवका
 शोनास्तिवयः प्रवकाहुलतयोरंतरस्तनपय्याप्रावकाशसंबंधेपितदसंबंधजुक्तः
 अकुमेति। कमःपोवापयंतदभावोऽक्रमस्तदुपस्थानिशयस्योक्तिरित्यर्थः। सकृत्वे
 समकालत्वे। आलिंगंतिती। समंघुगपन। ज्योमौवापृथ्विचपराशचकमचनीति। रु
 स्मीरसंज्ञकेस्यवीरस्यत्वदेकोशोपिधाममुच्यतेसति। अरिणां वर्गाः समुद्रोपिको
 शंनंजारंमुच्यते। तथात्वदेप्रकंपमुह्यासनंननतिसति। सप्रहृष्टं कंपंननति। ए
 वंत्वदेहमांज्ञांतिन्यनतिसतिसोपिहमां पृथोत्यननीत्यर्थः। कोशोस्तीकुप्य
 लोत्वदेपिधानेयौधदिव्ययोरित्यमरः। प्रवशरप्रत्ययनंग्यायोगपद्यवर्णनंवि
 शेषः धनरुदति। धनसंबंधिगृहेत्यर्थः। चपलेति। देतेप्रशक्तिर्ज्ञानंतज्जन्येका
 र्यसतित्यर्थः। यास्यामीति। उदिते। उक्ते। प्रियेणेतिशेषः। तथाउर्मिका अंगुलीय

४४

क२

कंघलयः कंकणमभवदित्यर्थः। उर्मिका अंगुलीयेस्यादेस्त्रु नंगतरंगयो। रितेविश्वः। कार्य
 मुखेनेति। अंगुलीयस्य कंकणपदप्राप्तिरुपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः। आसा। नुमिति। स
 सदनसौकुमार्यवत्याविरुद्धगायांतदतिशयवर्णनं। मेदं। देतेतिस्वेदे। आराधुं। स्तु
 उंसंक्षेपेकवारमपिकुसुमेइहिति सति। अक्षरसदृशः दुस्ताप्रमालोहितंभवतीतिशे
 षः। अपिनाकेमुददीमेइतिगमाते। जाहयायतरंजनंतदार्त्तपिसरुता। अकस्मात्यादे
 योस्तलंरक्तंभवति। किंमुरंजनेनेतिपूर्ववत्। एवमंगनांचंदनादिनायदुलेपनंतस्मरण
 मपि। अत्यंतखेदकरं किंमनानलेपनं। केमन्यतवाच्यमित्यर्थः। अलंकारनामगरुधुपा
 घामोदोपिनागयतेभारैचरति। कर्तारिमुप। अत्राहनादिरुपदेनुप्रस। प्रिमा
 त्रेणदस्ताप्रमोलोहित्यादिरुपकार्योत्ति। साक्षदेववर्णनंनुकार्यमुखेनेतिपूर्वस्मा
 द्देशदेनुकार्ययोरेवदेनुप्रशक्तिकार्ययोरपिसमसमकालत्वंसंभवतीतिसुचपिनुमु

द्वादशरत्नमाह। यामिति धवेदयिते यामिनयामावदतिसा नितशृणेन तत्कालमेव
 तन्मय्याः परावलयानि अग्निमकंकणानि परः प्रथमंगलितानि। अपराएव पितृवत
 त्कालमेव दैलितानि भुजानां त्वन्वयः। पुरोऽग्रे प्रथमे च स्यादिति विधेः। अत्र वदति गृही
 तानि तीशं च प्रत्ययेन समकालतावगतिः। अत्र्यतेति। अत्र द्रुतकार्ययो रित्यनुवर्तते।
 तस्योर्वापर्यति क्वचित्साः साधरेवा व्यतिक्रमोऽत्रैपरित्यं। अत्र प्रथमं अनुनीतास
 मादिताः। कर्बुशानामिति। कर्बुशे रानामंगनसंबन्धिन्यो भुजयः प्रथमतरमिति प्रथ
 ममेव। चक्षतां च पक्षनां चंगाणां नृमराणां मासंगे नाकुलानां करिणां मदलस्यामोदे
 नपरिमेलेन मधुगारमणीयाः आशनः अत्र नृपश्चादनेतरं तेषां कवीनामुपरि रुडकं
 उकस्य नृपतेः। अमादृश्यमानाः कदाहीः पातिताः कोदृगाः हीरुदकं यस्य तथा नृत
 स्य हीराणां वस्य प्रसेरंतीनां मुखीचिनां दृढतरंगाणां सद्गुचरास्तत्सदृशा इत्यर्थः। उद

हि

कस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। अत्र यथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेन नृपाने प्रसाद
 रूपहेतुकथनं पूर्वस्याहिशेषः। एताः अय्यवादिताः क्राः अयोक्तोषु प्रभेदेषु नुगतमवृत्ति
 निमित्ताभावात् कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेत्। अत्राहुः। तौ वत्प्रभेदा न्यतमत्वं
 मेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति। न च
 स्तु। नगीर्ष्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरं नुगतं रूपाभावात्। लंकारांतरमे
 मानवा न्यत्वा प्रभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनां निमित्ताणां संभवेति वाच्यं। अन्यत्वा
 दिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतिवचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतया अन्यत्वादिभिरभेदप्रतित्यं
 गाकाऽरेनुभवा संगतेः। अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितो न जने। चमत्कार
 मयोनकत्वा इति वदंति। वस्तुनस्तु। अनुपात्रविषयचमत्कारित्वेन नकादुर्गोपनि
 श्रयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं। रूपकवाराणां समन्यंतं। आतिशारण

यादृष्ट्येति। उत्प्रेक्षासायनिश्चयेति। रूपकातिशयोक्तावनेदस्यद्वितियस्यप्रभेदेऽन्य
 तस्यद्वितियेसंबंधस्यचतुर्थेसंबंधस्यपंचमेदादत्यवष्टेनुप्रशक्तिजन्यत्वस्यसप्रमे
 पूर्वापरत्वयोश्चतथाविधोपादेयत्वस्यसत्यासर्वत्रलक्षणसमन्वयः। नचैवंविधा
 रोपस्यरूपकत्वभावाक्तिभिन्नेपुत्रायशःसर्वालंकारेषुसत्यादतिप्रसंगइतिवाच्यं। इ
 क्षपत्ते। अलंकारांतराणां चमत्कारप्रधानतयातदंगत्वेनावस्थितायाः अतिशयोक्ते
 रप्राधान्येनन्यपदेशानर्हत्वात्प्राधान्येनन्यपदेशानयंतिति न्यायात्। अलंकाराणामे
 वप्रधानत्वेनन्यपदेशसह्यत्वात्। अतएवप्रकाशकृताविशेषालंकारप्रसंगेनीदितं। सर्व
 त्रैवंविधेविषयेऽतिशयोक्तिरेवप्राणत्वेनावतिष्ठते। तांविनाप्रायेणालंकारत्याभावा
 त्। अतएवोक्तं। सैषासवयवक्रोक्तिरनयाथोविभाज्यते। अत्रोऽस्यां कविनाकायः कोलं
 कारीनयावितिदंडिनायुक्तं। अलंकारांशराणांमथ्येकमाहुः परापरं। वागिशमद्वितायुक्ति

४५

मिनामतिशयाद्वयामिति। इति अतिशयोक्तिप्रकरणं। नुत्ययोगितांलक्षावति। वर्ण्य
 नापिति। वर्ण्यप्रस्तुतानामित्यर्थः। इतरेषांमप्रस्तुतानां। एतच्चोनयमपिसावधारणं। व
 र्ण्यनामेव। इतरेषामिवेत्यर्थः। बहुवचनमनेकार्थकः। इयोधर्मस्यपिसंग्राह्यात्। ध
 र्मेकं। धर्मस्येकं। एकत्वेएकोधर्मशतियावत्। सचचमत्कारिवोध्यः। एवंचानेकप्रस्तु
 तमात्रसंबंधेकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबंधैकचमत्कारिधर्मान्यतरत्वेन
 ह्यणत्वंवोध्यं। भुवंविकृमिन्। स्मिन्मित्यादावतिप्रसंगवारणादानेकेति। अत्रचमुख्ये
 द्वितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधेनैकोधर्मशतितन्निगमः। द्विककारणायमात्रेति। प्रस्तुता
 प्रस्तुतभेदसाधारण्यायान्यतरत्ववैनिवेशः। त्वदंगेति। प्रियांमतिदयिनोक्तिः। तवांग
 स्यमादीवेसौकुमार्यदृष्टेसनिकस्य। चित्तेमालत्याहीनाकक्षीरान्नासतेऽपिनुसर्वस्य
 त्यर्थः। शशंविनन्निशिशृवंइत्यस्यलेखाकला। गुणक्रियारूपेति। एतच्चतथावि

धर्मस्य प्रायशो गुणक्रिया रूपत्वमित्यादि प्रेत्योक्तं। ननु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवे
 शः। गौरवान्प्रधाननाभावाच्च। यदुक्तं श्रद्धेतत्तत्प्रथमं धर्मस्य गुणक्रिया
 रूपत्वेन लक्षणे निवेश इत्याशयमाश्रित्याभिहितं। तदेतदापाततः। शासति। त्वयि ह्येताज्जन
 त्वं जवन्निमंडलं। नवनागपि निश्चितं मंडले शत्रुमित्रयो रित्यत्र भव रूपधर्मस्यैवान्यथादि
 ति। तदिदमापाततोपिनमानोरमं। तथादि। शाशतिती। त्वदुदाहुतपथे निश्चितेनेनेनि
 श्चितभेदः। शत्रुमीत्रमंडलधर्मतयोथात्रः स च गुणस्वरूप एव। चिंताभाव इदस्य चिंता
 नतिरिक्तत्वात्। अन्यथा चिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः। अथ तत्रापि वैयात्या
 दिष्टापत्तिमात्रं वसेन वत्वे वं दुष्यनुभयान एव मय भावस्य कथं गुणवदिर्भावः। जाति क्रि
 या इत्यातिरिक्तस्यैव च दुष्टधीशक्षानाप्रवृत्तिरिति वदद्विर्व्याकरणे स्तदनुसारि निश्चा
 लंकाकैर्गुणत्वागीकारतः। अतएव जातिगुणयोर्विषयमकाशश्च द्विरुदाहृतं। गीरयोप्यनु

४७

न्नतियुजति। तथा विधानायेनापि। अमृदः सार्वभौमोपि। वस्तुनस्तु। लक्षणे तेन रूपे
 ण धर्मस्य निवेशो निप्रेत इत्यायेदितमता नकाप्यनुपपन्निरिति। स्वैरिणी। स्वेन इति
 शालमस्यास्तादृशव्यभिचारिणीति यावत्। त्वादीरेरिणीरिति वृद्धिः। स्वैरिणीपांशु
 लाचस्यादित्यमरः। संजातेती। दिनानि पद्यानि च रुद्धिमियुः। कीदृशानि संजातेः पत्रा
 णां प्रकरैः समुदैरचितानि। पुर्यपत्राणां वसेतेन विगलनात्। तथा स्फुराः विकसिताः।
 दलारुहविशेषा येषु तेषां भावस्तत्वं समुहं नीतिशत्रंते। दधानानीत्यर्थः। पक्षे पक्षे
 दुःस्फुरानिर्वीकसितानी च तानि पाठनवलीनेतेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत्। एव
 मर्कस्य कीरणैरनिमशनादिक स्वराणि नासुराणि दिनानि। पद्मानि नुविकाशशाली
 नि। नागे इति। नागे प्राणां गजश्रेष्ठानां इत्याश्रुताः कदलिविशेषाश्च। परिणामो विशाल
 तातत्त्वानि रूपं स्वरूपं लयापि यथाक्रमं त्वचिकर्कशत्वात्कंदोरचात एकांतेन नियमे

४ रूपेक

नशैत्याद्युदेनो लोकेतस्याः पार्वत्या उर्वोरुपमाना तवाद्याः उपमानत्वरहिताना ताः इत्य
चयः। तदिष्यतेनेति। तत्काविकेनेत्यर्थः। ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैव ग्रीष्मवर्णनरूप
त्वादिति भावः। एका क्रियेति। दृष्टिमात्रिरुपैकक्रियान्वय इत्यर्थः। एकगुणेति। उपमानवा
च्यत्वं गुणेत्यर्थः। हितादितेति। हितादितविषये इत्यर्थः। दृष्टिर्नोपमिति। दृष्टिर्वतनेव्यवह
रणमिति पावता। तस्य तौल्यं साम्यं। अपरा। पूर्वोक्तविलक्षणं। प्रतीयत इति। परा उत्पद्यमान
तिः संप्रतिरेव पराभूतिः परिभवः। शत्रुणो संघः शत्रवं। तस्य समुद्र इत्यण। पराभावदान
स्येति। शत्रुसंबन्धि पराभवसंपादनस्येत्यर्थः। पराभवस्य मुख्यदासंभावात्। अतएव संपा
दानस्यासंभावात् मित्रशत्रवयोरिति संबंधसामान्येण। श्रेष्ठेण परिभूते पदश्रेष्ठेण।
यथावेति। अत्र च शब्दाः अर्थविरोधघातकाः। अत्रेति। योपि विषयपरशुना छिनत्तियो
येन मधुपुक्तेन सपिपात्येन तिष्ठति योयेन गंधमात्याघोरचिंतीति क्रमेणेत्यर्थः। उक्तम्

४८

प्रकारस्य। नुत्ययोगितापदवाच्यत्वे दृष्टमिति दर्शयति। अपमिति। तथा च दृष्टव्यवदागन्ताना
र्थस्तु नुत्ययोगिताशब्द इति भावः। अत्र केचिदुक्तं। नेयं नुत्ययोगिता पूर्वोक्तनुत्ययोगितातो जे
दमदतिवर्ण्यानामितीरेषां वेत्यादि पूर्वोक्तलक्षणक्रांतत्वात्। एकानुपूर्वीयो धितयस्तुवर्मक
दानपात्रत्वस्यैव परंपरया तादृशस्य बाधमस्येव्यात्। यश्च निबन्धित्यत्रापि कदुत्वविशिष्ट
निबन्धे परंपरया छेदकमेव कपूजकर्मधत्तसंनवादिनि। तदेतदपेक्षजं। तथा हि। यवानेका
न्ययित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन च मल्लोति न नस्तत्र पूर्वोक्तमकारः। यत्र नुद्विता
द्वितोभयविषयकशुभाशुभरूपैक्यवद्भारस्य व्यवहृगतस्तुतिनिर्दायतरघोनकतया
चमल्लोति न न कत्वं तत्रापर इति भेदात्। नयत्र पराभूतिशब्दश्च तदर्थकर्मकदानस्य वापरं
परया शत्रुमित्रगतत्वेन भानयपि नुक्षेपवलादेकत्वेनाध्यवसितस्य तादृशदानस्य गतगत
त्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणक्रांतत्वं। एतेन यश्च निबन्धित्यत्र कदुत्वविशिष्टनिबन्धेवप

रंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिति निरस्तमावस्तुगत्यातद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वा
 भावात्। अथ यासंकुचंति सरोजानीत्येतावतैव नुत्ययोगितालंकारतापत्तेः। कित्वमेकगत
 येनाज्ञायमानधर्मस्यैव नुत्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदंगीतिकथनमममंनसमे त३
 याउपपाप्यक्तीदाहरणयोस्तथाभानमस्तित्याऽग्रं हस्तथायिनपूर्वोक्तलक्षणस्यात्रमेवः
 धर्मोचंइवपुणंश्रास्त्वयिताननवितानतेति प्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्तीवारणार्थं मनेका
 नगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्तानिजनकताश्च यदा
 नविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात् प्रकृते च हितात्वाहितत्वादेर्विषयस्याधि त४
 कस्यानुप्रवेशादिति विभावनायां गुणोक्त्येति। गुणे कृत्येष्टाऽश्रेष्टास्तेरित्यर्थः। समी
 कृत्यात्मास्यं विवक्षित्वा। यवऽनिवचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत्। अर्थान्नि साधारण
 मस्याऽप्येति। धर्मस्य वर्यवर्णगतत्वादुक्तावेव लक्षणेत्यर्थः। पाशोऽस्यास्ति ति पाशो वरु

णः प्रचेतवरुणः पाशीत्यमरः। श्रीरुः दुर्बेरुशक्रुडः लोकपालपदवेन्द्रादिषु रुठं। ताकाह
 योगमात्रेण प्रयुक्तं। संगतानीति। संगतानी। संगमाः। तद्वितां विधुतां विजसितां निधिसितानि त३
 धनं निविडं यथास्यात्तथाऽप्राधानिती। संगमपद्वेधने मेघे रारधानीति चंडीहिलमिनुप
 हेऽर्थः। कायादर्शे एतन्नामकदंदिहृतप्रयोदर्शिता। नुत्ययोगितापदवाच्यत्वेन निहिताः
 केचित्। अलंकारिकाः। व्यवनहुः। व्यवहृतवतः। रय्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु युवांमेवेति। इ य५
 दूनलोके बलैसत्यैः। अत्र च मेन्यनलयोः प्रशरणशीलत्वादिशदृश्याद्विप्रति। विवना
 वेनाभेदमाश्रित्य धर्मसंबंधोऽयं। मतांतरेऽपि विवद्वचनेन वद्वसंमततयादेऽभुक्तनुत्ययो
 गितायामत्वरसोध्यते। सचक्षपकनुत्ययोगितयोर्भेदकथनावसरेऽपि निविष्यती
 तिसंक्षेपः। इति श्रीमत्सद्गुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंडिकायां नुलयोगि
 ताप्रकरणमादिपकलक्षयति। वदंति। वर्यवर्णोचितैकचमत्कारिधर्मोक्षकमि

त्यर्थः। उपमादिवारणायात्रापि पूर्ववत्तद्वत्परिष्कारो बोध्यः। जान क्रियेति। क्रिया रूपैकक
 धर्मान्वय इत्यर्थः। अत्रापि क्रिया विशेषणी। अत यो मंदप्रतापयोर्विवप्रतिविवभावो बोध्यः
 यथावेति। शालेन निकषपापाणेनोर्द्धादु। अस्वितोमणिः। तथा हेति निरपुधै निरुतः। त
 तद्वतः समरेमेप्रामेविजयशालोयोद्वा। मदेन ह्निगो नागो हस्ती शरत्का नेश्याना निशुक्का
 लिपुलिना निजलनिमुक्ततरानियासांताः सरितो नद्यः कजामात्रा वशिष्ठः श्वेदुसुरते मृदि
 ताचंबना लिंगनाघपमर्दम्रायितां गीवाजानवयौ वनावनितास्त्रि। एवमर्थिषु याचके
 षु गलितः संक्रांतो विनवः मृद्विद्येपोते नृपाश्च तन्निष्ठातनोः कुरास्य भावस्तनिमाका
 र्यतेन शो नते इत्यन्ययः। शालस्तु निकषः कष इत्यमरः। शो नैकेति। शोभारूपैकधर्म्य
 र्थः। पूर्वोदाहरण आदिदीपकं इदं तर्ह्यपक इति नेदः। प्रस्तुता प्रस्तुतसाधारणधर्म
 स्य हीपकपदवाच्यतायां बीजमाह। प्रस्तुते केत्यादि। प्रस्तुते कनिष्ठः प्रस्तुते कपरः प्रस्तु

५०

तान्वयविवक्षया निहित इति यावत् रय्यायाधिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनवव्यते। इतिती।
 बाध्याहार्य इति दीपसादृश्यात्ममानोधर्मपकमुच्यते इति शेषः। यत्र धर्मस्य पूर्वप्रस्तु
 तेन यः पश्चादव्यययोक्तो दाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपकारास्त्वमित्याशयेन शकते।
 पक्षपिति। सुवर्णंति। सुवर्णं मेव पुण्याय स्यादिति विप्रदः। त्रयः गुणत्रया न्यतमयुक्ताः
 शुरश्चेत्यादि प्रत्येकं वक्तो नैरपैव्यद्योतकः। अत विधः प्रत्यातविधः। एतच्च प्रासंगिकं प
 षं। यदा यत्र संगेप्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्यप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं। यमपदिती। त
 यश्चिन्वतीति त्रिषु पिपुगपदव्यय इत्यर्थः। चिन्वतीति बहुवचनं ते प्रस्तुतमात्रेणैकवच
 नानेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः। समाधत्ते तथापीति। प्राप्तिं संगिकत्वा प्रसंगोपकारात्
 नदीयत इति। तथा च धर्मस्य पश्चादव्ययोन तत्र प्रयोजक इति भावः। कोतर्ह्यप्रयोजकं तत्रा
 दावस्तु गत्येति। प्रस्तुतो देशेन प्रस्तुतो देश्यकान्ययबोधेष्टया। प्रवृत्तस्यैवापदानिहि

पा४

तस्यैवावर्णनस्य। कर्मव्युत्पत्त्या तद्विधर्मस्य। नयाचचमत्काराय प्रस्तुता प्रस्तुता चित्त
स्वार्थबोधयन्ति। ७४ यो रितपदानि दित धर्मस्यो नयत्रान्येष्ये श्यताये ७५ विषय
तामस्तुत एव नत्व प्रस्तुते किं विषय एताव्य विषय तैवेति। तथो विधो श्यता विरद ए
प्रसासंगिकत्वे बीजमित्याशयः। एतदेवोपदेश्यति। नदिति प्रसंगिकत्वमिति। दीपसुपया
स्यातिथिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः। तथा च त्वन्मते तत्र प्रसासंगिकत्वं न स्यादिति
भावः। इदमप्यलक्षणां। जामातृविषये प्रागिकत्वापत्तिरपि बोध्या। एतदेव दुल्ययोगिता
तो नैव कर्मित्यादां दुल्ययोगिताया त्विति न नृदृश्यत्यानुदृश्यत्वयोश्च मत्कारप्रयोजन
कत्वात्त्रा लंकारनेव प्रयोजकत्वं युक्तमित्यत्तरसादादां प्रयवेति। प्रयवद्वयमात्रः॥
अनयोः दीपकदुल्ययोगितयोः प्रयवीपके। उपमानोपमेयभाव इत्यनेन तरंगस्य इति शि
का। अत्र दुल्ययोगितायां विशेषा प्रदृष्टाता प्रस्तुता प्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात्

५१

म

हे छिकः। अव्यवस्थितः। सः। उपमानोपमेयभावः। नव्यास्तु नैतावता र्या दुल्ययोगितातो दी
पकस्य पृथग्भाव उच्यते। धर्मस्य स ह दृष्टित्वमूलाया विधिरेव विशेषात्। अन्यथा दु
योगितायामपि धर्मीणां केवलप्रक्षेपतत्त्वस्य केवलप्रक्षेपतत्त्वस्य च विशेषस्य सत्त्वाद लं
कारहेतापत्तेः। तस्मादुल्ययोगिताया एव विध्यमुचितमित्याहुः। इत्यलंकारचंद्रिका
यां दीपकप्रकरणं। त्रीविधमिति। दीपकस्यावृत्तौ प्रावृत्तौ दीपकै नवेत च त्रिविधमित्यर्थः
। वर्षतीति। शर्वरिता विः वर्षवसर उवाचतात्यर्थः। कदंबानिकदंबकुसुमानि उन्मिलंति
विकसितं। कुरजोद्गमाः कुरजकलिकाः स्फुटंति विकसंति च प्राश्नात्कामाघंति मत्ता
वंति। शिखावजासूराश्च माघतित्यन्यः। त्रैवीध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे। दीपकस्येति। कमे
लीति। अघे उर्ध्ववर्तीति। शशावृत्तिः। अलंकारसंपादकत्वाच्च न कथीत पदत्वदोषः। हिति
येविकासरूपस्यार्थस्यावृत्तौ। उन्मिलंतीति शशावृत्तिः। उन्मिलंती स्फुटंतीति शदनेदेन

तस्यैव बोधनात्। चतुर्थे च दुष्टो राट्तिः स्फटैवेति। उत्कंठयति। मेधानां माजापत्तिः।
 कजापिनां मयुराणो वर्गसमूहोऽत्कंठयति। उत्कंठो यस्य तादृशं करोति। तथा मकरश्च
 जः। मकरः पानं तरुणां नामेन संमुत्कंठयत्कमुत्कं करोतीत्यनेदेविशद्वरुत्तिः। रश्मि
 यतीति। जलधरस्य मेघस्य धारापत्तिश्चातकतरुणां चिरकाजमुपनतो प्राप्तावृत्तिः।
 पासां शयति। बहुलोचनयोर्जलधारा-अश्रुपंक्तिश्च कापिनां प्रवासे-छांक्षययति। त्येका
 वनाशरूपोऽर्थः। शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थः। चतुर्थे च दनेनेति। पाथसां नलानां। अत्रानेधायते
 शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य च। चतुर्थे च नरप्रस्तुतार्थसमस्तदुपात्तस्य प्रसंगात् प्रस्तुतो
 पकारित्वं दीपकमित्युक्तं। न च। चतुर्थे च संभवतीति कथमावृत्तिर्दीपकामुक्तमित्याशं
 काद्। एवं चेति। दीपस्थानीयशब्दार्थयोगाच्च। चतुर्थे चेत्यर्थः। प्रस्तुता प्रस्तुतेति। अत्र बुद्ध्या
 जादीनां विरहो दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वात्। चंद्रीवास्वीदयोश्च केवला प्रस्तुतत्वा

दिति भावः। दीपकञ्चयेति। दीपकतादृश्येत्यर्थः। तच्च प्रस्तुता प्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं
 वर्धति। न्यादीशेषवरीणां स्मिति भावः। मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो ननु त
 त्रभेद इति सुचितः। अत्र एव चंद्रीना-अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि। दीपकस्य
 नभेदेष्टमलंकारत्रयं यथेकत्वाविकसितीत्यादावुदाहृतं। दीपकस्थानं। स्थानापन्नं
 दशमिति यावत्। इत्यलंकारचंद्रिकायां। आवृत्तिर्दीपकप्रकरणम्। सप्तहर्मोक्तिः
 संगदसप्तहर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तुपमालंकारं लक्षयति। वाक्ययो
 ति। हे वचनमनेकाप्रेमायं। माजानुरोधादिति बोध्यं। एकसामान्ये। एकस्मिन् समानध
 र्मे सति। सूर्यः। लक्षणे व्याचष्टे। यवेति। उपमानोपमेयेति भावप्रधानं। उपमानोप
 मयभावपरयोऽित्यर्थः। प्रयति। निन्नशब्देनेत्यर्थः। अयमेव वस्तुप्रतिवस्तुभाव
 इत्युच्यते। स्थितिः। शैली। सद्युतं। रत्नमेव दीपारत्नदीपः। अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं। उ

त्राहमुपमानवाक्यं। ननु यत्र च नाशभावः समानधर्मः। शब्देनेहोपात्तः। सामान्या
 भावमात्रबोधकस्यापि बाधते। नाशरूपविशेषपरत्वात्। अथमेव च पूर्वोदाहरणदे
 हः। तवेति। इति प्रतिपत्तस्योक्तिः। अमृतमस्त्वयं शीलेन वपादपंकने निवेशितः
 स्मृतः करणं येन तादृशो भक्तः। अन्यदमृतानि रिकृत्तं कथं मिथुनितं कथमिपित्य
 र्थः। अमृतं चात्र ब्रह्म नंदरूपं। हि निश्चितं मधुप्रतोन्नमरः मकरं देवसेनानिर्भरव्या
 त्तिः। विदे स्थितेत्यति। सुसंनयिस्ते इत्युपमानवाक्यं। दुरकमिति पाठः। तालमस्मा
 द्गायत्र्यनुबध्नी विनिष्कसुमं। इत्युगंधात्रुकांडे। कुको किले। दुरा इत्यमरः। **अवर्त**
नीयस्येति। अनिष्टेपि स्वसाधो वशज्जायमानस्येत्यर्थः। **इति पूर्वकृति।** तथा च वीह
 नेरिष्टा पूर्वकवेत्तले लक्षणेति भावः। **इति पूर्वसित इति।** स विशेषणेषणे हीति। न्या
 यादिति भावः। ननु जीवन्तिकं दैवानि तत्पूर्वोदाहृता यामर्थवृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याहः। अ

५३

र्थावृत्तिरित्यादि। शब्दावृत्तौ नु धर्मस्यैकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधनाय निवृत्तशब्दबोध्यत्व
 मिति नातिव्याप्तिरतोऽर्थावृत्तिपयतानुभवः। एवं च निवृत्तशब्दबोध्यैकधर्मगम्यं प्रस्तुत
 प्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवक्ष्यमेति लक्षणबोध्यं। दृष्टो तालंकारेति व्याप्तिवारणाय
 निवृत्तशब्दबोध्येति। तत्र नु विवंचनं प्रतिविंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः
 दा विनाति यथा। नानुस्तथात्वं। नानुसे भुव्यादी वाक्यार्थपमायामतिव्याप्तिवारण
 यगम्यमिति। अर्थावृत्तिवारणाय प्रस्तुता प्रस्तुतेति। अननं मृगशावाह्यावीह्यलो
 लाजकावृत्ते। अमरमरसंकारणं समसमिसरसिहृदमिति स्मरणालंकारेति व्याप्ति
 वारणाय वाक्यार्थेति। अत्र हि विनातीति वाक्यार्थपमायांगगनाधिकरणकशोना
 श्रयभानुशब्दो नृम्यधिकरणशोनाश्रयत्वमिति प्रतीतिः। ननु स्मर्यमाणतादृशसरोद
 द्दसदृशतया विधमानमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्यास्यात्। किंतु त

२८

रु१

दशसरोहसदृशं। तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वारणमिति दिका प्रस्तुता
प्रस्तुतत्वयोश्च मत्कृतिविशेषा प्रयोजकतया नानाकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरमा
दादा। अयंचेति। यद्व्यमाण इत्यर्थः। विद्वानेवेति। यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थे नैव का
रेणा विद्वान्मननानि ता पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च नदी बंधे तु तत्र वाक्यार्थः सधर्मैव तथा
पिरूपवत्येवाकाश इत्यादि प्रयोगवारणाय नावान्यस्याप्यावश्यकतया। विद्वान्
जानातिति वाक्यार्थस्यापि प्रतितेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यं। ननु वै
धर्म्येणोपमैति व्याकृतं। तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत् सत्यं। वैधर्म्येणोपमैति न
नादि बंधेति वाक्यार्थेनाह। प्रत्यापि नुप्रसविष्येव नानातिनि वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विव
क्षणात्। मुख्यतो धर्म्यप्रतितावपि साधर्म्य एव पर्यवसानात्तदोषः। वैधर्म्येणोपमैति चैव
धर्म्यद्वारेण इत्यर्थः। इदमेतिती। एवकारोपि न क्रमः स्वयमेव विकसंति प्रकाशं तद्व्य

वे

५४

ति१

३ धर्म्यो

र्थः। अत्रापि गुणाः स्वयंप्रकाशं तदभावात् स्वयविधर्मा कस्तस्मात्तदोदः। शपथेन न न्यायत
दुति वाक्यार्थस्तदाह। तेनेन किं दुस्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चोपम्यंगम्यमिति पूर्व
वद्वैदाद्वारणत्वसंगतिः। यत्तत्रां कैश्चिद्वैकं विद्वानेवेति पद्यं न यदुनामकथं चिद्वैधर्म्यस्य
दाद्वारणाय दी संतिती नुनयुक्ते। वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपाकृतार्थदाह
राय हि प्रत्ययतिरेकसमानानाति यस्य धर्मैत राहस्य प्रकृतार्थस्य कथनं यथावश
भवो गुणानपि संगविशेषेण पुन्यते पुरुषः। नदी तुं वा फलविकलो वीणा दंडः प्रयाति म
हिमानमित्यादौ। अत्र हि संगविशेषेण पुन्यते इति प्रस्तुतार्था हि प्रत्यय संगविशेषेण वि
नानपन्यत इति स्वकातिरेकस्य समानातीया नदी तुं वा फलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थानि
बंध इति वैधर्म्योदाहरणत्वं। यद्वि संतित्यत्र दुस्वयंप्रकाशं तेन परेणोपमैति प्रस्तुतस्यैव
समानियो प्रकृतार्थः शपथेन न विना न्याते किं दुस्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयेव पर्यव

सानादिति। तत्रैदं वक्तव्यं। वंश भवद्वयादिनवदुदाहृतपद्येति कथं वैधर्म्यादाहरणत्वं। न हि
 त्यादेस्तुं वा फलविकलो म हि मानेन प्रयात्यपि तु तद्युक्त इति प्रकृतानुरूपतयेव पर्यवसा
 नादिति। किं बहुना सर्वत्रैव वैधर्म्यादाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं विना नोपमानिर्वाह इति
 तदुच्छेदप्रसंगः। अथापातप्रतिपक्षेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यात्तदुदाहरणत्वं तर्हि प्रकृत
 तेषां तदस्तीति नुन्यं। यदपि प्रस्तुतेत्यादिवैधर्म्यादाहरणत्वं निर्वचनं। तदयुक्तं। भेदाः प
 रेषां विशतरुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवदतिवैधर्म्यदृष्टं ताव्यापनान्। न सत्र
 प्रस्तुतवाक्यार्थः। स्वव्यातेरेकमादिपते। किं प्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक्। इत्यलंका
 रचौदिकायां प्रतिवस्तुपमाप्रकरणं। दृष्टं तावकारं लक्ष्यते। चेदिति वाक्ययोरित्य
 नवत्रते। धर्म्ययोरित्यध्याहार्यं। तदिति तदेत्यर्थकं। अर्थतो व्याचष्टे। यत्रेति यत्र का
 व्यातथाचोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयो विवप्रतिविवनविदृष्टं तदिति लक्षणे

५५

काममिति। अनेन प्रकृतानुविशेषेण राजन्यत्वं। शोभनराजवति। राजन्यत्वं सौराज्ये
 द्वातिनिपातः। न ह्यत्रापि श्वित्यादीनि सप्रविशति। तारास्तदितराः। गोबलीवद्व्याया
 नाप्रहानौमादयः संकुलाव्याप्ताः ज्यैष्ठ्येति क्षतातिप्राशस्त्ये मनुष्यः। अत्र राजन्यतीज्यो
 तिष्मतिन्यनयो विवप्रतिविवभावः। पूर्वोदाहरणे किर्त्तिकां त्यो विवप्रतिविवभावभयो
 जकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमायं। दृष्टुं राजन्योतिषीः प्राशस्त्यरूपं तच्छास्त्रमिति नेदः
 । देविमिति दिविवाचं सरस्वतीवहवः। उपासतो हि मेवंत रावादिशस्त्रस्यैवकारार्थत्वात्।
 उपरं सरस्वतिबंधोसारं। प्रसौमसिद्धः गुरुकुले किष्टः। अध्ययनश्रमवान् मुरारिनामा
 कविर्नितरा मतिशयेन जानीते। अत्र दृष्टं तमादावा नरूपे नरैर्वोद्ध निराधिर्लक्षित एव।
 किं नु। अस्याध्वेगनिरतां पातालपयंत निमग्रापिवरास्थुजातनुयस्येवं विधे मया च लः मंदग
 दिरेवजातातीति। दृष्टो तोदाहरणत्वा संगतिमाशंकते। न चिति वाक्ययोरिति सप्रमी। ए।

कधर्मद्वयनंतरं शब्देनानेर्द्धिष्ठइति शेषः॥ सागरस्यादि। सागरस्याधस्तनोऽयोविधि
 रिति गं नीरतापदार्थकथनं। संस्पृशस्तु लक्षणाजानात्यर्थइति बोध्यं। तथा च धर्मनेद्य
 प्रतिबस्तुपमा॥ किंतु सारस्वत सारज्ञानसागराधस्तवधिसंस्पृशयोर्विब्रमति विब्रम
 दृष्टातालंकार एवेत्याशयः॥ वर्षत्यंबदमालेयं वर्षत्येसा च शर्वरिति वत्यदाहृत्ति दीपकं स्या
 दित्याशं स समाधत्ते। अत्रेति। पूर्ववत्। अर्थाहृत्ति प्रतिबस्तुपमयोरिव। प्रस्तुता प्रस्तुते
 ति। दृष्टांतः प्रस्तुता प्रस्तुतविषयः पदार्थं तस्मादन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः॥ यद्यप्यत्रमात्मनि प
 दपरस्मैपदनेदेनपदनेदानपदाहृत्तिशंका चिता। तथापि पाठपरिवर्तनेन पदाभेदेन प
 दाहृत्तिविषयदृष्टिबोधयितुं मतदुर्लभः। अयं दृष्टांतः॥ हतं चेति। नृपं प्रति मंत्री एतः क्रिः
 हेतुमनस्य मनोर्गर्भस्याभिमुखं नृगच्छातं हतं चेति। किमन्येदपेक्षितमिति शेषः॥ एवं श
 स्तुपयोगादिकं विनानोस्माकं द्विषः शत्रवो निहन्ताश्च ननु विदुनिष्ठ्यते। अंशुमानस्यो

५६

४३

ति३

यावदुदयादेमौलितां शिते लंकारतां नायाति। तामदेव समासमिति हंति तस्मिंस्तु तया
 भूतेनैति हंतीति दृष्टांतः॥ पुत्रमनोर्गर्भाभिमुखं करणधरिदनेन योरंशुमदुदयाचल
 मस्तकानागमनतमः स्थित्याश्च यथाक्रमं वेधस्येण विब्रम विब्रमः इत्यलंकारचंदि
 काहृत्तालंकारप्रकरणम्। निदर्शनां लक्षयानि। वाक्यार्थयोरिति। सदृशवाक्यार्थ
 संबंधियते क्वातेपः। उपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थे पदत्रियावता यद्वा नुरिति
 दातुः सौम्यतेति यत्तद्वृत्तिसामान्येन पुसकं। सेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगं। यत्र
 द्वामिति। यद्यपि मुखं चंदोति वतदातुः सौम्यता पूर्णद्वोरकलंकतेत्येतावताप्येकापे
 संनतितथापि यत्र द्वांशं स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः॥ अरण्येति। अबुधो
 मुखं जनः सेवितो यदि त्रिगुणिभूतसेवनाक्रियापरा मर्शः। उन्नरवाक्यातेन यच्छेदेन
 तच्छादोपात्ता ततः अरण्यरुदितं हतमित्याद्यन्यः॥ उद्धर्तनं यवगोधुमादिचुर्ल

नेत्याप

नमस्तपकर्वण। स्थले निर्लेपदेशेऽन्वयं न तन्मन्त्रेऽनुष्ठानयोग्यं द्वाभूनामे शुनः
 पुष्टं पुष्टं अवनामितं ननु तासं पादनाय नम्री हतं। अधिरस्य कर्णेऽप एव तापः प्रजाप
 इत्यर्थः। अधस्य मुखे तस्मै मुखं दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां
 कथार्थानामवधजननेवनरूपप्रत्यक्षतवाकर्षणं कथारोपः पूर्वत्रत्येकस्यैव कथारोप इति वि
 शेषः। निदर्शनान्तरमात्रं पदार्थेति। पदार्थद्वित्रिपदार्थसंबन्धिनो। एके। अलंकारिका
 । अन्योऽर्थो कृत्विज इति। त्वनेति। जालंशोनां। नीलांबुजमनोः। नीलोत्पलयोः।
 वियोग इति। गौदुदृशगतानां नारिणां वियोगेऽस्वकां तवियोगकाले यो गंदतले पांडि
 मापांडुवरणाभवति सः स्वर्गुरिणो जतानां मंनरी मर्नस्थे पुरेणु। पुः अदृश्यतदृष्ट इत्यन
 यः। इत्युपमानो यथोक्तेरुपमाने उपमेये उपमानधर्मा रोप एव पदार्थनिदर्शनायाः।
 प्राविनेरुदाहरणं कथामिदं पदार्थनिदर्शनोच्यते इति शंकायामाहुः। उभयवेति। उ

५७

उपमेये उपमानधर्मा रोपे। उपमाने उपमेयधर्मा रोपेवेत्यर्थः। तथाचौपम्यपर्यवसायित्व
 स्यैव पदार्थनिदर्शनातीवानुत्पत्तेनारूपविशयस्योपमेयत्वे निवेशे प्रयोजनानावादि
 दापिसा युक्तेवेति नाकान्वयं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणा स्यात्। त्रित्याप्तिरित्या
 शंका शयवानाह। यद्यपी। वियोगकालानगौदुनारागंदतलपांडिमाः स्वर्गुरिमेनुरी
 गनरीणुदृष्टपांडिमाश्च यत्र द्वाभूनामैकारोपसत्त्वादिती भावः। अर्थविशेषाविवक्षयति
 व्याप्तिपरिहरत्वेन व्याप्तिमत्तनिदर्शनादयविशयविनागंदर्शयति। तथापीति। वि
 शिष्टयोः। विषयप्रतिविंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः। एवं च वाक्यार्थशब्देनेतादृशार्थ
 विवक्षणाद्वियोग इत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः। उपमानेत्यादि। एतन्नस्व
 रूपकथनं। न त्वं रूपेण लक्षणे निवेशः। तादृश्यरूपकान्तिव्याप्तिवारणोपमा क
 ल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावस्यकत्वन उपमा कल्पकत्वत्र तदवयवधर्मा रोप इत्ये

तावतावलक्षणस्य निरूप्यता तदुक्तं। अनवन्त्यस्तु वंधुपमापरिकल्पक इति। त
 दुष्परूपके तु तादृश्यावच्छिन्ना भेद एव विवक्षितो न परिरूपमिति तद्वारणमा ननु त्वयि स
 तीत्याद्यद्वारणोकापि निदर्शनान्न स्यात्। अन्यधर्मस्यान्यत्रानाशेपात्। एकवाक्य
 त्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च। पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंनवादित्याशङ्क्याह। ए
 वमेति। उक्तव्यवस्थायामेवत्यर्थः। विशिष्टयोरिति। विवप्रतिविंबभावापन्नव
 स्तु विशिष्टयोरित्यर्थः। तत्र तावत्पूर्वपक्षे नोः शिवः अस्मिदर्थार्थितानां दातारित्व
 यिसति इतरां ह्युदं प्रमुमनुरेते तोयिनां मुद्रां चिद्वंदर्शयंतो वयं कामधेनौ स्थिता यो
 दोग्धुकामाश्चरमयोः पाश्चात्य योश्चरणयोः पातैर्दुर्गादुदुविनयाहंकारममृष्टि
 शुमनुसराम इत्यर्थके सकलकामदमदेश्वरकालिन ह्युदधनिकानुसरणकर्तुः का ५८
 मधेनुस्थितिकालीन तथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चेत्कारोपः। तत्रोपमानकोटिवि

विशेषणयोः कामधेनुकरनयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरह्युदधनिकयोर्यथा
 क्रमं विवप्रतिविंबभावावोध्यः। एवमनुसरणयोरपि। एवं दोन्यामित्यत्रापि अधिगुण
 समुद्रयोर्विवप्रतिविंबभावावोध्यः। न चिद्व्यवस्थामूलविरुद्धेत्याशङ्क्याह। वाक्यार्थ
 योरिति। ननु वाक्यार्थशङ्क्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाह
 रणसमूहसंनवादेवोपधगुरुतरार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह। एवं वेति। एवं विधार्थवि
 वक्षणे चेत्यर्थः। अथ लेहर्न निद्रया घटनं पचाननः सिद्धस्तस्य परिष्ठां आनिग्नौ व्या
 ली भूजंगि। अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो धर्मस्तु तदुत्तानो राजसेवा।
 निदर्शनायाः तद्वक्षणात्। न ह्यतिः नाव्याप्तिः। तयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोः। अस्मि
 धादिनिःसंभं राज्ञो विवप्रतिविंबभावात्। विशिष्टयोः श्रौंकारोपादेति भावः। एवं न हि
 महेश्वरैक्यारोप इत्येव लक्षणमस्त्वित्याशङ्क्याह। अति एवेति। एतादृशविशेषणवि

वक्षणादेवेत्यर्थः। भेदो वा वृत्तिः। तथा च तदनावेरूपकेति प्रमेयः स्यादिति नावः कथ
 मनेन तद्वारतत्रादिरूपके इति। अविशिष्टयोः। विवप्रतिविबभावापन्नवस्तुविशिष्ट
 योः। विवप्रतिविबभावापन्नवस्तुव्यावृत्तिर्दशयति। अंधिदंडुत्यादि। बलेदेत्यवि
 शेषरोधनेबंधनेकर्तव्येऽर्थमुत्तीप्सो हरेरेधिदंडो बोधुष्माकंपुदे। त्तिनि संबंधः। क
 दृशः। विधेयस्य एव विष्टरः। अस्मिन्तदुपस्यपद्यस्य नाजदंड इत्यर्थः। विशिष्टरूपके
 ति उर्ध्वोत्तिप्रत्यविशिष्टां घिदंडविधि विष्टरपद्यसंबंधित्वविशिष्टनाजदंडसंब
 धिरूपकेत्यर्थः। विशेषणोति उर्ध्वोत्तिप्रत्यरूपोपमेयविशेषणविधि विष्टरपद्यसं
 बंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः। एवकारसंचितं विवप्रतिविबभावव्याति
 रिकं स्फुटयति। यद्वाच्येति। अभावादिनि। सादृश्यभावादिति भावः। रूपकविशेष
 अतिव्याप्तिमाशंक्य परीहति। यत्र त्वित्यादिना। यत्र त्वित्यस्य इति सादृश्यरूपकोऽ

५५

दुरणो इत्यनेन नान्ययः। विषयविषयी विशेषणानां। आरोपविषयारोपमाण
 संबंधिनां विशेषणानां ज्योत्स्नेनि। इयं रात्रिरेव कापालिकिहीपातक्षपोतरं भ्रम
 तीत्यन्ययः। एतत्प्रधानरूपकं। एतदमृता न्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यते। य
 था। ज्योत्स्नारूपेण भस्मना क्षुरणमंगलेपत्तेन धवला। ताकरकारूपा एव स्थीति
 विचरति। अंतर्धानस्य व्यसनकोतुकेरसिकांचंद्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तलोष्ठनस्य
 लेन सिद्धो ननस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयती दाक्षाकालगृहितोपकरणेषु मु
 द्रोपपदनाम्ना पातंडीनां व्यवहार इति चंडीदासः। मुद्रापरिमलं गृही प्रशंसाया वि
 त्यन्ये। मुद्राचिह्नं तद्रूपके पातंडीति चार्थः। विशयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः।
 तद्विषयणानां। तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां। यथा श्रुते रात्रिकापालिक्योः तिस
 मासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः। प्रत्ये

कमेवेति। शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः। नन्विति। कृत्युक्त्या विशेषणत्वात् नावादिनेभावः
 यस्तुतो नस्मादेः कापालिकी प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि दुक्तोक्तिनिवेष्टव्यमेवेत्यपि
 बोध्यं। वाक्यार्थशब्दस्य विवक्षितविषयभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य रा
 नमेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात् मुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। उक्त
 लक्षणस्य व्यवस्थातत्वादित्यर्थः। मतान्तरमिति। शब्दशयो वाक्यार्थयोरेक्यारे
 पदतययाश्रुतलक्षणं गीकर्तृमते इत्यर्थः। इदं राजमेवेत्युदाहरणे। पदार्थवृ
 त्योवेति। उपमाकल्पकपदार्थे अपरपदार्थतद्वर्माणे पदतयैतद्वैलक्षण्यतदभि
 मतत्वादिति भावः। निदर्शनांतरमाह। अपरमिति। पूर्ववद्वैलक्षण्यमित्यर्थः। निदर्
 शनामित्यनुशस्यते। क्रिययाः समसदर्थयोर्बोधनपेमां निदर्शनां प्रकृति संबंधः।
 समसदर्थयोरिति वक्तव्ये। पित्रो नुरोधादित्यमभिधानं। समुदाच्यार्तवद्वयत्वादिसौ

अनिर्देशेन पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात्। लक्षणं व्याचष्टे। कस्यचिदिति।
 शसतः सतो वेति विभागकथनं ननु लक्षणं तर्गतं। उदासि नार्थबोधने च मत्कारि
 त्वाभावेनैवा। नमि प्रसंगान्। त्वक्रियया सहकारिभूतया विशिष्टस्य वस्तुनः संबं
 धिः अर्थस्य बोधनं बोधनकुलोपयोगो यन्निवर्धते। वक्ष्यते सानिदर्शनेति लक्ष
 णं। अर्थनिवातपदोदरमोदरायां विलोचनाभ्यामवलोकयंति। किं के लवयुनि
 मनोभवेपि व्यनक्ति कं चेत्तपसः प्रभावमित्यादावतिव्याप्तिः। अवलोकनाक्रिया
 विशिष्टया क्यमित्यातपः प्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेत्तन्। क्रियेत्यनेन दृष्टं
 तविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात्। उक्तोदाहरणे च लिङ्गविधया बोधकत्वेन त
 दभावात्। इत्थं वदृष्टं न तया क्रिया विशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्णमानं निदर्शनेति
 पर्यवसितं। नन्वेदित्रेत्यबोधनास्या वर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत आह। तत्रेति।

उदाहरणद्वयार्थः। यद्व्येज-क्षलं संगयति। ततश्चेति बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चे-
 त्यर्थः। दृष्टान्तसूत्रेति। दृष्टान्तेत्यास्मिन् सूत्रया विधमानेयेत्यर्थः। दृष्टान्तोऽतः स
 जातो ययेति वा। एवं। तमो वतः। चंद्रस्यापि तत्त्वसोमो वै ब्रह्मणो राजेत्यादिभ्यु-
 त्तिप्रसिद्धः। अनिरूप्यवसायिनमर्थः। नाशरूपा निरुसाधाने राजविहृत्यरूपमर्थः।
 उन्नतमिति। योजधरस्य बुद्धिरप्यपरिमाणश्च सः उन्नतं पदं उत्कर्षं च स्थानं
 चायापदलयेव पदोदितं ब्रुवन्कथयन् शैलशेखरगतो गिरिमस्तकवती पृष्ठ-
 ङ्गणः जलविंदुसमुद्भवा रुणा मंदेनापि मारुतेन द्रुतः कंपितः। अंधः पतति उत्कर्ष-
 हीयते। अंधो देशे च पतति। अर्थः। ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्गम्यमानत्वाच्च प्र-
 योगः। दृष्टकलपदिति पाठे पाषाणकलपद्व्यर्थः। चंडेति। यदुदयाचले आगतं देवं
 रवीन्द्रमणोः पदे स्थाने मस्तके धने धारयति। कुर्वन्। गृहमेधिनः गृहस्थान् सता-
 किं२

५१

मातीये विकार्येति बोधयन्। आतिथेयाः। आतिथ्यं। अत्र न कृतिदर्शनात् त्रयविवेये।
 केचिदित्यस्येति व्यवहंतीत्यनाद्ययः। धर्मिणो रिति। धर्मयोः साम्यमात्रेण त्वमका-
 रानिष्यते स्तत्कृतं विंशतिविंशनायेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः। गमिक-
 रीतीति। स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः। दृष्टान्ततया बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वा-
 त्। एतदेवोपापादयति बोधयन्। नित्यादिना। कारिणं शुभ्रगोमयं तस्यायं कारिणः सम-
 र्थाचरन्। समर्थकरणे सामर्थ्यात्। न इति यावत्। नावप्रधान्यात्। उपमानभावे-
 न दृष्टान्तत्वेन। एवं प्रदर्शितेति दर्शनात् त्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकभावाच्चा-
 नार्थएव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम्। इत्यलंकारचंडीकायां निदर्शनाप्रकरणम्।
 तिरैकेन क्षयति। अतिरेक इति। विशेषो ज्ञेयक्षल्यम्। उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः।
 पञ्चयत इति पञ्चमर्थतमिजकल्यतोः पञ्चयतः पञ्चवादेशे वक्ष्यमाणस्तव करस्य

स्या४

विशेषज्ञाने संबंधः। एकः पञ्चवः परोक्षतः कर्णं रोधेयंतिरस्फुटते दानातिशयेनेति भावः।
 अत्रोपमेयस्य कस्योत्कर्षः। पूर्वोदाहरणेन तत्र त्वेनौपम्ये शब्दे। इदं तु कोमलत्वादिप्र
 युक्तं तदगम्यमिति नेदः। तन्न नत्वेति। उपमेयस्य नत्वेत्यर्थः। रक्तस्य मिथ्या। अशोक
 वृक्षप्रतिविमर्शितः कस्यचिदुत्कर्षः। अशोकः आवयोः सर्वं नृत्यं समानं। अहं क
 वलधात्राशशोकः शोकमहितः कृतः त्वं शोकरादित इत्यशोकपदक्षेपादवगम्यते
 । किंतु सर्वं समानतया दारुणत्वादि। त्वं नृतेनैः पञ्चवैः रक्तः रक्तवर्णः। अहमपि मया
 याः श्लाघनीये गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तो नुरक्तः। अथाप्रियायां हेमत्वेत्याप्रतिशिनीमु
 र्वचमसः आयां प्रत्यपि स्मरेण धनया मृक्ताः प्रेरिताः शिजी मृत्वा बाणा आयांति। ए
 वं कातायाः पादतलस्याघतो यथा तैव मदे संतोषाय तद्वत्तया ममापि संतोषाय
 त्यर्थः। कामिनीपादाघातेनाशोकस्य पुष्पाङ्गमइतिकविमसिद्धिः। अत्रोपमेयस्य स

रक्त

५२

शोकत्वनादकर्षः। अनुभवपर्यवसायी। उपयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः।
 दृष्टरेति। कृपणस्य कृपणस्य त्वङ्गस्य चः आकाशे रं दार्घ्यावर्णात्। अकृतेश्च केव
 लं नेदो वैलक्षण्यप्रकारं तरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः। कथं तत्राह। दृष्टरेत्यादि। दृष्टतरे
 निबद्धो मुष्टियेनेति कृपणक्षणे। धनव्ययवैमर्येन मुष्टि मोचनाभावात्। स्वप्नपक्षे नृद
 दृष्टरे निबद्धः संबद्धो मुष्टिमुष्टिग्राहभागे यस्येत्यर्थः। कोशो नाडारगृहं तत्र निषण्ण
 उपविष्टः कृपणः कोशे पिधानके निषण्णः स्थित इति स्वप्नपक्षे। सदनं नालिनः स्वभा
 वमालिनः मलिनवेषत्वात् कृपणः विद्रुस्तु कृष्णवर्णात्वादिति। एवंच किंचिद्वैमप्रयु
 क्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किंचिद्वैमप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरिरं वैलक्ष
 ण्यं नृकचिदुपमेयस्योत्कर्षकविचित्रतदपकर्षपर्यवसानं। किंचित्तु तद्वत्तपयव
 सानविमर्शेपि त्वयै चिन्मात्रविश्रांतमिति बोध्यं। एतेन चरमं नेदं यत्तदुदाहरणं

दाहुरणदृष्टांकस्यविदापातरमणीयमिवभासमानमप्रत्युक्तंवेदितव्यं। अत्यन्तासा
 रतयाहुनानुवादमर्दतीत्युपरम्यते। इत्यलंकारचंद्रिकायां ~~प्रतिरेकमकरणं। सद्धो~~
~~क्तिरिति।~~ लक्ष्यनिर्देशः। सद्धोनावाइत्यादिलक्षणां। सद्धोनायः सद्धोनाइत्यं। अनंजनः सद्धो
 हयमनाहुवकः। एवंचचमत्कारिजनकंसादित्यंसद्धोक्तिरिति लक्षणां। दिगंतमिति
 नस्यराज्ञाः कीर्तिः प्रत्यर्थेनिःशत्रुभिः सद्धोदिगतमामदित्यन्वयः। अत्रचमृतिना
 यानिरुपीतत्त्वार्थकतयाप्रत्यर्थिनिरुपीतसादित्यवतिकात्तिगमनाश्रयइति बोधे ए
 कधर्मिन्यात्वरूपसादित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनाच्चयप्रतीतिः। तदुक्तं। सासद्धो
 क्तिः सद्धोर्थस्यबलोदेकंदिवाचकमिति। ~~अथेति।~~ ग्राष्मर्तोभध्याद्वर्णनमिदं।
 छायापाथैरध्वगैः समंसाद्धंविदापिनांतरूणात्तलंमुलप्रदेशं संश्रयते। कुतइत्याकांक्षा ५२
 यामुल्लेखते आतेवेति। श्रमश्चात्रातपातिशयस्ततोबोध्यः। एवमग्रेपि जडातागिते

ताप्रानेवसरोजलस्यमुलमधोदेशं मानैर्मत्यैः सद्धोतिगच्छतिमानिवलावचयः तथा
 अदिमाउष्माः अशकः करायस्येवंभूतस्यवेदिधितेस्तमेवसंतमेवसतिलोकैः समंअफ
 जलानिःशायमतिपिबति। दीधितिः। क्षियामित्यमरः। निद्राकातेवसतिकातानेः सद्धो
 गर्नगृहं। अथ्यंरतगृहंप्रविशतितत्रैवतदुद्वातात्तानिसेजोहानिः सौम्यातिशयेनन
 सोलभ्यात्कांतोपदानां। इत्याकांक्षितिः। इदमतीत्ययंवरघुवंशः। अनेनसाद्धंविद्वत्तं
 रात्रोत्तीरेनालीवनमर्मरैषु। ह्रीपांतरानातेजवंगपुष्पैरपाकृतखेदजवामरुद्धित्तिरि
 पायाः। अत्रसद्धोक्तिचमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः। इत्यलंकारचंद्रिकायांसद्धोक्ति
 प्रकरणम्। विनोक्तिरिति। कीर्तिविद्विनाप्रत्युक्तं प्रस्तुतं वण्यद्वानंदुष्टमुच्यते। चेतसाविनो
 क्तिर्नामलंकारद्वयार्थः। विद्येति। विनयसंपत्तिर्विनायाविद्यासादृश्यामनोदरापिदुष्टेत्य
 न्वयः। अत्रप्रस्तुतायाविद्यायाविनयेविनादुष्टत्वमक्तं। यश्चेति। यः पुंषः स्वात्मास्वातः

कु४

कारणविगर्हतेनेदति। तमदर्शनं विनेति। तमकर्मकं तमकर्तृकं च दर्शनं विनेत्यर्थः। अं
 तरेणमिति। विनापीत्यर्थः। तथाच विनोक्तिरिति त्यर्थः। ननु गदप्रदणमिति नाकः
 । प्रकारांतरमाह। तच्चोदितोक्तिं विदिनारस्य चेत्तापि विनोक्तिः कथ्यत इत्यन्यथः। इ
 थं च। किंचेष्टतिरेकेण प्रसूतस्य रस्य त्वारस्य तायातरवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वय
 साधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं। यदुद्धो विनार्थसंबंध एव विनोक्तिः। इयस्य च विना
 हतस्य वस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभां नवतीत्यर्थावनेरुक्तं। तदयुक्तं कारणं
 विनाकार्योत्पत्तिकथनरूपे विभावनालंकारेति व्याप्तेर्वारणाया विनार्थसंबंधप्रयुक्त
 प्रसूतगतमणीयत्वादेरपि लक्षणनिवेशश्च यथकत्वादेति। अविर्त्तइति। विक
 मोर्वश्यां उर्वशि मोहपगमवर्णनमिदं। इयं वरतनुरंतः प्रंतः कारणमोहेन मुक्तकल्या
 इषत्तन्युनमुक्ता जह्यते केवा। पूर्वोद्धसस्तरस्य पतनेन कलुषाश्रयं तं का लुष्यापग

मात्रप्रदं नैर्मल्यगृह्णति। आश्रयंति गंगे वा तथा शशिनं बंदे। आविर्त्तेजुदिते सति तमस
 मव्यमाना रात्रिरिव। एवं छिन्नो नष्टः भूयः। अधो यस्या एव भूतानि शिवे नैस्यदुतनु
 नौवद्रे। रश्मिः शिवे वेति। दर्शितमिति। अर्थतो बोधिनपीत्यर्थः। इत्यलं का चंद्रिका
 यां विनोक्तिप्रकरणम्। समासोक्तिं लक्षयति। समासोक्तिरिति। प्रसूते। वएयमाने
 अप्रसूतस्य। अप्रसूतवृत्तांतस्य। परिस्फुर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरिति त्यन्यथः। अ
 यमिमि। इंद्रस्य यमैर्द्वौ प्रौचिमुखमादिभागः वदनं चारक्तोरक्तवर्णः। अनुरक्तश्च
 वनुं संबंधः। वक्रसंयोगविशेषश्च। याथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे असावुदयमा
 रूढः कांतिमानुरक्तमंडलः। राजादुरतिसर्वस्य दुदयं मृदुलैः करैरित्यादिप्रहताप्रह
 तश्चेत्येति व्याप्तेराह। विशेषणसाम्यवत्तादेति। विशेषणमात्रसाम्यवत्तादेत्य
 र्थः। एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्या प्रसूतवृत्तांतत्वं लक्षणं बोध्यं। उदाहृतं श्लेषे

चाप्रहतनृपद्युतांतस्यविशेष्यवाचिनाश्चिष्टेनरानपदेनाप्यवगमानातिव्याप्तिः। संज्ञा
 प्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थदर्शयति। **समासेनेति**। वचनान्नप्रतिपादनात्। अक्षेपकण
 संगमयाति। **अवेति**। प्रारंभः। आदिभागः। साधारण्यात्। शिष्टत्वात्। यद्यपि चवतीत्य
 वनशेषस्तथा। अर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्यात्। **क्रिः उपलब्धता**। दिति। सा
 धार्यादित्यस्य विशेषणं। तत्र चंद्रमः शङ्खतेन पुल्लिङ्गेन नायकात्वाभिव्यक्त्या। उप
 स्कारः। शोभितिस्यरूपपरंतद्वृत्तेन ह्यलिङ्गेन तदर्थस्य नायिकात्वाभिव्यक्त्या। ऐं दी
 शङ्खप्रतिपाद्येनैद्रसंबधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्या। त्रुतांतः व्यवहारो मु
 ल्यचंबनरूपः। **व्यवला**। दिति। नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्तक्रीडाजनकं दुर्कप्र
 क्तकैरियादेकंदुमुनगासुंदर्या एतथानायिकयारसात्। प्रतिविशेषात् सादर
 सादरसंहितं यथास्यात्तथा यत्तु यस्मात्संसेव्यमततस्मात्कतिधन्यो सित्यन्यः। क

५५

यमित्याकांक्षायां संसेवनक्रियां विशिष्टव्यावलादित्यादिना। व्यवलात्तविशेषतः।
 समंताच्चलनकुचभारो यत्रस्तथा। आकुलाः क्रीडावसेनेतस्ततः पर्यताः कचाः केश
 यत्र। एवं व्यालोलादोलयिताद्वारावलिर्यत्र। तथा प्रेम्णा चंचलाभ्यां कुदलाभ्यां।
 शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र। एवं प्रखेदयुक्तं वक्रां युनयत्र। शशुनिरतांदत्तः करेण प्रद
 रो यत्र। तथा अधिकः श्वासो यत्र तथेति। दत्तांता। विपरितरतररूपः। अत्रापि कंदक
 शङ्खतपुल्लिङ्गेन नायकाभिव्यक्तिबोध्यः। **शिलानिति**। शेषमुत्तकोध्यवसायविष
 यीणीत्यर्थः। **साधारणानीति**। शेषविनैव प्रहृता प्रहृतं नृत्तांतयोरनुगतानित्य
 र्थः। तथा च लक्षणे साम्यशङ्केन शेषजनं स्वार्थमिकं च साम्यं विवक्षितमिति भावः।
 साधारण्यात्। सादृश्यात्। पुरति। उत्तरचरिते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्दुर्गप्रतिगतस्य
 भागवतो रामचंद्रस्य यमुक्तिः। पुरावनवासकाले सरितो नदीनां स्त्रोतः प्रवाहो यत्र प्र

५५

नेसा

देशेऽप्राप्तित्वधुनवर्तिनं अस्तीति शेषः। तथा हि तिरुहो नरुणां घनविज्जावः
 विषयां संपरित्ययानैः प्राप्ताः सां द्राणां विरचना विरजानां शाखा पञ्च वादी दृष्ट्या सां द्रा
 तानातेत्यर्थः। तथा च वदो नृयसः। कालादनतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदीवमन्यपरं
 शैलानां पर्वतानां निवेशः। चित्यासविशेषः न देवेदं वनमिति कुरु प्रत्यभिज्ञा रूपां दृष्टयति
 दृष्टीकरोतित्यर्थः। न साहस्यदिति। वनसाहस्यदित्यर्थः। ग्रामादौ किं वनसाहस्य
 मित्याकांक्षायां तद्वर्णविशेषणमादा। किं विचित्रित्यादि। कुर्वन् विषुक्तुं विगतो यो ध
 नसमृद्धसमृद्धो विषयां सत्तप्राप्तस्येत्यर्थः। तस्मात्प्रयस्यतादृशकुटुंबे तमाश्रय
 म्या। तथा च समृद्धसमृद्धिविषयां सवराश्रयत्वं साहस्यमिवावः। किमस्य साहस्यस्योपमा
 पकमिति चेत्। घनविरले विविपसमिति च। नान्यामुक्तसाहस्यगर्भाकरणात्। एतेन
 नैसाहस्यगर्भविशेषणोत्थापितसाहस्यमुजासमाप्ता किरिति मुलप्रथानवबोधस्तद्विरोध

श्रेति दृष्टान्तमप्रकं वेदितव्यं। अथात्र प्रस्तुतवृत्तांतस्य। विशेषणसाम्यगम्यत्वाभा
 दुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेत्। न विशेषणसाम्यगम्यसाहस्यगम्यत्वेपि विशेषण
 साम्यगम्यत्वानुपायात्। प्राधान्यनुपरं साहस्यगम्यत्वोपदर्शनं साहस्यदिति प्रथे
 ना। एवमप्रेपि विशेषणसाम्यात्साहस्यद्वेति विकृत्यो। किरपि प्राधान्याभिप्रायेवेति नि
 रवधं। एवमलंकारं निरूप्यतहो धप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामाचयति। अत्र चेति अ
 त्राष्टुहादरणेषु। अप्रस्तुतवृत्तांतस्योति। अप्रस्तुततागदिसंबंधिनश्चुवनादिव्यवह
 रित्येत्यर्थः। विशेष्ये चंद्रादौ सर्वथा। प्रागेपानातेषां न्यतरविधया। प्रस्तुतानचयीन
 प्रस्तुतानचयशुच्यस्या। यद्वा। सर्वथैवेत्यस्य कवित्यादिनान्यथा। कविमसंभोजोत्तम
 तीमुद्देश्यकशदसदर्भरूपकविव्याप्येत्यर्थः। अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चुवदेरिवाप्रस्तुतस्य
 जातदेरपि चंद्रादौ समारोपइति मतं निराकरोति। नत्विति। अप्रस्तुतरूपेति। अप्रस्तुतस्य

रूपेत्यर्थः। कुतस्तत्राहमस्वमित्यादि। तदात्म्येन चंद्रोपेतादात्म्यस्यापि संसर्गविषयः
 । आरोपविशयत्वात्तस्य चंद्रत्वात्तिरेकाच्चंद्रोपेत्युक्तेः। ननु प्रकारतया चंद्रत्वात्तस्य
 कृद्भूतमित्यं। चंद्रइति शब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मत्वे विशेषणतः
 याऽरोपासंभवात्। एवं नारत्वेत्यत्रापि बोध्यं। तदा च केति। नारवाचकेत्यर्थः। ननु गोत्रोदे
 पदसमभिव्याहाराभावात्। श्रौतातोषासंभवेप्याथो नारवाचकेपोस्तु। नहि नत्रापि तादृ
 शसमभिव्याहारे देवः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह। नीतिरित्येति। पयोरोमेधो
 विधत्तवहूँ नयनैर्निशायामभिसारिकाणां मत्वेवीक्ष्य धारानिपातैः सङ्घातः। किं त्वयं
 द्रुदिति मत्वाऽत्र तत्रयथास्यात्तथा रासः। प्रोक्तं दनं सततवानित्यर्थः। उदाहरणं इवेति च
 रकदृशतः। अत्र यथागमकमस्मितादृशस्य समासोक्त्युदाहरणं। अनादिदित्यर्थः। तथा
 चार्थोपोपनाशक्यइति भावः। ननु विधनयनैरित्यत्र किं प्रस्तुता रोपगमकं यदनाद्य

समासोक्तौ न दभावइत्यतो गमकं दर्शयितुमाह। तत्रेति। अनुगुण्यात्। अनुकुल्यात्।
 उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया मेघनयनसदृशविधत्तकरणकत्वस्य निरि
 द्धलो संभवात् निफलत्वमिति भावः। अनुक्रमोपि। अश्रौतमपि। रूपणं। आरोपः। न
 च इति। इह समासोक्त्युदाहरणं। तथानिरीक्षणवत्। नयनकरणकनिरीक्षणवत्।
 सेतुल्लव्यादीत्यादिना मेघनकारित्वपरिग्रहः। न चिह्नापि पाना यिका मुखचुंबन
 रूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुता साधारणधर्मत्वाद् प्रस्तुता रोपगमकत्वे स्यादित्या
 शंक्यपरिहराति। नापि। साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंप्रदः। वृत्तां
 तयो रिति निधरणवर्ती। वृत्तांतयोर्मध्ये इत्यर्थः। विधनयनवदिति। प्रस्तुता प्रस्तु
 तयोर्विधनयनयोर्मध्ये यथा तस्य उन्नपदार्थप्रधानसमासात्तथा धन्यं तथा नास्ति
 त्यर्थः। सेतुमेयकृदिति पाठः। सेतुबंधनकृदिति त्वपपाठः। कथंचिदर्थतो नुवादत्वे

नन्याख्येयः। उपसंहरति। तस्मादिति। मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपयवच्छेदः। विधत्तयन
 तस्मात्सकृतश्रौतप्राधान्याभावेपि विशेषणसामर्थ्याविगतस्याप्रस्तुतदृत्तांतस्या
 र्यतः प्राधान्यमस्तीति शंकते। यद्यपीति। नचप्रस्तुतदृत्तांतानि नन्वेनावगतस्य प्र
 स्तुतदृत्तांतानि नन्वेनावगतस्य प्रस्तुतदृत्तांतस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथम
 प्रस्तुतदृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंका नित्यमायाह। विशेष्येणेवेति। ननु तद्विशेष
 णी न तत्र प्रस्तुतदृत्तांतैरेत्येवकारार्थः समाधत्ते। तथापीति। अयमाशयः। नात्र शि
 ष्णादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामत्यचंबनादिरूपोऽप्रस्तुतदृत्तांतः प्रागेव क
 थापित्युक्त्या प्रस्तुतगत्वेन भासते। यद्वादे प्रस्तुतकाराद्योरोपावगतिः स्यात्। अ
 पि नु तारस्येनावगते तस्मिन् प्रस्तुतासंबन्धस्य कविसंभ्रमोचत्वायोगात् प्रस्तुत
 स्मातोपातत्वेन पर्यवसानमिति। नचैवं तर्हि प्रस्तुतदृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतदृत्तांतश्च

वेधमि एव च योस्तु। असंबन्धानि धनप्रसंगपरिहारस्य नुत्यत्वादि त्यागं कयाह। तथा
 हीत्यादि। एवं च योता रूपविनिगमकविरहे च। मास्तु तर्हिकस्याप्यन्यत्तत्राह। अव
 श्यमिति। अन्यथा। संबन्धानि धनप्रसंगपत्रेति नावः। किं तर्हि विनिगमकं तत्रा
 ह। श्रुत एवेति। तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया च मत्कारहेतुत्वमेव विनिगम
 कमिति नावः। अप्रस्तुतस्य। अप्रस्तुतदृत्तांतस्य। नचैवमिति। एवं अप्रस्तुतसमारोपा
 नं गीकारो विशेषणानामित्यादिविधानाथोक्तं लक्षणां प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां
 साम्येनेत्यन्यथः प्रस्तुते समारोपार्थः। अप्रस्तुतधर्मिण्येनानपेक्षायामपि समारोप
 माणदृत्तांतविशेषणत्वार्थं तद्वैपक्ष्येणानलक्षणां संगतिरित्याह। स्वस्वतद्व्यादिसह
 पतः। अप्रस्तुतसंबन्धित्वेनाज्ञायमानस्यानचापेक्षासत्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्येन
 नासमर्थ्यालक्षणासंगतितादवस्थमिति त्यागं कयाह। दादसामर्थ्यपि दृत्तांतानि च

क्रिडागतसंभावान्नदोषइत्यदु। नचेत्यादि। तदीयत्वानुसंधानं। कामुकसंबंधित्वा
 नुसंधानं। तत्रामुखचुंबनादौ। अनुसंधानं तद्वदिति पाठः। अनुसंधानवदिति पाठ्य
 येत्यस्यासंगतः। अतएवा। अप्रस्तुतव्यं न नस्यापेक्षणादेवा। न च प्रस्तुतधर्मि व्यंज
 नानपेक्षणे इदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह कंदुक इति विशिष्टेत्यस्य सैव्यत्वेना
 न्ययः। संबंधित्वेनैवेत्येवकाराक्रमेणार्थसापत्तिकमाह। स्वरूपतश्चेति। अप्रस्तुतका
 मुकसंबंधित्वानाजिना। तद्रूपेणेत्यर्थः। तथाचासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति ना
 वः। शिष्टविशेषणायामयमं दीत्यादौमुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैव सत्वात्।
 साधारणविशेषणायामुपहृतकत्वेन प्रवादीपन्यासः। ननु तत्रापि तादृशविनितामे
 व्यत्यस्य तादृशविनितकृतविपरितरपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्य स्वरू
 पतोप्यारोपस्यैव संभवात्तादृकप्रवादानुपपत्तिरतः प्रादु। किंचेति। युक्तमिति। तस्मा

६६

मान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादिति नावः। लक्षणमिति नातावेकवचनं। तदेव
 य केरित्याहुर्मिद्रीमुखं पश्यरक्तश्चुंबनिचंद्रमादत्यत्र शक्तियंजना न्याप्राचिपरं न संब
 धाश्रयश्च जोजारसंबंधिसानुगणपरनायिका मुखचुंबनाश्रयइति बोधः। अप्रस्तुतवृ
 त्तांताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादौत्ये प्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतध
 र्मिण्यन्यदिति मतेनु। सानुगमपरनायिका मुखचुंबनाभिन्नप्राचिपरं न संयोगाश्र
 योजाराभिन्नश्चंद्रनिबोधः। एवमुदाहरणोत्तरैरेष नैव प्रकारेण बोधप्रकाराज्जदुनी
 याः। इत्यलंकारचंद्रिकायां समोक्तिप्रकरणमागुणीभूतव्यं प्रभेदभूतसामांसात्त्वं
 लकारप्रसंगात्प्रभेदपरिकल्पलकारं लक्षयति। अलंकारइति। अलंकारत्वोक्तीर्त
 नचंदोषा नावेनैव गतार्थत्वमिति शंका निरासार्थं। तत्प्रपचनं चाप्येकारिष्यते। साभि
 प्राये। प्रहृतार्थापवादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकः। तथा नूतार्थव्यंजकइति यावत्।

इत्थं च प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यं न कविशेण त्वं लक्षणा बोध्यं । ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय
 महत्तार्थोपपादकेति । इत्थं च कारवारणाय बोधकत्वं व्यंजकत्वं निवेशः । वक्ष्यमाणपति
 कं कुरुत्तं कारवारणाय विशेषणेति । ननु विशेष्यं तथेति नानि प्रसंगः । सुधांश्चिती ।
 शुधांशुना कलितः कृतः उत्तमः शोखरो येन मशति हारविशेषणं । उत्तमः कर्णपुरस्यात्
 शोखरे चावतंसवदति विश्वः । सामर्थ्यानि प्रायः । सामर्थ्यं पंकजं कांतयेति । इत्प्रतिका
 मस्याः । तव प्रसादात्कुसुमाय धोषं हं मधुं वसंतं मे वै कं मायं सदा यं लब्ध्वा पिनाको
 धनुर्विशेषः पालो यस्य तादृशस्यापि दारस्य धैर्यं च । ते धैर्यं सवलनं कुर्यात् । अन्ये धनि
 नाधनुर्धरा मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः । कुसुमाधरति । विशेषणं चेत्यन्वयः । अर्थ
 लभ्येति । कुर्यामित्यत्र मपरुणा हि प्रेत्यर्थः । अपि प्रायगर्भः । अपि प्रायपर्वकः । अतएव
 ययवार्थमात्रविश्रान्तत्वाद्दूरपदेन पौनरुक्त्यमापि । सर्वेति । सर्वेषां मश्रुचि नौरूपयरोता

विष्णुादीनां निधानं स्थानभूतस्य हतं घ्नस्य । उत्तमान्नपानादी । हतोपानानाशक
 स्यात् । शरिरकस्येति निदायां कप्रत्ययः । हतो तथार्थः । तस्मात्क्षणात्थमिति वावरायिषे
 षणार्वाक्षानि । तस्याः शरीरस्य । व्यास्यमिति । जातनेप्रतिकवेरुक्तेः । हे देवता नन
 त्कुणानां हृदस्य ममुहस्य वर्णनं कर्तुं महुं कथं मकुयां शक्नो भवेयमित्यन्वयः । कुते
 स्तत्राह । यतो हं एक रूपे तथा स्थितं वेदममृद्धेन व्यास्ये । अनेकशास्वरूपेण न विस्तार
 रितवान् । तथा च तत्कृत्वा व्यासो न भवामिति व्यस्यते । एवमप्येपि । वाल्मीकीकृतो वाल्मी ।
 कातजन्माऽस्यास्ति । तिजन्मिन भवामिति शेषः । तथा च नाहं वाल्मीकीकृतिते । अच्युत
 स्य नाभो नाभयं नोत्पन्न इत्यनेन नाहं च दुर्मख इति । सुखदेतं भाष्यं मद्राभाष्यं च ना
 भाषिषि न भाषितवानित्यनेन नाहं मद्राभिः शेष इति । चित्रविचित्रार्थो यस्य
 स्तोत्रुद्धतकथानः प्रचकथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवो गुणा लोकोति । मुञ्चा

एकाद्वेदेगुरुपदेशकोनासमित्यनेन गृह्यवाक्यतिरिति च व्यन्यते। उक्तेषु दादुरणेषु
 वैजद्वेददर्शयति। तत्रत्यादिना। एकैकं। एकस्य विशेष्यस्य एकमवा। समनंतरयोः।
 अनंतरेकयोः प्रत्येकं। एकं विशेष्यं प्रति। तत्रापि। तथोर्मध्येपि। एकाभिप्रायगर्भा
 णि। एकाभिप्रायपूर्वकाणि। वाक्यार्थेति। नव्यास्यमित्यादिनिषेधवाक्यार्थवद्व
 स्यात्कारित्यादेभ्यो नोतिमवाक्यार्थविशेषणत्वादिति भावः। तेषु। उक्तेषु दादुरणेषु
 धनियपदेशः। धनियवद्धारः। तत्रदुमाद। तापद्वरणइत्यादिना। तापद्वरणइत्या
 दिसमस्य तच्चतुष्टयस्य क्य-च्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनावयः। उपस्कारकत्वा
 दिति। तथाचापरेगुरुगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वाच्चनियवद्धारइति भावः। नचेवम
 पियथाश्रुतजद्वेदस्य निःशेषव्युत्पत्त्यादिधनावतिव्याप्तिरिति न्यतः प्रादुः। अतए
 वेति। वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः। परिकरत्वात्। संगत्यात्। तथाचपरिकरपदम

त्र३

७१

द्विमाप्रस्तुतायोपपादकत्वव्यंग्यविशेषणस्य लानानातिव्याप्तिरिति नोवाः। प्रपुण्यर्थेति
 भावप्रधानं। उक्तेत्यादिति। प्रयोः पुष्टः कष्टो व्याहृतपुनरुक्तदुः। कमप्राप्त्या इत्यादिनाऽने
 कारिकैरुक्तेत्यादित्यर्थः। कथं तद्वैतैवास्यालंकारत्वेन कथं नमतः प्रादुः। एकनिधेति।
 तादृशेति। साभिप्रायेत्यर्थः। दोषाभावेनेति। प्रपुण्यर्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः। उद्गु
 लंकारसंपत्त्या सद्गुदयवैमुख्यरूपदुपकृतावीजाभावादिति भावः। विच्छिन्निश्चमत्स्यतिः
 । परिकरत्वोपपत्तेः। परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः। तत्रदीवस्याप्रसक्त्या। विच्छिन्निविशेष
 स्य तदभावप्रयुक्तत्वा संभवात्तस्य योजकमलंकारत्वमावश्यकमिति भावः। यमकस्य ले
 उदाहरति। यथेति। निजादेवतामतिरुम्ययादियनेतः प्रथादेवतांतरं पुनयेत्तद्वत्
 मयतः लोकहयातच्यवतेभ्रश्यति। अद्यं पापमपि जुषते सर्वते। प्राप्नोतीति यावत्। कानि
 जादेवता तत्रादावयं वनवतामस्त्रयनयुक्तेन ह्नि। तेभृतांगोवर्द्धनगिरिणो वसदेवतकादे

वनमहिताः स एवास्माकं देवतमित्यर्थः अनवताः परस्परकेन अदिदुर्दाइरेण किं प्र
 योजनमिति शेषः अदिदुर्दासुरः अदिदुर्दासुरे संप्रति विद्यः नन्वेवमित्यत्रैवा लंका
 रतास्या ननु सुधां सुकाले तोत्रं स इत्यादि वत आह एवमिति विधिं विवेचयति दोषा
 भावप्रयुक्तविधिं त्रिव्याचुत्तत्यर्थः ननु यमकादावपि तादृशविधिं विशेषमात्रा
 वा विधिं त्रिसामान्यं नुपयुक्तस्तदोषाभावेनाप्यपपन्ना अपत्का लपर्युदस्तस्य मृच्छोच
 दीनतादायस्याभावेनेकदात्रा मपि मृच्छोचकं नुरतिशयोक्त्या नमिति नालंकारत्वमि
 द्दित्यतमाह अपि चेति भस्मोद्भवनभस्मभवेतेरुद्राक्षमालेशु नंदासोपानपरंपरा
 गिरिसुताकांतो लया लंछति अघातधनतोषितेन विभूतेनायुष्मत्सपर्यासुवालोको
 छेदिनिमोहनामनिमदानोदनिधीयामहे इत्यादौ मोहस्य महामोहत्वे सुखा लोको छे
 दित्वं सुखा लोको छेदिनित्ये पदार्थादेर्नुरतिकार्यगिंगमलंकारत्वेन यथस्वीकृतं ननु नि

७२

नाव

हेतुत्वदोषाभावमात्रदोषा मात्रतया विधिं विशेषस्यानुभवमिदं त्वत्तथेदापातिभावः
 इत्यलंकारचंडाकासं परिकरप्रकरणमासा निप्रायदः अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति
 व३ प्राक्षिपपूर्वक्षेपणं बोध्यं तत्र परिकरेति व्याप्तिवारणार्थं लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्र
 चेति यद्यपि देशंतरायावर्तकया चतुर्भुज इति विशेषणं तथापि नृपादि साधारणादेव पदेश
 केर्विस्मौ नियमनेन विशेष्यप्रतीत्योपयिकतयापि विशेषपदत्वमभिमतं बोध्यं असंदिग्ध
 मदाहरति फली इति राजानं प्रतिकवेरुक्तिः तव गुणान्वक्तु फली दुःशेषः समर्थ इत्यध्या
 दार्य एवमप्येपि हेतुयाधिपः कार्तवीर्यः आखंडल इद्रुनयत्र गुणानित्यनुपपन्नो एवम
 र्थधर्मा अदृक्ते गुणाः केति कश्चिदप्युक्तं तदंतरं सूचयतः स इत्युक्तत्वादीत्यादिना स इत्युक्त्वा
 व३ हेतुत्वसदृशेन यनयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्र दनिप्रायगर्भत्वं विशेषः इतप
 रिकृतं कुतप्रकरणं शेषा लक्षयति नानार्थेति नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योनने शेष इति

दृष्टं। वल्येत्यादिर्विनागः। वल्येयावल्येयचवल्येयवल्येयानयंचतत्रयाश्रितस्तद्विषयश्च
 र्थः। सर्वेति। सर्वदः समाधकः पायातयः। अंगगोवर्द्धनपर्वतगां पृथ्वीचवराहावतारो धृतवानि
 तिविष्णुपदे। दुरापदे तु सप्तमाधवः सर्वदा पायात योगंगां धृतवानित्यर्थः। दुरितेन मृगं
 करुणतेयाः प्राहिताश्वताशक्तिः संयोगो यस्येति। चंद्रपदे। दुरिणात्स्येनेतिकमलपदे।
 उच्चरतशस्त्रपातैरुद्धृत्कीजालेरुधिरं यस्य सवादिनिपत्तिः सनापतिः तथावादिनां नोन
 दीनापतिः। समुद्रश्चेति पदे। कालालं नलं। समितो। संग्रामे। **नातइति**। येन करुणा युक्ता
 तः करणेन शोद्धकत्रापि अदरो भयशुन्यः काकस्यातोराक्षेतः। ननु दूतः। सपवित्रनामारणे
 ख्यातः। विनूतमोमेशरणमस्त्वित्यर्थः। कछपदे। काकोदरः कासियसर्पः पूतनायारा
 क्षस्यामारणेन ख्यातइति विशेषः। नीतानामिति। दयातां प्रतिनायकोक्तिः। तवईदृगे
 नेत्रे कमलानां पद्मानां दुरिणां च शद्विशेस्तइत्यन्यः। कीदृशानां। वने जले। अरण्ये च।

७२

दहिंप्राप्तानां। तथा लुब्धैर्लोभशालैर्नृगिभिः शिलिमुखैर्नर्मरैराकुलीभवं व्याकुलतां
 नीतानामिति पद्यपदे। दुरिणीपदे तु लुब्धैर्व्याधैः कर्तृभिर्नृगिणीमुखैर्बालैः करणं
 भूतैराकुलीभवं च पलतां नीतानामित्यर्थः। मृगप्रनेदे कमलइति विश्वः। **प्रासाविति**। उ
 दयंशे लो। अनिरुद्धिचारकं। रक्तवर्णं। अनुरक्तं चामंडलं विवं। देशश्चा। राजा चंद्रो नृप
 श्च। मृदुलैराभिनवैः। अल्पैश्चाकरैः। करणैः। ग्राह्यधनेश्चाप्रत्यगोदितेति। अभिनवोदि
 तेत्यर्थः। ननु प्रकारेणानिधायानियमानादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं शेषे
 त्याशंकाह। यदिति। न चैवं शक्यं। प्रकल्पने ध्वनेरुद्धे दइति वाच्यं। शनिरशनिश्च
 तमचैनिहैतिकुप्यसिनरेदयस्मैत्वं। यत्र प्रसिद्धता पुनः सनात्युदाते नुदास्त्वैत्यत्र श
 निर्विरुद्धरूपेऽप्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया प्रतिपद्यमाने पितृन्मूलकस्य विरुद्धावपित्वद
 नुवर्तनार्थमकं कायं कुरुतइति वस्तुध्वनेरशनिशब्दशक्तिमुलस्य संभवात्। अलंकार

स्येन्यस्योपलक्षणत्वात्। अन्योन्यसंनिधानवत्त्वात्। परस्परार्थसंबन्धार्थवाचकशब्दसममि
 व्याहाररूपशब्दांतरसंनिधिवत्त्वात्। तथाचाप्रक्षतेप्यभिधानियामकमस्तीति नाव। ए
 तावता। पूर्वापरभावमात्रेण तस्य अप्रक्षतार्थस्य गुणश्चेदिति। गुणत्वं चाप्रक्षतत्वेन
 द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात्। **अयमिति**। माघरेवतकगिरिवर्णनं। अयं गिरिस्त
 द्वाविंशतीत्युच्यते। किं नुताः। अत्यंतकरिनाः। प्रकामगुर्वीः। अतिमहतिः। अलघु
 निर्वर्णवमानैर्मेघैर्व्याप्तः। निरंतरं प्राणिनामगम्यत्वरूपाः। परिणतास्तिर्यकदंतप्रहारिणः।
 दिग्गजायासुताः। दृढवश्यापक्षे नृजराणि। पयोधराः कुचाः। अगम्याः। संगमायो
 ग्याः। परिणते प्रकटोदिककरिकेयोसां ताड्यर्थः। दिक्वर्तुलंदशनद्वतं। करीकानस
 द्धतं। **मंदमिति**। ऊषधिनां प्रत्युचंद्रस्यासंनिधौ सति। अयमोपलाः सूर्यकांतामंशे नृ
 तमभिधुतवंतः तमः दशितः स्वयं युः पुष्टत्वेन तथाऽभवत्। दृष्टयस्तिमिरजं दोषः आधे

५४

सिधेर्विरोपक्षान्तोर्जवधिपतिर्वैद्यः। एवंमंदाग्रित्वमोथतिमितालितोपविशेषाः। चतुर्
 तादिरित्यादिपक्षोद्गमिवैद्यचतुर्तातः परिगृह्यते। **अनेगम्येव इति**। तथा च शेषस्थले
 व्यंजनाविरहप्रक्षतेत्वाकारे शेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नाः स्यादिति भावः। रम्या
 इतीमाघएव द्वारकावर्णनं। यस्यां द्वारकायां युवानो वधूनिः समं वलनीः प्राप्ता दीप
 रितनगृहाणि। असंबंतासेवितवंतः। किं नूताः। रम्या इति हेतोः पताकावैनयंतीः प्राप्तावतिः
 विविक्ता विनशादिति हेतोः रागं इति वदंतीति। नमंति वलिका निजानपटलप्रांतायासां
 ताः वधूपक्षे। पताकाः सौभाग्यानि। पताकावैनयंती स्यात्सौभाग्यनाटको कथोरिति
 मेदिनी। रागमनुरागं। विविक्ताः सतीत्येव विद्याः। नमस्त्रिवलीकाश्चेति। नचेति। यत इत्य
 स्य इत्यत्रेवाह्निप्रः शेषो वभवेदित्यनेन तेनाचयः। एतस्मिन्निता नृवैवरेवतकगिरि
 वरणेन। एतस्मिन् गिरौ महत्यः सरस्यः राज्ञा केर्पुने गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयंति।

किञ्चनानां गिताः अरुदितौ संबंधौ रामलक्ष्मणौ यासुतास्तथाभूतानां। सरसीपद्मे अरुदे
तासंयुक्ता रामाः पतयो यासां तथाभूता लक्ष्मणाः सारसवनी तथासुता इति। किञ्चनताः स
रस्याः अधिकां न लशो नावदुष्यः। पवनसंनृतेन वेगेन क्षोभेन रंगांकुलत्वं निताः प्रापिताः।
वाल्मीकी गिरस्तुः अधिकाः कपयो यासुताः। पवनभूषाहनुमतो वेगेन निजेन संक्षोभमुद्ग
हत्वं प्रापिता इति। न च प्रापितममित्यस्य दुन्यार्थत्वात्साधर्म्यं निवेधे स्तीती कुतो न श्वेषा
क्षेपस्तत्रादौ। सममिति। द्वाकशोधंताम्यार्थं साम्यार्थकत्वं। तदा चानुपपत्त्यभावतश्च
लकः प्राक्षेपो न संभवति। ताभावात्। कथं तर्हितदगमस्तत्रादौ। अर्थसौंदर्येति। विशेषणा
नां वधुनिरन्वये च मल्लतेरनुसंधानादत्र च यत्तार्थं यद्गृह्यति नाव। तदनुसंधानसं
धानेन तरे। तद्वत्तात्। शेषवत्तात्। साधर्म्यार्थेति। साधर्म्यं प्रार्थस्येति। अर्थसाम्याभा
वेऽपि सकलकलेपुरमेतज्जाते संप्रतिशुभं शुभं विवेकमिवेत्यादि। अथ साम्यस्य संभवादि

७५

ति नावः। एवकारेण व्यंग्यत्ववच्छेदः। तत्र त्वतयोर्मध्ये। शब्देति। अनुकाशेन्यायेन शब्दयो
रेव श्लिष्टत्वादिति भावः। अर्थेति। शब्दाभेदादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्ट
त्वादिति भावः। केचित्। अलंकारसर्वस्वकारादयः। उभयमपि। सभंगाभंगसमूहय
मपित्यर्थः। शब्दस्य परित्यक्तत्वेनाचय्यतिरेकान्यां तद्वत्त्वावधारणादिति भावः।
अन्ये। मस्यट नादाः। न च मिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः क
थनमंतरेण कथमुपपन्निरित्याशंक्यादौ। एतदिति। यद्यप्युत्प्रेक्षाप्रधानं तरे चित्रमिमांसा
नकापिदृश्यते तथाप्ययमाशय उच्यते। चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्व
मिति। अनुमासयमकादेस्तु न चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि
नुशब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति। इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणे। अप्रस्तुते
ति। सा। अप्रस्तुतप्रशंसा। प्रस्तुताश्रया। प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयोय

स्यात्तथाभूताः प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णमनेनेप्रस्तुतप्रसमेत्यर्थः एकशति। कृती। कुश
 लः। शकुंतेप। पक्षिषुमध्ये। यश्चातकः शक्रादिद्रादस्यनयाचतइत्यर्थः। कार्यदिति।
 कार्यप्रस्तुतैसतितदैन्यस्यकर्णस्यवचःप्रतिपादनां। निमित्तेकारणेप्रस्तुतैसतित
 दैन्यस्यकौर्यस्याएवसामान्यप्रस्तुतमतीतदैन्यस्यविशेषस्यावीशेषेप्रस्तुतैसतित
 दैन्यस्यसामान्यस्यादुल्येप्रस्तुतैतदैन्यतत्सदृशस्येत्यर्थः। अन्यशदस्यप्रतिसंबंधि
 पात्यातातत्तरूपे। तत्सदृशोऽभावहेति। आबधःयाः कृत्रिमाः सराः स्क्धलोमानि
 तैर्लटि। व्याप्राः अमनिनिस्त्वंधदेशोयस्येवभूतः श्वाशुनकः मृगपतेः। सिद्धस्यप
 दवीस्थानयघातोपितः तादृशसरायुक्तत्वेनसिद्धसाम्यं प्रापितइत्यर्थः। तथापिमन्ना
 नामितानांगनानांकुंनतटस्यपाटनैविदारणेलेपटस्यव्यासनिनोदरिणानांमधि
 पतेस्यनादंसिद्धनादकथंकरिष्यतीत्यर्थः। अभिनयतिः अनुकुर्वतीतिसप्रम्यंतां

७५

मात्रे

वेधेयोमुखीमुखवैधेयवालिगाइत्यमरः। अंतयिति। छिद्राणि रंदाणि। दोषम्याना
 निचाकटकाः शूकाः स्वलाश्वाभंगुलाभंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः। तंतवश्वा
 अत्रस्तुतिनिंदोदासिनस्वरूपाख्यानेमिति। श्लिष्टविशेषणत्वमितिचभेदः। एवंचेति।
 उदाहरणेषुप्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्यत्रिरूपेसतित्यर्थः। विधयेति। येनरुम
 नुष्याः सक्रीधे। शत्रोवैरविधायोदासिनाभरांततेकक्षेत्रेणुदार्चिषमग्निनिहि
 षे। अभिमारुतंपवनाभिमुख्यंशोतेनिद्रांकुर्वतीत्यर्थः। सौदादेति। सौदादानिमेआ
 एवस्वर्णरेखाइतिरूपकातासांपरिहारेनिकषोपनः परोक्षमिति। संहितः कोष
 स्तीत्यन्यथः। अंकैति। मृगजांअनइत्युच्यतइतिशेषः। निष्टुरंक्षिप्रानिनिस्तानि
 मृगयथानियेनतादृशः। केसरिसिद्धेमृगाधिपइत्युच्यतइतिचशेषः। द्रुतेति। धृतो
 गभिरायां। त्वन्यागतेत्वस्याकाशस्यनिनिमायेन। तिमंडलविशेषणमाः आश्रित्येति।

हे देव प्रतिमा संनिष्ठाः अमृतघनयश्चंद्रोते विष्टोः पदमाकाशमेव पदचरणं माश्रित्य दे
 हस्य हृदये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्यानिमुख्यत्वं येषामेवंभूताः सतत्त्वदास्यरूपसु
 हृदि मित्रे नूनं तावत्पुण्यस्य पुण्यस्यानिचयं विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रति यो नित्य
 न्ययः मंत्रविंशतिना नवो नवो नवतिना यमान इत्यादि मंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः मंत्र
 स्थमानांतरा सिद्धार्थानुवादकत्वादादादृष्टिः श्रुतीति तत्सकलतदुद्धृते विधुनुते
 तस्य प्रियाज्ञातयः सुष्ठेन मुपयंतिः प्रियादुद्धृते मिति कोषितकीश्रुतिः सयाव
 त्क्षिपेन्नस्तवदादित्यंगुतीति सवायुमागच्छेति सतत्राविजिह्वितो यथा यच
 क्रस्यवितेन स ऊर्ध्वः आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुती स आदित्यमागच्छती
 त्यनेतरं स आगच्छेति विरजानदीनामनसेवात्येति तत्सुष्ठेन तदुद्धृते विधुनुते इतीश्रुती २१
 शारिकेति शारिरेन वः शारिः स एव शारीरक आत्मा तत्प्रतिपादके इत्यर्थः अथ व

शाता प्रयोजनवशात् पूर्वपापादित्यागानावेऽर्चितादिमार्गप्राप्तिपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तरसं
 भवेन पाटक्रमस्य अर्थक्रमेण बाधादिति भावः स्थित इति सांप्रतयतंत्र्या नावा त
 थाह्य इति ताति याधिकरणे सिद्धं न त इत्यर्थः नावेति देनाथ विष्टोत्यचरणनस
 प्रक्षालनप्रलेपगारूपेण प्राप्तेषां न स्यानां कांतिवेशकालिकाः समुद्रा प्राप्ताः चंद्ररूपेण
 ना इत्यर्थः ता एव च कालिकास्तस्य न लभे मंथनेन सां इतां प्राप्ता नूनं संबंधी न वनितस्य
 चंद्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिण इत्यर्थः तथा तद्वारेण तदित्यनेतरं देगुरिति शेषः
 तदेतन्नर्यकां सुकृष इत्यर्थः प्रत्याश्रितेति प्रत्याका मेन्या गति सौकुमार्यं दृष्टं चे
 दित्यध्यादारेण न्ययः एवं सत्तापो नावलं यद्विश्रुतस्तदा पर नृतेः को किले वा चं यथे
 तिती तथा तेस्य भावो मोनमेव व्रतं साध्यताः प्रकरोरतामार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसि
 द्धमानती दृष्टव्या येव पापाणुत्येव लक्ष्यत इति कांतिर्दृष्टा तदा क मलाजदमीः का

पायं वस्त्रं मा लवाता मा भ्रयः कुकि मित्र बहू नो क्ते न त्वयः ॥ गत्यादिषु गति सौंदर्यादिषु
 सभाष्यमानानि उल्लेख्यमानानि पूर्वोद्दिष्टाणि हेतवः कृत्यानि तो कार्याणि
 त्वर्थः ॥ लोकेति ॥ निश्चापश्वादीनां चेतसि यदिलका स्यान्नक्षत्रमयः गोमृगाः पर्वतान
 पथ्यास्तं तथा रमसि यं केशपाशं प्रसमिद्व्यवाला केशः ॥ प्रियाया सांतास्तथा तत्वं
 शिथिलं कुर्यात्स्वयं तथैव निरिक्षणं कार्यं त्वमेव ॥ अर्थाक्षेपेति ॥ दृष्टव्यं त्वत्वं
 पार्थाक्षेपे त्वर्थः ॥ इदमपि ॥ अप्रस्तुतं बहः कार्यं त्वमपि ॥ अपि नोक्तं त्वत्वं बहः कारण
 त्वं प्रागुक्तं समुच्चियते ॥ त्वदंगमादं वदृष्टं कस्य चित्तेन नाम ते मा लती शशभृद्वे स्वाक
 दलानां कगोरतेति ॥ ननु योगितायां प्रागुदाहृतं ननु कार्यं रूपं प्राणप्रस्तुते नार्थेन यत्र प्र
 स्तुतं तत्कारणं भवगम्यते ॥ साकार्यनिबंधना ॥ अप्रस्तुतं प्रशंसोच्यते ॥ न चोदाहृतेषु तत्सं
 भवः ॥ मा लती कगोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्य कार्यता वास्त्वयैव दर्शितत्वात् ॥ एवं प्रस्तुत

प्रस्तुत ५

७८

स्य कामिना गतिनिष्ठसौंदर्यानि शयादे निरिक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तत्ताकार
 एत्वादित्यतमाहा ॥ अर्थस्येति ॥ अयमाशयः ॥ अर्थस्य प्रस्तुतत्वे सुतं तदुद्देश्यं प्रस्तुतत्वा
 कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशसंभवः ॥ अर्थत्वस्य प्रयोजनभावेन लक्षणन निवे
 शादव्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याद्देहुत्वेपि
 तस्य देहुत्वादिति ॥ ननु गति सौंदर्यादिशानि मेव देहुर्ननु ज्ञायमानं गति सौंदर्यादि तदभा
 वेपि ज्ञानमात्राकार्येति चेत्स्वरसादाह वस्तुतत्त्विति ॥ तदतिरेके तस्याप्राचीनादाह
 ताप्रस्तुतप्रशंसायाः अतिरेके प्रकारं च का धिष्ये ॥ तापेति ॥ देहुरतव निश्चासरूपमंदग
 रतेन नीबुसीत तस्य बुसरहिती ॥ तस्य स्मितरूपस्य ॥ आध्यात्मिकादिना पत्रयौषध
 श्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कडंकरचया बुससमुदाह्वैते जैवानुकस्य किरणान गतिमृती
 त्वयः ॥ तत्सारतारुण्यं किरणसारतारुण्यं ॥ एवमिति ॥ देहते सारमित्कुदाहुरणे च प्रवदने

उपमानोपमेयवार्थावाशित्यचंद्रसारसंहरणस्याकारणस्य सतकविप्रौढोक्तिकल्पिते
 कारणत्वं। एवमन्येषुपिदृश्ये। कालिदिनानर्मदायाः समुद्रस्यचसंवादोयानत्रयमु
 नाश्रया समुद्रका लिदीत्युक्तेकोपात्माकृतनर्मनृत्तरंदेकुनोदवशगस्समुनेबु
 द्धाति। ततः पुनः समुद्रस्यप्रतिवचनं। अहंनलधिर्नवाभिममशत्रोर्नामकस्मादुतार्पु
 साति। सापुनराह। नर्मदाहमित्यादिततः समुद्रः पुनराह। नर्दिकुतोमालिन्यमनुभवसि।
 सापुनराह। मिलककलेमालवदेशांगनानेनाशुभिरिति। ततः किमासौजातमिति स
 मुद्रस्यप्रश्नः। कुतलदेशाधिपः। कुपतिदतिनर्मदायानृत्तरमिति। इत्यलंकारचंद्रिकाया
 मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम्। प्रस्तुतेनेति। प्रधाननृत्तप्रस्तुतांतराभिव्यंजकं प्रस्तुतवर्ण
 नं प्रस्तुतांकुशलंकारः। प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुरइयांकुरइतियुत्तरेः। किमिति
 हभ्रमरमालयां विद्यमानायांकंठकेदयाकंठकया मया केतव्या किंभयोननमिति

७५

प्रस्तुतेनभ्रमरवृत्तांतेन। मयिममाहाराण्यां सत्यांमुकेद्वेगकारिण्यापरवर्तितयेति
 नायकवृत्तांतःप्रधान्येनप्रस्तुतोभिव्यंज्यते। कथमिदं चंगवृत्तांतस्यप्रस्तुतत्वंतत्राह।
 इद्वेति। तथाचलग्नसंबोधकत्वात्तद्वृत्तांतोपिप्रस्तुतइतिभावः। अनामंत्रणीयामंत्रणेन
 संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन। वाच्यासंभवानाभृगसंबोध्यकवाच्यार्थसंभावानाक
 ल्पमिति। शाखोटकतरुप्रतिकस्यचित्यधिकस्यप्रशोक्तिः। येकंयौघतरांचैराग्यादि
 ववसितिपुनप्रश्नासाधुवदितमितिशाखोटकस्यांतराकस्मादिदं वैराग्यमितिपुनप्र
 श्नः। कथ्यतेइतिपुनरुत्तरं प्रतिशाखोटकआहु। वामनागिनोपलक्षितोत्रवरोस्तिर्तप
 योननः सर्वात्मनाममित्यत्रछायाजिह्वीसेवतेआश्रयति। ममपुनर्मास्थितस्यापिप
 ऐपकारसंपादिकेति। नृताधारत्वादितिभावः। वामिनेनेतिमार्गतिचक्षिष्टः। अत्यंतः। आ
 तेपिनापि। परवर्तितायातिमि। वेश्यायामितिबविषयतन्नामितद्विषयेइत्यर्थः। विरा

मीत्या५

नां सर्वस्वस्यापदरण्यः संकल्पस्तेन दुःप्रायेति वेशाविशेषः अन्येति हेतुगः अन्य
 सूपमहं हमासुसुमनसां पुण्याणां जतामुतावतयावतनवमालिकायाः काविसंज्ञा
 तरजस्का भवति लोचनं च पञ्चमनोविनोदय लोचन मिति। क्रियाविशेषणं वा नवमा
 लिकाया जताविशेषस्य बालानवां असेना तरजस्वा कलिकीमका जेयर्थं किमिति क
 दर्थयामिर्पि उयसित्यन्वयः। रनः पुष्प रजः। एतत्तत्त्वा शृण्वतीति। एतद्वनं शृण्व
 तीमतीत्यर्थः। कोशेति। इयं नस्विनी कमलिनी कोशहं हं मुकुल युगलं कादंबस्य दु
 सस्य चन्द्रा दत्तं हं तद्वतं धत्ते दधाति। तथेयं नु तस्या अस्य जता नृतनं पञ्चवंपुंरुपैः
 कोकिलैरास्वादितं च विर्मथन्ते इति दीर्घिकाया वाष्पास्तटे मिथुः परस्य रं सत्वा जनस्य
 चक्रः आकर्ष्यता प्रस्तुताना यिका कल्मसमुकुला प्रपन्नव्याजेन तामदीयस्तना धरह
 तदृतांतं कथयंतीति ज्ञात्वा चेत्तस्य वदित्यातेन प्रातेन स्तनतटांते रोदधो विं बहूपमध

८०

रं च पाणिनाति रोदधे आधादितवतित्यन्वयः। अन्यपदेशेति। अन्यस्यापदेशो मिषं
 यत्र तादृशमित्यर्थः। तदीयमेव ग्रंथं दर्शयति। अप्रस्तुतेत्यादिति। व्यवस्थापितमिती।
 अप्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभावाद्वापि निधायकवसानाभावादिति भावः। सा
 न्येवेति। सा अलं कतिर्धनेः सकाशादन्येवेत्यर्थः। प्रस्तुतत्वं ननेनाप्रस्तुतत्वप्राप्त्या।
 तत्रिरिति। देवेद्योचने शिवा कल्याणरूपा कचनः अनिवर्चनी यप्रभावात्। शिवरात्रि
 रित्यर्थः। सनिधत्ते संनिहिता भवति। प्रतः युवा अप्रमेत्ते जागृतं जाग्रूपे भवतं। कुत
 स्तत्राह। युवयोः सकाशेः समीपेः। अचिरं समानधर्मांशदृशः सखा कश्चित् भविष्यति
 दृतेयलोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः। तदेकदेशतयेति शिवरात्रि मद्यप्रयत्नत्वेदे
 दुः। तच्च वर्ण्यत्वे। तद्यच्च। उदाहृतकाव्यवाच्यो। एवं चैकदेश्येकदेशभावसंबन्धनिबध
 नत्वमत्र दर्शितं। वदंतीति। भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदं। अयि शिवे तव सीमंत सरणिः नः

हेमंतनो वित्यन्यथा कां दृशी सिंदुरं वदंती। किमिव। प्रवृत्तानां केशपाशरुपांधकारदिप्रीनां
 समूहैर्बद्धास्तं वा जार्क कीरणमिव। सरणिः। केवा। त्यहदन सौंदर्यालङ्करीणां परावाद्
 रूपास्त्रोतसः सरणिः। हरिवंती परिवायेन जनिर्गममार्गः। नलोधूसाः परिवादा इत्यम
 रः। अंगेति। विरहसंतापवर्णेन। अंगसंबन्धमृणा लकांडं भृगेभ्यो विशेषरहितो तत्समां
 रुचं कांतिमयते प्राप्नोति। जायाति शयनमी। जिनी भावात्। नासा मो। क्रिकं श्वासानि ला
 दस्युधनाहोति रिङ्नी। लमणेः पदवी तत्सास्यंगादुते प्राप्नोति। तथा कुचयोर्दतानि दि
 तेयो हि मवा लुका कर्पूरं द्वाणं दीप रूपतांधत्वा। एवेका तजधारा रूपेण सिकं वै नृत्तप्रो
 यः पिडयति तक्र लव तसंजीयते। तापाति शया तशेषं प्राप्नोति त्वर्थः। उदाहरणे ह
 येपिकार्यनिसंबंधनत्वं व्यक्तं। ननत्रायमिति। हयोः पिवाच्यत्वादिनिभावः। अयमित्क
 पलक्षणायाः अपस्तुतप्रशंसापिनेति बोध्यं। किं कृतस्तर्हि तत्र च मत्कारोऽत आदा।

८१

किं विति। परितो रत्राय व्यां स्व विरहानुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य राज्जयमु
 क्रिः। इदं विमिनी पत्ररचितं शयनं शशम्याः संतापं वदत्यनुमापयति। किं नृतोपिनस्त
 ननधनसंगादुभयतज्जधाधो नागयोः परिस्नानं। तनोः शशस्य मध्यपास्मिजनं संघर्षम
 प्राप्य अतर्मध्यभागे द्वा रितवर्णं। एवं प्रकाशेन शिथिलयोः नृत्तयोराक्षेपैश्च लनेश्च व्य
 स्तः विषमिक्षतो न्यासोरचनायस्य तादृशमिति। इत्येवकारचंद्रिकायां स्तुतां कुप्र
 कारणम्। ॥ ५ ॥ पर्यायोक्तमिति। वचः प्रतिपादनं भंग्यतराश्रयं। भंग्यतरप्रकारकं लक्षणं
 परित्कुरुतो यदेवति। तथा च विवक्षितप्रकारातिरिक्तेन चारुतराणामप्येवमप्यस्या
 निधने पर्यायोक्तमिति लक्षणं। परियायेण भंग्यतराणोक्तमिति दितं व्यंग्ययत्रेति
 व्युत्पत्तेः। लक्षणं स्वपदं व्यंग्यपरं। न च व्यंग्यस्य वशाच्च लं विरुद्धं चेति वाच्यं।
 प्रकारभेदात्। तदुक्तं मम्मटभट्टेः यदेवोच्यते तदेव व्यंग्यं यथा नु व्यंग्यं न तथोच्यते

ले

द्वितीयाहृतोतिविशेषणावनमोरादुशिरश्छेदकारिणोद्वन्द्वारिणोऽत्यन्तपर्यायो
क्तप्रसंगः। त्वामाधारणरूपेण। वासुदेवत्वेनायनुरादुशिरश्छेदकारित्वस्य
यमादायैवपर्यायोक्तं वक्तुमर्हन्ननुविशेषणसामर्थ्येन वासुदेवत्वमादायेति। त
दयुक्तं। रादुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्धां गत्वेन तेनाप्यव्ययविवक्षितं प्रधानं
ते वासुदेवत्वमादायेव तत्कथनोचित्यात्। रादुश्चिकुचनेष्वप्यकारिणोद्वन्द्वारिणोऽत्यन्त
इत्यनुरादुशिरश्छेदकारित्वमेवाविवक्षितं। भगवन्मिति युक्तं तदादायपर्यायोक्त
मिति विभावनीया। लोकमिति। यस्याः द्वापादस्याधिः लोकं पश्यति। अथ च सः लोकः
यस्य पतन्तलेशेषावतारस्याधिः पश्यति। उरगत्वात्। ताभ्यां अद्वापादवतनजिभ्यां
अपरिच्छेद्याः। अनाकर्तुनीयाः। निवेद्यतामिति न लं प्रतिदमयत्याजुक्तिः। तव अत्य
दयं मन्त्रकटुशिरावकलिका मृदुत्वा। निमानमपनयंतौ। इमौ पादौ कियत्तदुरपयंत

६२

प्रवातेनेधादुमिच्छतिद्वन्द्वे। एतन्निवेद्यतां कथ्यातामित्यर्थः। देवमिति। देवतासा
र्वनोमंसकलदेवताऽर्धश्वरदेववन्दे। कीदृशां जलधिरिव सरधिरुणं यस्य तथा
भूतं। त्रिपुरासिंहो रेशरित्तस्य विद्योर्विस्थानत्वात्। तथा भूषणेषु विदिताः स्या
ताः स्यासः। अद्वापादयथाते स्यात्प्रमुखा वासिष्टाद्याः यस्य वाक्का नो वादुना नो वेदा
नो अधिवाक्काः वादुनाधिष्ठेता भवन्ति। गुपुतेगाप्रे सरप्रष्टाग्रतेः सरः पुरः सरा इत्य
मरः। एवं मधरं भूषणं पातालं भूषणपेटिकाः सर्पभूषणत्वात्। पुष्करमाकाशं पुष्प
वाटिकाः पुष्पस्थानी यचंशोद्गमाधारत्वात्। शतमख ईरस्तत्प्रमुखाः अस्यादयः दि
क्याः। शाटिपालनाधिष्ठिताः दिगंबरत्वेन दीशमेव शाटारूपत्वात्। मनोभूश्चंद
नतरुः चंदनस्थानी यनस्पसंबधित्वात् मदनभस्मना शिवेनांगानां मनुष्येन स्युक्त
एषुमसिद्धाः अत्र लक्षणं संगमयति। अत्रेति। व्यवस्थितौ। विवक्षायां सत्याः आग

अगम्याः व्यंग्याः विनेयत्वेति। शिद्धलोयत्वेत्यर्थः। आदिनापातावनुप्रत्यादिपरि
 दुः। अभिदिता इति। वादाद्यधिष्ठानत्वादिना व्यासादिप्रतिपत्तौ समानवितिवेद्यत्वे
 न व्यासादिविनेयत्वादेरपि तेष्ववगमादिति भावः। साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्या
 कारणकिमिति न निर्दिष्टा इत्याशङ्क्या दुः। परं निति। यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावे
 पि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते। तथापि स्फुरन्तिपत्यर्थं तद्वैपरित्यक्तमित्यर्थः। च
 क्रेति। यो देवमुदर्शनचक्रस्याभिधाने या प्रमेनः आक्रान्तयेव तादृशधुनस्य सुरतोत्स
 वः। आलिंगनस्य उदामा उदया ये विजासास्तैर्वध्यं हितां च वनेमात्रौ विशेषं च कारेत्य
 नयः। विशिष्टेन चक्रविशेषणविशिष्टेन। एवं च। इदं शोदाहरणयोजनेन च। अनुपपत्ति
 मिति। गम्यस्य तादृशशब्देन दस्यभृग्यतरेणानभिधानादेव्याभिधानाशङ्क्येत्यर्थः।
 अभिधानयोगादिति। अयमाशयः। अत्र हि तादृशशब्देन दकारितिवामुदेव इति

२३

वाच्यं तादृशधुनसंबंधितादृशतोत्सवकारित्वेन प्रकारेणाभिधियत इति न वक्तुं
 क्यं। धर्मिणी वा मुदेवस्य प्रक्रान्तत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यंग्यायोगात्। व्यंग्यस्य
 च तादृशशब्देन दकारित्वस्य वा मुदेवत्वस्य वा धर्मस्यैकांतरेणानभिधानात्।
 तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाह्रि संवोति लक्षणा र्थ इति। अभिधाने।
 ननु क्वचित् व्यंग्येन वा पर्यायोक्तमिति। क्वचित् पर्यायोक्त इति पाठस्त्वयुक्तः। व्यंग्येनोपलक्षि
 तमुक्तमिति व्याख्या न प्रथयिते धाता न विदुः। यच्छब्दाभिहितस्यापि न गवतो वा
 मुदेवत्वादिना रूपतरेण व्यंग्यतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः। न चाभिधाविष
 यैकथं व्यंग्येनेति वाच्यं। वा मुदेवत्वादिना प्रतिपत्तौ न भगवत्स्यभिधाविषयत्वात् संभवान्न
 तस्याः स्यावच्छेदकधर्मैरेव बोधकत्वात्। अन एवोक्तं। शक्यादस्य न रूपेण ज्ञाते भवति
 लक्षणेति। इदं लक्षणादेव भाष्यं नोपगम्यत इति ननु प्रस्तुतेन तादृशतोत्सव

तु

पेणकायेणप्रस्तुतस्मैवरादु शिरश्चैदरूपकारणम्यप्रतीतोचमत्स्वतिविशेषस्तस्याऽलं
 कारत्वंगमयति। तत्रालोच्यमानमप्रस्तुतप्रसंसायाऽसंनवाङ्गुलैर्यापरियायोक्तुपत
 यैवस्वीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह। यत्प्रति। अलंकाराणामियता नियमानावेनप्रस्तुतो
 कुरुत्याप्यलंकारांतरत्वादेवंविधंशब्दस्वारम्यनेनप्राचिनलक्षणाव्याख्यानप्रयुक्त
 मितिभावः। संक्षेपतोदशितमपिपर्यायोक्तुविषयंविशदयति। प्रस्तुतेत्यादिना।
 रूपान्तरेणपपादितेसतिन्यर्थः। यदुभगवदुपेणावगमनंविशेषणमर्यादाजन्यत्वेना
 सुदरेनपर्यायोक्तुविशयइति। तदविचारितरमणीयं। नदिपर्यायोक्तेयंयसौंदर्य
 स्ततोविधिः। त्रिविधः। किंतु नम्यंतरानिधानस्ततएवायंम्यंतु नम्यंतरानिधानतोऽसं
 दरेमेवप्रायदृश्यते। यथाइडागत्यमिति विवक्षितेयंम्येऽयंदेशोऽलंकरणीयः। मफ
 लमुपनेतव्यइत्यादावतस्तदमुंदरत्वोद्भावनामकिंचित्करमेव। अलंकारसर्वस्वकार

स्य४

८४

यथविरोधोद्भावनंतविद्वाकारिणंप्रतिनृपोभते। उपजियत्तोद्भावनामपिग्रंथस्याकिं
 चित्करमेवयुक्तिविरोधइतिपरोक्षार्थासिद्धित्वमात्रमुद्भावनं। त्वगमयतित्यलं
 चित्करेण। प्रकाशंतरेणपर्यायोक्तुलक्षयति। परियायोक्तुमिति। रमणीयं। दिव्येणस्वस्य
 रस्यवाइष्टस्यपत्साधनसंपादनं। तदपिपर्यायोक्तु। परियायेणव्याजरूपेणोक्तयत्र
 निव्युत्पत्तेः। संपादनेति। संपादनरूपेयद्विष्टतत्साधनं। तत्करणमित्यर्थः। देहीति। परि
 धानेनप्रधारस्त्रेणनिगुहितं। आछादितमित्यर्थः। एवंचप्रकारहयसाधारणतद्व्य
 तात्यं सामान्यलक्षणं बोध्यं। इत्यलंकारचोक्त्यापर्यायोक्तुप्रकरणमात्रांकिरिति।
 अत्रनिश्चस्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयो रितिचेतरेतरयोगेनविबुद्धेति। तथाचनिंदयास्तु
 तेःस्तुत्याचनिंदायाःस्तुत्यास्तुनेशोक्तिरभिव्याक्त्यास्तुतिरित्यर्थः। प्रथमेयानेन
 स्तुतिरितिचरमयोयानरूपास्तुतिरितिचयुत्पत्तेः। अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमाना

वाचिंदया निंद्या भिद्यति न्या भिनिंद्यास्य मलंकारांतरमित्यनेव बध्यते। एवमाद्ये प्रकारहयेस्तु
 निंदयोः समानत्वं विषयत्वमिव विषयत्वा न्या प्रत्येकं द्वे विध्यमिति चत्वाते भेदाः प्रत्यस्तु
 निंद्या विषयस्तु तिक एक एवेति पंच भेदाः। नक्षत्राण्युज्या न भेदा निंद्या भिनेत्ये सति स्तुति निं
 दान्यतरपर्ववसायि स्तुति निंद्या न्या त्वं विवा नुगतं बोध्यम्। कस्त इति। नृपं प्रतिकवेरुक्तिः
 । त्वयि यो ह्येकं सन्निभं श्वमा स्थिते आरुहे सति परिपंचिनः शत्रवः। सप्ताश्वसमारुह
 नयंतीत्यन्ययः। सप्त सप्तयोश्वाः अस्येति सूर्यः। सप्त च ते सप्त योऽश्वासा समारुहा इति
 द्वितीयोऽर्थो निंद्या धी न कः त्वया समुत्पादताः सूर्यमंडलं नित्यादिव मगता इति स्तुतो पर्व
 वसानं। अर्थमिति। शिवस्य देहाहं दानवानां वैरिणां दुरिणां आरुहे। दुरिद्रात्मकस्यै
 कस्य विगदस्य प्रसिद्धे। एवं गिरिजया पयशिष्टाहं मादृतां दे देवराज न इत्यमुक्त प्रकारे
 एव न गते तत्रै स्मरहरस्या भावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासागरे प्रत्यंगमदीत्या

८५

घन्यः। नागाक्षिपः शेषः स्मा तत्वं पाताजं। त्वामिति। पूर्वा न्वितं। वेदुष्यादिति। विद्वतादी
 त्वर्थः। आदिना तपःशीलादि परिप्रदः। दारिद्र्यादित्यादी पदेन कुटुंब बाहुल्यादि प
 रिप्रदः। नचात्रैव एन प्रस्तावे कथं स्तुतेत्या निरूपत्वमिति वाच्यं। स्तुति पर्ववसानविव
 द्वायोस्वकीयमिद्वारनो द्वादनस्या संगतत्वेन स्तुतेरुक्त निंदारूपोपात्तं भवपर्ववसान
 स्यानुनवसिद्धस्या विरुद्धत्वात्। कस्त्यमिति। अंगदः प्रतिकस्य चिद्राक्ष सत्यप्रश्नः।
 रामरूपस्य राज्ञो भवने लेखार्थस्य संदे सत्य बाहुको स्मी सुत्तरं। पुरा पूर्वमागतः निर्दग्ध
 लंकारपुरः स दुर्नमान कोत्र यात इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। बहू इत्याद्युत्तराहं मंगदस्योत्तरं।
 राक्षसस्य रावणस्य सनुना बहू इति हेतोः कोपि विवर्तिनः सत्य कृता डितस्तर्कितः सव
 नमृगः दुर्नुमानत्री इत्या लेकया आतः प्राप्ताः परानवो येन तादृशः कुत्र यात इत्यन्ययः। य
 दिति हे कुरंग यद्यस्मात्त धनिनां मुखं मुदुर्वारं वारं ने क्षमेन पश्यति। मृषामिथ्या वा

तान३

दूतप्रियशब्दाननवदसि। यदिति सर्वत्र संबध्यते। एषा धनिनां गर्वयुक्तं वचनं नृणां
 वि। तावधानिकान् प्रतिप्राशयाधनाशयान् धावसि। परं केवलं कोले लुधा समयेत्या
 दसि नक्षयसि निद्रायाः प्राग्मेच निद्रायाः प्रोचि तस्मात् कुत्र तीर्थे किं नो मतपस्तं संत
 तवृद्धीत्यन्यथा। निर्वणस्य। अत्र त्रिस्यते नदीत्यस्य श्रुतिव्युत्पादितमित्यनेन नान्यथा
 काहुरं न ज न पुष्पा विशेषः। न त्सं वधि नः काहुराः सुखयंतीति सुखाश्च नेशां तलाश्च
 त्यर्थः। अप्रकां जः अप्रस्तावो तथा च अप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति व्युत्पत्तिरिति भावः।
 न परसेवी नो परसेविनः प्रशस्यते। स यतो मतद्वयेण स्वरसवी न दर्शयति वस्तुतस्ति
 तिः। अनिव्यक्तिरिति योऽप्रस्तुतप्रशंसा तो वौचि अस्त्यविषयः प्राजं वनभूतो विशेष इ
 त्यन्यथा। अन्यथा। ततो वौचि अस्ति तदंतर्नामी कारो। एवं चेति। अन्यगतस्तुतिनि
 दान्यामन्यगतनिंदास्तुत्यनिव्यक्त्या व्याजस्तुतित्वमिदो चेत्यर्थः। प्रक्रियायाः प्रकारेण

८५

शिस्तिलिति। नायिकां प्रतिनायकस्योक्तिः। हेरुतेति। असौ शुकवालकः नाम वितर्क
 कनु कस्मिन् शिखरिणी पर्वते कियत्कालं चिरं किमनिधानं किं नाम कंतपः अकरोधेन दुः
 नातवाधत्वात्तरं क्व वरं विवृण्वं दशतित्यन्यथा। अत्र लंकारचंद्रिकायां व्यानस्तुतिप्र
 कारणं। व्याजनिंदालक्षयति। निंदाया इति। यत्रान्यनिंदायाः न्यस्य निंदायाः अभिव्यक्तिः
 पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा। इतरनिंदा व्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः। विधे इति। देविधे ब्रह्म न प्रा
 कृष्टेति न वैकुंठमेव शिरो यः अहरन्। अछिनत्। अत एवार्थतुल्ये निंदे इत्यन्यथा। निंद
 येत्यनिव्यक्त्यनेनाचिंतं। निंदया भियं ग्या विधे निंदा व्याजनिंदेत्यन्यथा। विषमविषाकं
 । शरुणपरिणामं। विधेरेवेति। विशेषतो गृहणीयः निंदनियः देकरः काकत्वं रटनं
 कुरु। यौसौ विधिः। आश्रयस्ते सारलेन सौम्येन कोरिलेन सद्व्यसंतवचरेत्यन्यथा। ननु के
 नाणालंकारिकेणानुक्ताया व्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनामीकरणमित्याशंसाहप्र

निबंशति। नुत्ययुक्त्या प्रतिबंशस्थानीयेत्यर्थः। तथा च स्तुतिवन्निदायामप्यप्रस्तुतः प्र
 शंसातो वै चिन्त्यविशेषात्तदन्तर्भावव्याप्तस्तुतो चार्थानुगमाभावादनन्तर्भावव्युत्पन्न
 कारनायाज्जिह्वापातत्वात्प्राचीनेऽनुक्तापि स्वीकर्तुं मृचीति त्यागयः। प्रागुक्तयो
 रैकः कृती शकुन्तेष्वित्यावद्धृष्टिमेत्यत्र योरप्रस्तुतप्रतिमादाहरणत्वात्संगतिमाशं
 कतो न चिति। क्रोडीकारः। स्वविषयिकारणः। अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्यैक
 विसंकरेण दोष इत्याशयेन समाधत्तौ यत्रेति। एतच्च इत्यादावित्यनेनान्विताः। अस्या
 प्रस्तुतप्रशंसायाः। सेवा। अप्रस्तुतप्रशंसेवा। आवर्ण्येति। इमां तन्वीतन्वतास्तृज्ज्जावेधसा
 चेचसिकोऽर्थः। कामनाविषयर्तः। विनिर्दिष्टः। अनिसंहितः। किप्रयोजनमदिश्येयं
 निर्मितेत्यर्थः। नन्वयासेनाति सुंदरतन्वीनिष्यतिरेव प्रयोजनं तदभापि वा जिलाभावे
 एतन्निर्माणं स्यादत आह। आवर्ण्येत्यादि। यतो आवर्ण्यरूपस्य द्विविधस्य धनस्य च

ना २

८७

चे २

योनगणितः। मद्भक्तकेशोर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिं
 तैव ज्वरो निर्मितः। एषापि वराकीर्तनास्वगुणानुरूपस्य चरम्याभावाद्देवदत्तानष्टप्राया
 तथा च बहुयाससाध्यत्वादनिष्ठानुबंधित्वाच्च न तन्वाः प्रयोजनत्वं। नापि जिलाभावे एत
 न्निर्माणं च संभवतीति भावः। तन्निर्दायानेना। तरुणी। निर्दायानेना। तसौंदर्यप्रसंसाश
 हार्थं च मत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः। तन्निर्दायानेना। स्वकवितानि
 व्यानेन कवितामौंदर्यरूपा प्रस्तुतार्थस्यात्यंतमस्फुरत्यात्कथमस्य पद्यस्य तत्वात्वं
 मित्याशं कामपनेन भूमिकामाचरयती। अस्येत्यादि। तानुने गुणत्वादिनि। वितरणे
 शृंगारस्यासंभवादिति भावः। ननु शृंगारसंभवेऽपि तन्निर्माणं त्रिंशदाशोत्तरसपरि
 पोषादस्यैव रसानुगुणत्वमत आह। वीतसेगेति। नापि त्रिंशदस्यैव रसेव कल्या
 इत्यनुषज्यते। विवर्द्धितेति। स्वकवितामौंदर्यरूपेत्यर्थः। अतएव। वाच्यार्थसामं

नस्यादेवावाच्यासंभवेपि। वाच्यासंभवेनस्यासंभवेपि। तथाचवाच्यार्थासंभवेनस्यमेवास्फुटे
 षप्रस्तुतार्थेतात्पर्यमयतिइतिभावः। इत्येवकारचंद्रिकायां व्यामर्शप्रकरणे। अक्षेप
 इति। स्वयमुक्तस्यार्थस्य। केचिन्निमित्तमभिसंधयप्रतिशेधः। आक्षेपः। सूचितेति। पक्षान्त
 रपरिग्रहस्यपूर्वतपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादितिभावः। नचात्रकैमर्थस्त्वचमप्रतिपप्र
 भेदेनगतार्थः। त्वंशंकनीयं। तस्यात्रप्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्रधान्यात्। असंदिग्धमु
 दाहरति। सादित्येति। द्वेकविशेषः। सादित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनांमंथनादिवपरि
 शीलनादुत्थितं। तन्नकणयोरस्मिन्निमित्तमिवाद्वादकंकाव्यंरक्षतयघस्मान्नस्य। लुभनार्थ
 दैत्यास्वकायस्वरूपार्थस्य। चित्तस्यचोतः। प्रगुणिभवतिबहुर्लभयंतित्यन्वयः।
 गृह्यत्विति। यदिवेत्यथवेत्येवसमानार्थानुपेक्षा। अपद्रुतेषु। स्योत्तिसितेति। स्वय
 मुद्रावितेत्यर्थः। त्रैचिन्त्याणां। अर्थवैचिन्त्याणां। अर्थान्तरपयवासेतः। अर्थान्तरप्रति ६६

योगिकत्वेनावस्थितः। विशेषः। व्यंग्यार्थविशेषः। संघर्षेति। संयोजनकालेउचितंयत्के
 तववचनंमिथ्यावचनंतस्यपरिहारस्तेनोपलक्षितेयथार्थवादित्वेइत्यर्थः। नाहुं
 तीत्यत्रदुतीपदेनदुतिगतमिथ्यावादित्वविशिष्टंलक्ष्यतेतदभावस्तुयद्यपिनयथा
 र्थवादित्वंतथापितदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः। नरेति। संधिकरणार्थमागत
 नोदूतानामुक्तिः। नरेति। तत्त्वमोक्षिः। श्रेष्ठः। संधीति। संधीकालेउचितंयत्केतवव
 चनंतस्यपरिहारेणोपलक्षितेतिपूर्वदर्थः। अत्राहुःसंदेशद्वारिषुतन्निषेधस्यबाधा
 संदेशद्वारिपदेनकेतववचनप्रयोक्तव्यविशिष्टंलक्ष्यते। तन्निषेधेनचसत्यवादित्व
 रूपविशेषोव्यज्यतइत्ययंमेवनिषेधेनविशेषाक्षेपोननुसर्वजगतिपात्रकस्य
 त्यादिविशेषोनिषेधेनकेवलेमाक्षिप्तुंशक्यते। तस्यजगत्कुटुंबिनश्चतुर्गण्य
 त्वात्। एवंस्थितकथमुच्यतेतवनकश्चिदपित्यादिति। तत्रोच्यते। नवयमितिनिषेध

भावेकेवजादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात्। संधिका लोचिनकेतवचनत्वेनैव सं
 भाव्यमानत्वात्। अपि तु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः निशेधेन तु त्पारिहारे युक्त
 उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत्। सत्यवात्वादिकं रक्तविशेषे व्यनक्ति
 हारभूतं ननु न देवविशेषरूपमवमत्कारित्वात्। अत एव बाजकनादं दूतात्यवस्तु
 बादित्वादि विशेषो व्यनक्ति इत्यलंकारसर्वस्वकारावस्तुबादित्वमादि हरिभूतं यस्य तादृ
 शो विशेष इति तदर्थ इति। एतेनादं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्याताः। अस्यैव प्रनेयं त
 रमादाः। आक्षेपोऽन्य इति। प्रार्थनयामरणसूचनद्वारेण गर्भितः व्यनक्ति नानाविधः। एत
 द्वातिरोहित इत्यस्यार्थकथनं। त एव मपद्रुतीति न्यत्वे सति च मत्कारकारिनिषेधे त्वं सा
 मान्यलक्षणं बोध्यम्। इत्यलंकारचंडिकायामाक्षेपाक्षेपप्रकरणम्। आभासखड
 ति। विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोध आसोनामाक्षेपः। आ

भासत इत्याभासः। विरोधश्चाभासाभासश्चेति त्रयं ततोऽपि दर्थे केन वाङ्मात्राभासस्यापातक
 पत्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते। तथा चैकोधिकरणेन प्रतीयमानयोः कार्यकार
 णत्वेनाप्युपमा एयोर्धर्मयोराभासमानाः पर्यवसन्नविरोधत्वे लक्षणं दृश्यम्। शनिरश
 निश्चतमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायार्थविशेषणोऽप्यलंकारमासिक्तं रक्तं तच
 रणरूपमिति विभावेनावारणाय द्वितीयं। पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वापर्यवसन्न
 त्वं विरोधविशेषणमिति द्वितीयं। द्वितीयं न योक्तव्यं। त्वर्थं विरोधः मनोद्वारिणा वि
 त्यर्थं न तत्परिहारः। प्रतीपेति। तस्मान्नात नयेन कृत्वा प्रतिकूलं नृपैरिव हर्षं धर्मैरपि
 नेहता नेदकारितात्यक्ता किमित्येव ह्यायस्मात्स न ज्ञाः। अपि चोक्तं शत्रुणां जयस्त
 दपि नृजसामिन्द्रस्यैव जयस्तत्। अथ च मित्रनिदेवन मित्रनिदिति विरोधः। चारदृष्टि
 रपि विचारदृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृष्टिरिति च विरोधः। विरोधेति। विरोधसमाधानरू

पोत्रेऽक्षशिः प्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः यन्निविरोधसमाधानमिकयामस्य स्थितयोत्रेऽह
 याविरोधस्योत्थानमेव नममिति कथमत्र विरोधात्तंकार इति केनचित्सेमनसापि विम
 नसैवानिहितं तदसारे विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरवात्याधुयेऽक्षया एवान्त्याने
 नक्षेत्रमुत्तमाभासमानं विरोधमुज्जीव्येव विरोधत्यागोत्रेऽक्षया अर्थान्तरानुदितया
 लक्षमाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरण
 याविभावनेति प्रसिद्धाकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिविभावनालंकारः विभाव्यतेकार
 णान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः कारणभावश्च शास्त्रार्थवितिसर्वत्र लक्षणसमन्वयो
 बोध्यः एदेव तत्रेणैकलविभावनप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्यप्रकारवि
 शेषलक्षणंच बोध्यं तत्राद्यं दर्शयतेवाहिति यत्तु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं का
 र्योत्पत्तिकथनमित्युत्तरं विशेषवत्तादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितं प्रतिबंध

७०

केसतिका र्योत्पत्तिरूपेण प्रकाशेनेव्याप्रेषारणान्वितेति तत्र प्रतिबंधकस्य व
 स्तुतः कारणभाव रूपस्य कथनेपि न कारणान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः प्रका
 रपंचकेपि कारणान्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात् कथनेति अथवाहोति लाक्षणे
 नः आसंमंतास्मिक्तं लाक्षारसास्मिक्तं पश्चाच्च समासः तस्याः कामिन्याः अपिताः
 पानश्रुत्याः स्त्रीवामताः कादंबाः कलदंसा यत्र तथा असंमृष्टं संमर्जनं नूनं ममल
 मंवरमाकाशं यत्र एवं अप्रसादितं वस्त्राणां लनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसाद
 नंतर्त्यं न्यस्तं लघुअवुपत्रैव भूतं नृगन्मनोदुरमासिदित्यन्वयः परमार्थतः स्तुष्टु
 ह्यंत्येव व्यादर्शदृष्टः पाठः विभाव्यमानेति वार्यप्रानेत्यर्थः वारति वरतनो केशपा
 शमरचनासंपादकेन अतएव सुरभिर्नारिना शोडुत्तिन अवचितकुसुमालुन पू
 ष्यापिलताद्यंताशक्तभ्रमताजातेत्यर्थः हेतुनामिति असमयत्वे हेतुतावच्छेदक

स्य धर्मस्य संबंधस्य वा वैकल्ये सती। अस्ति रिति धर्मवैकल्योदाहरणं। संबंधवैक
 ल्ये उदाहरति। उदाहरेति। विज्ञाने कर्मभूते। उदाहरति। उदाहृतं श्रुतिं कुर्वन्ति त्वर्थः।
 क्रियेति धर्मत्वार्थत्वात्। निप्रायं स्पृशन्स्य संयोगरूपत्वात्। अस्ति। इति प्रकाररूपं वि
 भावनां। व्याज्जहरेति। गुणजाति क्रियादिनां यत्र वैकल्यदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरि
 ष्यत इति प्रथमेन उदाहृतवानित्यर्थः। एतेन प्रथमप्रकारान् इति प्रकारस्य वैज
 ह्यत्वं। दुरुपपादमिति वदन् प्रपञ्चः। वैजह्यत्वात्। अविदि प्राचामलंकारांतरत्वे
 न कथनमत्यंतानुपपन्नमेव स्यात्। अस्ति च स्वरूपतः कारणभावकथनात्कारण
 गतधर्मवैकल्योदाहरेण तद्विशिष्टकारणभावकथने सदुदयसिद्धे विधि विधि विधि
 यः। प्रकाशं तस्मात्त्विकारे जायते मिति च स्वीय जायते वायव्यमिति कृतमधिकेनाका
 र्योत्पत्तिरिति। प्रतिबंधके सत्यमिका योत्पत्तिकथनं दृष्टाया विभावना। नरेण निति

नरेण निति केराडि विषयैरेपि कथ्यते इति विश्वः। अस्ति। स्वप्नवभूतंगमः। चित्रमि
 ति। प्रताप एव तपनः सूर्यः। आतपत्रं च तपः। इति मना तपत्रं। आतपत्रेण सहितं सातप
 त्रं। उदित इति। कस्य चिज्जकुमारस्य प्रतापवर्णनं। कुमाररूपे सूर्ये उदिते सानिकोः
 प्रथिव्या वलयं मण्डलमेव कुवलयं कुमुदमुद्धासं प्राप्नोति। स्वप्नं ह्यत्रियकुलत्राति।
 अथ च न ह्यत्रेणाति। चित्रं। तथा परेषां राजकुमाराणां पाणि कमला निमकुविषयंति
 । संकुचिनी। अंजलि वंशनादाहृती। निच नवतीत्यर्थः। अविचेकाति। विवेको विशेष
 षदर्शनं विशेषश्च तदर्थः। परस्य संक्षिप्तत्वात् कुचयुगं कर्तृनगत्रयं देवनामा श्रुति
 र्वेदः कर्णश्चाप्रणयः पंचरिचयः। यश इति। कर एव दाहृतत्वात् कल्पतरुः। अत्र पयोधि
 जन्या कल्पतरुः। कारस्य पयोधेरुत्पत्तिः। पृष्टि विभावना। जातेति। जानुकदाचित्। कन
 कजतेव कनकजताकोमिति। गिरिहयमिचस्तनहयं। इत्यलंकारचंद्रिकायां विभाव

नाप्रकरणम्। विशेषोक्तिं लक्षयति। कार्यनिमित्तं। पुष्पलेसद्वकारिसंपन्नेकारणे स
तिप्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत्। कार्यस्याननिन्द्यत्विशेषोक्तिः। विशेषस्य
अनुसन्निमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रोक्तियुक्तः। अनुसंगेति। अनुसंगो रक्तिमा। रति
श्चापुःसरोऽप्रवाति। अक्षीकरश्चापूर्वादादुरणे अनुक्ते निमित्ता। इदं देवगतिविचि
त्रस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेनेनेदः। इत्यलंकारचंडिकायां विशेषोक्ति
प्रकरणम्। असंभवशक्तिः। कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णमसंभवो ना
मालंकारः। गोपशिथुकः। गोपबालकः। निंदायां स्वार्थवाकप्रत्ययः। उत्पारयेत्। उद्ध
रेत्। अयमिति। वारांजलानां निलयस्थानं। दृष्ट्वापि पासा। अर्थाभिलाशश्च। नरलितं
। चंचलिकृतं। श्रितः। आश्रितः। मुनिरगस्त्यः। एवमसमुद्धाणादासमंतात्प्रातिद्वंद्वो
जानितीत्यन्वयः। कीदृशो निजकरपुटिकरसंपुरमेवकोटरं बिलंतं कृतं। तथाताम्यं तो

၇၁

५२

ज्ञायन्तस्मिन्मयोमस्यामकशब्दस्यैवंभूतमित्यर्थः। इत्यलंकारचडिकायां संभावना
 लंकारप्रकरणमाविष्टमिति। अदृष्टमित्यर्थः। निन्नेशत्वं निन्नाधिकरणत्वं। वि
 षंनलं। द्वालादलं च। तगतस्य भावः सांगत्यं। तदभावोऽसांगत्यं। अनस्त्यमिति। द्रुमपे
 तो प्रतिहसोक्तिः। देहमयं तित्वं तदीयां नलसंबंधी निद्रमत्यंतदीर्घासंकल्यो मनार
 थस्य रूपसोपानपरंपरां। अनस्त्यं निरंतरमारोदसि। सपुनर्नलः अधिकं श्वासानुवर्षति
 मंचताति। यतन्नवध्यानात्त्वन्मयतां त्वत्त्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः। अत्र चतुर्थपादेनो
 संगतिसमाधानं। नूचापेति नूचापवधौ। नूचरूपधनुर्लतां। यावदिति। परिमाण
 र्थावक्रतां नयति। आकर्षतांति यावत्। तावत्परिमाणं द्रुदयं निश्चित इत्यर्थः। अत्र द्रुदय
 नेदधनाकर्षणोपातयोः कार्यकारणयो निन्नेशत्वं मेव दृष्टमिति। नासंगतिरलंका
 रः। अन्यत्रेति। अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततो न्यस्मिन्नाधिकरणे यास्ततिः करणं तद

पिअसंगतिरित्यनुशस्यते। तथा अन्यकार्यकर्तृप्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं वृत्ति
 वा अमेति। अपगतः अरिजातं यस्यास्तां धांस्वर्गं। तथा पारिजाततरुं रादितं अकृयाः।
 कृतवान्। एवं गोत्रायाः पृथिव्याः उद्धारय पुरावरादावतारि प्रवृत्तो पितृगोत्राणां पर्वता
 नामुद्देदं दलनमाकरोः कृतवान्नित्यर्थः। श्रेयो सिता। श्रेष्ठमुलका नेरा धवसा योस्था
 पिता। अथावेति। देभूवेनेकवीरवो जदेशाधिपसिंहशहशा। तव स्वप्नेन खंडिता ये सपत्नः
 शत्रवस्तद्विजासिनीनामभिनवा अदृष्टपूर्वाभूषाभूषणानि नवन्ति। यथानेत्रेषु कंकणं
 जलकणमेव कंकणं वलयं। नवतात्यनुशंगः। अथेति समुच्चये। ऊरुषु च पत्रयुक्ता यज्ञो
 सैव पत्रिकारचना। करपद्मेषु तिलयुक्तं कजलमेव जलौ रभूषणमिति मोहमिति। दे
 श्रितिवेश्रजगत्रयवर्तिनो देहधारिणो मोहमपनेनु एतत्तत्पुं कृष्णशरिमाशयमरा
 दाति क्रांतकांतिरूपस्य समुद्राणामुने वरूपेण संहरन्तीणां मोहप्रवर्धयसित्यन्यः॥

पृ३

ति

अवेति। अनयो मध्यम्यर्थः। आद्यादाहरण इति जलकणानुगोरेत्यन्यः। भावति नाभव
 त्यर्थेन नवनेनोत्तियावता। भावनारूपा। नवनप्रयोजक व्यापाररूपा। अत्र अन्यत्र करणीय
 स्येत्याद्यसंगतिप्रकारहयांतरकथनमयुक्तं। अपारिजातामित्यदाहरणोपारिजातरादि
 त्यचिकार्षा रूपकारणस्य कार्योपारिजातरादित्येण वेव्याधिकारणोपनिबन्धेन प्राथ
 मिकसंगतितौ विजलकणानुपपत्तेः। आलेवनारस्य विषयता संबंधेन चिकार्षायाः सा
 मानाधिकारणेन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात्। एवं नेत्रेषु कंकणमित्या कंकणत्वेन जलं
 कारत्वे यो विरुद्धाः समानाधिकार्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुच्यते। एवं गोत्रोच्चारप्रवृत्ते
 पितृदाहरणे। विरुद्धाकार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावनेत्कृत्वा विभावनाप्रकारेणैव
 तार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता। मोहमित्यादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहनक
 लयोर्विरुद्धयोरेकवर्णनाद्विरोधाभास एवेति कैश्चिदुक्तं। तदसंगतौ उक्तसंबन्धेन चिकार्षा

६२ र्थायाः हेतुत्वातिरेकः। न हि यैधिकरणे कार्यचिकीर्षातदधिकरणमंतर्भाव्यत्वं संवंधेन
 चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तां चिकीर्षां सैतन्यं कृत्वा। अन्यत्र चिकीर्षा न स्यात्पि प्रमादादीना
 न्यत्रकरणेन न्यमिवागता। अतएवैवं विधेयैयधिकरणस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमि
 कासंगत्यंतर्भावसंभवः। वस्तुतस्तु विश्वं न लधरेः पातं मूर्च्छिताः पथिको गता इत्यत्रैव
 नात्र कार्यकारणवैयधिकरणं प्रयुक्तं। विच्छिन्ने विशोऽपि त्वन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रक
 रणप्रयुक्त एवेति त्वद्वयमेव प्रष्टव्यम्। एवंनेत्रेषुकंकणमित्यत्र सत्यपि विरोधाभासेः
 न्यत्रचमत्कारित्वेन लक्ष्म्यालंकारणभावाऽन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगेऽपि न
 तीयमानानशक्या निराकर्तुं। एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पीत्यदाहरणे गोत्रोद्धारविषयक
 प्रवृत्तिगोत्रोद्धाररूपकार्यविरुद्धत्वाद्दिरुद्धकार्यसंपत्तिरिति विभावने त्वपि न युक्तं
 गोत्रोद्धारप्रवृत्ते गोत्रोद्धारनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्। कथंचिन्नदभ्युपग

मेपि अन्यत्वाकार्यकर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्योत्तरकरणरूपासंगतिरपि मोहं न गत्रयभूवा
 मित्यादौ चमत्कारित्वेन लक्ष्म्यालंकारणभावाऽन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगेऽपि न
 तीयमानानशक्या निराकर्तुं। एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पीत्यदाहरणे गोत्रोद्धारविषयक
 प्रवृत्तिगोत्रोद्धाररूपकार्यविरुद्धत्वाद्दिरुद्धकार्यसंपत्तिरिति विभावने त्वपि न युक्तं
 गोत्रोद्धारप्रवृत्ते गोत्रोद्धारनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्। कथंचिन्नदभ्युपग

३२३

लक्ष्मिश्चतयोरित्यर्थः। विरूपेति। कारणविजहणत्वरूपस्येत्यर्थः। कृपाणिका। स्वङ्गः।
प्रक्रमेणेति प्रक्रमः। परिपाटी। स्वसजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपाविरूपाकार्यसंप
न्निरिपंचमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याद्वाकार्येति। अयंविषयः। उक्तविषयमा
लंकारप्रभेदः। इतियप्रकारमादा। अनिष्टस्यापिती। अपिभिन्नक्रमः। इष्टार्थसमुद्यमाना
अनिष्टस्यावाप्तिरपि च ततविषयमित्यर्थः। अपिनाइष्टानवाप्तिः संशयते। चकारः पूर्वोक्त
विषयसमुद्यार्थः। नश्येति। अदिमज्ज्ञां सर्वपेदाकां हृद्वा न हृत्स्याशयाप्रविष्टः। आसुर्मु
षकस्तेनादिना न क्षित इत्यर्थः। येन प्रविष्टस्य स्यात्तन्मा मानत्वा न्यूनपदत्वमिति केनचि
दुक्तं तदपि निवेशदृष्टत्वेनानुभवविकल्पनमित्यपेक्षणीया। अनिष्टस्यापिप्रतिषेध
इत्यत्रापिभिन्नक्रमावोधः। गोपाल इति। हे कल्पत्वं गोपाल इति हेतोर्वद्गूढवाच्या
श्रितः। आश्रितः। त्वया तु मात्रस्तनदुग्धमप्यलन्यकृतं मुक्तिदोनेनेति भावः। पूर्वनिष्ठान

एपि

वाप्तिरर्थगम्या। इदं त्वपिशङ्गम्येति विशेषः। इदमिति। उदाहरणमिति ज्ञातावेकवच
नोदीविति। भुवि सौ। हे केयस्याश्रयसादितस्य ततः साहे केयादोर्भयमेतद्वेतनं गेपश्येत्
नयः। परोति। पारत्यानिष्टावाप्तिरूपोयइष्टार्थइत्यर्थः। तदुभयं। इष्टानवाप्तिनाष्टावाप्तिद्वयं।
दिद्वयमिति। इष्टाननोरावणः। मारुतेर्दनुमेतोवाचं पुत्रं दग्धुमिच्छन्तं वाजमादीपदीपय
ति। स्मेत्यर्थः। प्रत्येकमपीति। अपिनाइष्टानवाप्तिमुचिताया अनिष्टावाप्तिर्विशमपरो
नान्वयः। समुच्चियते। विषमपदेन विषमपराशकेन तस्य देना तथा च तास्य र्यवजाह्व
मावर्त्तनियमिति भावः। यदनिष्टस्य तद्वन्नरापिशङ्गसमुच्चिताया इष्टानवाप्तिरव्याप्नोति नै
वान्वयोननुत्सहपरापृष्टेन विषमेण। अयत्यत्रेति। तत्रागेवापिशङ्गान्वयव्याख्या
ननिरस्तं योदितव्यं। पद्योतादयितां प्रतिनयकोक्तिः। पद्यस्यानपचं अत्रं तत्रासे केदे
तन्विवापिकार्या सरसिदृढस्य पद्यस्य कंदमर्पयितुं किमिति। अस्मि यतः हे अहं कलि

युगस्यः। कालः इदं न गतं कृतं च न भवति। ततः किं तत्राह। इदं सगतिरुहं। स्थित्वा तत्रैव मु
 ख्यस्य लक्ष्मिं हरीष्यति। न त्वन्यस्या इत्यवयवः। विप्रोसिति। विप्रमः धारयामः वदन्तु गोपेषु
 शिथिलो नमो यस्य सः। भोगांशेन भोगेण भुग्नावकाः विवता विस्तिर्णा वा द्वयोः यथा तथा भूषु
 सत्सु दुःसनाः अत्रेति। न च भवभूतेत्यनेन बाहुगता स्थिसंधिभंगरूपा निष्टप्राप्तेः साक्षादुपा
 तत्वात्सर्वांगचूली नावगर्वापि हाररूपा याश्च स्फुटं गम्यमानत्वात् कथमिष्टप्राप्तिमात्र
 मित्युच्यत इति वाच्यं। अस्थिसंधिभंगस्याशङ्क्यत्वात्। न गवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तना
 राधिके न वक्रता मात्रस्य शङ्कोपात्तस्य चक्रे शविरो याना धाय कलेना निष्टयपदेशान
 र्हत्वात्। सुदृढनुतानां गोपानामनिष्टप्राप्तेः साक्षात्प्राप्त्यानुपपत्तेश्च। अतएव न सर्वांगचूली ना
 वापि गम्यः। गर्वप्रशक्त्यभोवाचनतदपहारापि। यतश्चिरकालशैथिल्यधारणन्यश्च मप
 रिनिदिष्यमानोपानां प्रवृत्तिरिहा वगम्यत इति निरवंधां लोकश्रुति। हेतुचिजो के प्रसिद्धं

एदि

कलंकमपहंनुं निवारयितुं मृगां कस्तवमुखं जातः। तत्रापि पुनस्तिककव्याजेन कलंको
 र्वात्वं कल्पयासे करोसि। द्वियस्मान्नायसमाश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलं किं न कुर्वेति त्व
 न्वयः। शपो वाति। मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपिशोकात्मरिष्यसिति
 शपेदनेते प्रतिदशायस्येयमुक्तिः। अदृष्टमुत्रमुखपंकजशोभे मयि भगवता त्वया पातितः।
 अयं शपो। पिसानुग्रहो न वति त्वत्तु निश्चितः। इधने रिहोरी प्रोदहनः कृषियोग्यां क्षिति
 दहनपिबिजां कुरजननी करोतीति दृष्टं तः। परोति। परस्य दशायस्या निष्टप्रायणरूपं
 यदि हंतस्य नवाप्तिरथात्रापसत्येत्यर्थः। कुतस्तत्राह। स्वतश्च। नियोक्तुः प्रययितुः। ते
 प्रतिनि। मौलं मुठत्वं। एवं विधायामासत्तु बुद्धेः। विदेदैवत्या। विपाकं। परिपाकं फलशते
 यावत्। नानुसिति। देहो नानुसूर्यः। भवभरण किरणशोभाया लोभात्। स्वीयकीरणसू
 र्ये निशासृप्रभातपर्यंतं प्रतीपा। रात्रौ सूर्यकीरणानामग्नौ प्रवेशात्तायति त्वा तस्मिन् किर

१३२

लोकरेदुतवशादमेः सकादुद्धृते सतिरक्तादर्शनात्तमंदसंतापः सनक्षलमात्रेणानुप्रा
 रागेनष्टलोहित्ये सत्यनुदिनं तापं न नित्यं न च यः । त्वद्वेति । देहरेऽयं विधुः पर्वणिपु
 लिमायाः अंबुनस्य कोशः । कुञ्जः एषां बुजरूपभांजगदंतस्य मुद्रामुकुर्वीभावो मुद्र
 त एव तस्य भंगेनात्तादृशस्तौ । सुसमाततशोभायै तादृशा ये मित्रकराः सूर्यकि
 रणाः सुदृष्ट्या एयश्च तेषां दुपः कृष्ट्या जायेन त्यक्तस्य कातिं ज्ञापिकमेतादीयमा
 नः दीयमाणः सनः प्रनीत्या उपचिंतां प्रवृत्तां श्रियः प्राशुना शोयस्यास्तां शंसती कथं
 तीत्यन्यः । अत्रेति । आगमसिद्धं नुस्मादिवाग्निरादित्यं प्रविशति । वावादित्यस्तामिति
 श्रुतिमिदं प्रवेशनं तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य न ज्ञेय
 तौ । एवं तेषां कारणानामरुणिमानं आरक्तत्वं च अरुणिमानिदं तैरूपं परिकल्प्य इति द
 शित इत्यन्यः । एवमग्रेऽपि सुदृष्टेन सूर्यं परिकल्प्य । तत्किं तस्य चंद्रानुप्रवेशं च सास्त्र

७

सिद्धं सुदृष्ट्या एयं चोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्य र्शरूपं च परिकल्प्य इति दशित इत्यत्र
 यः । वक्ष्यतेति । देह एतन्नामकं नृपालत्वं च बुजगरे संचरंती । निष्प्रकीर्णा निरन्त्रा न्यादा
 यत्कृतं रामदतीयास्वदितांगारस्य शंका नोतिस्तया व्याकुलां गितुं दुपरिश्रमं । उका
 ४ सकलं हि त्वा मुकुलीभूतेनेत्राकुत्कारं कुर्वीत सती श्वासपरिमितेन प्रशक्तैराग
 तैर्भ्रमरसमुद्धर्तुं शंकां करोतीत्यन्यः । प्रभूतेति । बहुलेत्यर्थः । एतेषु सवेषु त्याघोसा
 दकभावसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्विजक्षणपुणशालित्वेन नु
 रूपाभावात् । क्वचिद्वैद्यादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्य शनवात्यनिष्टायातिरूपका
 र्येणानुरूपभावात् सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः । इत्यलंकारचंडिकायां विषमप्र
 करणं । तममिति । अनुरूपयो रित्यनंतरं संबधस्येति शेषः । परस्य रमनुरूपयोः संबध
 स्थवर्णनं समनामाजकारः । पप्रः स्थानं शशीखंडमनं चंडकलाभुषणद्वयं । चित्रमि

ति। अत्र चित्रवतशयोनीसाविस्मयातिशयोक्तनाय। परिणतं। पक्षं। स्फीतिसंमृष्टि।
 एतस्याः फलसंमृष्टेः। कवचनकलाः नक्षत्राद्युच्यन्तत्रकोविदः पंडितः। सास्त्रमपी
 ति। कार्यस्य करणेन सास्त्रमपि समांकारः। नीचेति। नीचप्रयत्नातानीचाशक्त
 ता। नलनायाः समुद्ररूपनलजातायाः। उचितेति। नलस्य तादृशत्वादिति नावादेवे
 ति। घनतां मेघरूपतां। वर्षेन लवर्षणेः। शमयति नाशयति। ह्रीयस्मिन् सोपिदवद
 नेपिदवमेवस्त्वोत्पादकं विनिहंति। तथा चकारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात् कार्य
 स्यापि धर्मस्य तथात्वमुचितमित्यर्थः। आद्यावति। विरहित्या इयमुक्तिः सोयंबंदः
 मांकिरणेस्तपतीत्येतत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः। सः कः। येऽप्रादोक्तानां लक्षण
 दुतभूजाः। अग्निना दत्तो दुस्तावत्त्वोयस्य सः। निरीत्वं लज्जार्तं संबंधिमहसानेनाग्निना
 बह्या संबंध्यामैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः प्रौढो युवा रादोर्मुस संबंधिनिर्वधेन रंगीकृतः

पद

ग्रहणसंपर्कातिशयादंतरंगतां प्राप्तिरित्यर्थः। अत्र कोयस्य तापस्य कारणीभूतच
 द्गतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वं। भेदांतरमाह। विनेति। अनिष्टविनायमर्थकं कर्तुमुद्यतस्तस्मि
 द्विरपि सममित्यनुवृत्त्या योज्यं। यदर्थमिति पाठेयश्चासावर्थश्चेत्यर्थः। युक्तइति। वारण
 निवारणं। वारणो गतश्चायुक्तो न स्यादपि तु स्यादेवेत्यर्थः। शोभतशतिकंचित्प्रागः। साधुवा
 अपि संपृद्धा तस्याः अपिशब्दसंपृद्धा तस्याः नर्मवन्नपरिह्रासवचनां। अत्रेहायाप्तिः शेषक
 ना बोध्यः। इष्टार्थप्रतिरिति इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः। अप्रतिदत्तइती। अनिष्टस्येहाभिन्न
 त्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेन प्रतिभासादिति नाकाशुचैरिति। गनैरदन्नं तदातोदणपूर्वकंगम
 ने। इह लवंगरे। उचितोस्मि वासं हतवानस्मि। तदेव मत्पार्थमानमेव च्छादन् दुर्गतिरस
 नमेव च्छेग्निरदन्नं प्रतिमां नयसे प्रापयसि। ह्रियस्मिन् मदतां सेवाविफलान नवती
 तिभुवेस्तुतिः। न तोयु न निरसनरूपायां तपस्विदेहा विषमांकारस्फुर्त्या निंदयापय

६६

वसानं। एतेन वैषम्यनिंदारूपस्य व्याप्तिरिति विषयत्वेन तथाऽपवाद इति निरस्तः। विष-
यस्य मुख्यत्वेन तदुपत्त्याभावादिति। इष्टार्थावाप्तिरसत्त्वेऽपि। वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिरसत्त्वेऽपि।
न ह्यतिरिक्तिः। अनिप्रतीतिरभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः। शास्त्रमिति। तदेवा-
नविध्येव। एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे द्वितीयाः। एकपदत्वेऽपि लक्षितं यदस्त्वसदर्थाना-
परं रूपं तामित्यर्थः। अथातश्च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेवाशेषल-
भ्येति। शेषेण लब्धः असती वस्तुनोऽविद्यमानायाश्च वाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समा-
तोदाहरणमपि गतं। अधिगतं मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः। युक्तोवाक्य-
भाजोयमिति। त्यत्र किंचिदनिरूप्यत इति तत्र कदाचिदनिरूप्यप्रतीतिसत्त्वादुदाहरणं
तस्मादययति। नायिकाप्रतिनायकस्योक्तिः। दुनन्वितपःशोभनगत्वेभवतीति सत्यं
यद्यस्मादन्वंकमलः प्रबुधजलेषु विप्रतिहते तादृशं सततद्व्यातपः कृत्यात्वत्पदरूपे

६६

जन्मनिसमस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं सुदरं सतसुगतिं शोभां गते मनुभवतीत्यन्वयः।
अत्र कमलस्योन्नमलोरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदलाभोपिशोभनगमनस्य गतिश-
दृशेषवत्तादिभ्येन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न त्वानिरूप्यप्रतीतिमात्रेऽपि। इत्यन्वयः।
त्वं **इकायां समांकारः। विचित्रमिति।** फलेच्छया विपरितः प्रयत्नश्चेतद्विचित्रं नामा-
लंकारः। इष्टविपरिताचरणमिति यावत्। **नमंतीति।** नमिभवतीत्यर्थः। समुन्नतिं उ-
च्यतां। मलिनचिह्नमिति। मलिनकैर्लुमित्यर्थः। विमलयति। निर्मलिकरोति। जगंति
विभूवनानि। मंत्रसूक्तमित्रः सूर्यश्च। **इत्यलंकारः। इकायां विचित्रालंकारः। अधि-**
कमिति। पृथुत्वादाधेयापेक्षया विशालादाध्यातादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालं-
कारः। युगांतंति। युगांतकाले प्रजयेप्रतिसद्वृत्तः स्यात्स्मिन्नलंयंप्रापित आत्मा स्वविनाम-
रूपः प्रपंचोयेन तादृशस्य कैटवद्विषः। कृत्स्नस्य यस्यांतनौ जगंति भुवनानि विकाशदि

नयथास्यास्यातथाऽसमिति स्थितानि तत्र तस्यां तनोतपोधनस्य नारदास्याभ्यागमा
 तं नवोवासांतापुदः प्रीतयो नममुरित्यन्वयः। **पृथ्विनि**। विशालोदाधेया घदाधारस्या
 धिक्चतदप्यधिकं। कियसिति। अपरिमितमित्यर्थः। वाकशद एव ब्रूयादयं वपामेश्व
 रपतिभक्तस्योक्तिः। असंबोधेति। असंकटेत्यर्थः। **अलोपति**। माति। संपाति। मानु
 मक्यः अपरिमितः। अत्र भूवनत्रयोदशानवाधारयोः शब्दस्त्वन्नुवनोदरयोरप्रस्तुत
 त्वेनाप्रशंसनियत्वा तदाधिक्यवर्णनमप्युक्तमित्याशङ्क्यादा अत्रेति। नवात्राप्रस्तुतप्र
 शंसाशङ्कनिया। प्रस्तुतस्याप्यनिधानादिति। इत्थं चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधि
 क्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणबोध्यं। इत्यलंकारचंडिकायामधिकालंकारः। अन्य
 मिति। यदिति सामान्येन पुंसकं। स्वापक्षया सुख्यादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तद
 लं नामालंकारः। मणिति। मणिपक्तिरुपाज्जिका अंगुलीयकं तव कर् अघविरहाव

१००

स्यायां नपमा लायत इत्यर्थः। वरशब्दस्य गुरिकोर्यापत्वात्। अतिस्त्वमताः आधेयनु
 तमालापेक्षयापि सूक्ष्मता। **यदिति**। दिवं चलाक्षितवमध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते त
 तमृशाससूत्रमपि तवस्तनयोरंतरमधेयमातीत्यन्वयः। इत्यलंकारचंडिकायामालं
 लंकारः। अन्योन्यमिति। यत्र परस्परप्रकारः स्यात्तत्रान्योन्येनामालंकारः। विषामात्रिः।
 यथेति ऊर्धाक्षः ऊर्ध्वनयनः। प्रपापालिकाप्रयोगेनाधिकृताकाचिच्छिनिता। धारणे
 लधारंतनं। सूक्ष्मं। अत्रेति। प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः। इत्तदित्यन्वयः। स्वाम
 त्वेत्यादिप्रपापालिकाया विशेषणं। संपादनेन करणभूतत्वेन। एवं पापालिकायापि
 पथिकस्योपकारः। इत्तदित्यन्वयः। यत्तु स्वमुखावलोकनमभिषेपेत्यादित्यत्र स्वशब्दस्य
 प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं नपयबोधकत्वं। यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादिश
 द्वाउपात्तास्तद्वैधक्यतेयुत्तरोति कैश्चिदुक्तं तदुक्तं। मुख्यविशेष्यविशेषणघट

कस्यैवस्वनिनादिशब्दस्य पुण्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथादेवदत्तस्य पुत्रः स्वमात्र
 भक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं ननु गुणभूतदेवदत्तगामित्वम् अतएवेदृशस्य
 लेखनिननुः स्वर्षावयववापीसंभूतां नो न शोभा विदधदनिन्नोदपादो भवान्याह
 त्रामवन्मतयोगतदुपलामुदाहृतं मम्मटनेहैः काव्यप्रकाशिकायात् अत्र ननु नस्ववि
 शेषणमित्यनियमः स्वाश्रितानो विप्राणामयं पालकः स्वाज्ञाकारिणो नृत्यानामयं
 कस्यदृष्ट इत्यादौ व्यभिचारता नचैवं स्वां दारतानां विप्राणामहं भक्त इत्यमदाय दारता
 नामिति प्रतीतिः स्यादितिकव्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनाप्यभवादिता इत्यलंकारं
 ङ्कितायामन्योन्यालंकारः विशेष इति स्यात्तं प्रसिद्धं तदुक्तं विना प्रसिद्धमाधारमाधेय
 स्थव्यवस्थितः छिंदंति नाशयंतितत्काराः सूर्यकिरणैः रात्रावादित्यस्याग्नौ प्रवेशश्च
 वणादिपस्थितं कमलमिति अत्र कमलोदिना मुखदिग्ध्यवसानं बोधोऽकुवलयनेत्रे।
 त्वा

१०९

तानि कमलकुवलयानि कनकजताक्षरां कामिन्यां साचकनकलतिकावा नैर्दृश
 कथनां प्राप्रलयं प्रलयं दिवमिति दिवमुपयातानामपि येषां मनस्य गुणगणयुक्ताणि
 रक्षाकस्य कस्य पर्यंतं न गतिं भूतानि रमयंतीत्यन्यः प्रभेदां तस्माद् यदिति तृतीयं प्र
 कारमाह किंचिदिति किंचित्पदार्थो रंभेण शक्यस्त्वन्तरस्य सतिः करणं च सः वि
 विशेषः त्वमिति प्रभुं प्रतियान्वकोक्तिः स्फुरदिति उक्तं प्रताप्रतापरुषो ललनोधि
 र्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं स्फुरता विधिना नुनवो मनो भवादिः स स्फुरे स्फुरति सत्यमि
 त्यन्यर्थः अत्र कृते द्रव्यान्तमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्यलंकारं ङ्कितायां विशेष
 पालंकारः स्यादिति तथा कारितकार्यसाधनं वस्तु अन्यथा कारितकार्यविहकार्य
 कार्यसाधनं चेत्तत्क्रियेत तदा व्याघातो लंकारः स्यादित्यर्थः यैरिति यैः कदाह विभ्रमा
 दिभिर्न गत्वा यते संनुष्यति तैरेव कुसुमायुधे हंतीत्यन्यः विरुषाह स्याद्हरस्य नयीनीः

विजयकारिणीः। स्तुवे। स्तोमि। नेदातरमाह। सौकर्येणेति। कारणस्यानुगुण्याधिक्येने
 त्यर्थः। निबद्धा। कविबलिता। कार्यविरोधिनि। परा। निमनकार्यविरुद्धदेयति। दिग्बिन
 यापप्रस्थितं। राजानं प्रति युवाजस्यो। क्रि। बा। ल। द। त्यतोमायेदयाकोवरात्येस्थापनरूपा
 चेत्तदातस्मादेवदेरदंतवापरित्याज्यएव।। के। नु। स्वेनसदुनेतज्यइत्यर्थः। अर्थारितिहेतो
 पंचमी। अन्ययश्चास्यसमर्थतेइत्यनेन। अन्येनावका। नैवेति। जयसाधनेत्यर्थः। लु
 व्यइति। तयैवशंकया। दारिद्र्यशंकयैवाननुनिश्चितं। अत्रपूर्वर्हिषुध्यायदाताभावसा
 धकत्वा निमनदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षानिरूपणं। दातुंस्तुमेवविरुद्धदानसाधकत्वेन
 संमतेनिर्णयविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धे। यद्यपिदार्द्र्यस्यतात्कालिकत्वेननन्मोत
 रीणत्वेनचशंकाविनातथाप्यनेदाध्यवसायान्नलक्षणसमन्वयइतिबोध्यं। सामान्य
 लक्षणं पूर्ववदन्यमत्वाधारितमनुसंधेयमितिहिकाइत्यलंकारवैजिकायाव्याघातालंका

१०२

रामुपपत्तिः। अनेत्यर्थः। कैस्तत्रादययेति। प्राकचप्रातंचप्राकपातेतेजननिक्रम्येति। यथा
 प्राकप्रातंयानिकारणानितौ। पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरंप्रतिकारणैश्चेत्यर्थः। एवं चो
 त्तरोत्तरित्यादियुक्तपेणाभिधानमुदाहरणकमानुसंधेनेतिशेयं। इति कारणमात्रागृही
 तेति। वल्यमाणयागृहीतमुक्तमित्यानीबह्वर्थपौक्तिरेकावलिखंकारानवेइति। तस्य ननु
 जइति सर्वत्र संवध्यते। दोस्तं न यो नुनस्तं न यो दो। त्रिं मां लो जं यो स्तो। दो। लिना। विति पा
 ने दो। ला। दो। ला। नं यो। रा। त्ति। ति। वि। ग्रहः। स्तं मु। कुरो। रं न। र्पणः। दि। का। ले। ति। दि। का। ला। र्म। नि। स्तु। त्या
 यस्याकाशस्यचिभुता। यश्च तत्राकाशविशेषणघोत्सतेसुर्यः। तत्रचचं अमुष्यसुर्य
 स्याकिरणं अमृतरूपा नवंति। सचंचं शोयासां मपां रा। शेः। समुद्रादभूत। यश्चाग्निस्तासा
 मपां पितं नवति। शुचिरपि त्रिमि। त्रिः। को। शा। ता। यश्च यनमानउषस्सुप्रातःकालेषु अत्यव
 द्भेदविषेदविर्दानयनवति। यश्च वायुः प्राणरूपास्तस्य जयमानस्य जीवातवेदीवनोषधय

१०५

भवति। यस्याश्च पृथिव्या गुणं गंधं रसं वायुर्बोधाता एतामं नयति पोर्हस्यष्टौ मुर्तयो वीर्युष्मा
 नृपां। त्वित्यन्वयः। इत्येकावमात्मा दीपकमिति मात्मा दीपकं नामा लंकारः। एकमिति वाक्य
 ह्यन्वयः। त्वनेनावितं। अनशति। एतावत्मात्रेणादीपमादृश्यादीपकं ननु प्रापुक्तदीपकत्वं
 कोराप्रक्षताप्रक्षतानां सादृश्यस्य गम्यत्वे तदंगिकादिभिरिति भावः। संप्रामेति। कोदेडेन धनु
 षाशतः समासादिताः शरैः शत्रुमंस्तकं समासादितं तेन शत्रुमंस्तकेनापि भूमंडलेन तेन
 भूमंडलेन त्वां पालकः समादित नयता कीर्त्तितमादिता कीर्त्त्या च लोकत्रयं समासादितमि
 त्यनुषंगेणान्वयः। इति मात्मा दीपकं। सारशति सारो नामालंकारः। तस्याः सुधनः। अं
 तरेति। विद्योतः। उदरे। अयाणां लोकानां समाहारश्चिज्जोका। सोपी विद्युरपि फणिनां
 नागानां मीश्वरेशोषेते निशति। सोपि शेषोपि सिंधोरेके देशे तिष्ठति शतेशेषं तमपि
 सिंधुमपि कुंभयोनिः। अगस्त्यः चुलकया चकार पीतगन्धः। अयमगस्त्योपि न भविष्यति त्वं

द्योतशोभां धत्ते। इदं गगनमपि प्रेक्षणायं सुंदरं त्वत्कीर्त्तः कर्णं नृपणा लोभ्यं लंवेना त्वित्यन्व
 यः। त्वत्कार्यसः प्रक्षतार्थशायां। प्रक्षतार्थरूपायामाशायां। इति मात्मा दीपकः। यस्यासं
 ख्यमिति। कमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेन वक्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंकारः।
 शरणमिति। क्रमेण न धनानि यत्नं त्यज्यंते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यत्नं न भुवंते त
 त्किं विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः। केचिद्दामनादयः। इति यथासंख्यालंकारः। पर्याय
 शतिपर्यायेण। क्रमेण। अनेकसंश्रयः। अनेकाश्रितत्वं। तदुक्तं। एवं क्रमेणानेकस्मिन्प
 र्यायशतिपर्यायमिति। रात्रौ पद्मशंकी चान्नत्यागमश्च त एव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव।
 श्रोणीति। नगनवधस्तनुतां हृशतां त्यजति। मध्यभागस्तोसे वने आश्रयति। वक्ष्यस्थलो
 कुचमचिबतां। कुचमादितत्वं। धत्ते। वक्रं हितियां। अत्र पूर्ववक्ष्यसो द्वितीयत्वावगमात्पर्याय
 संभवोऽयः। अद्वितीयत्वं द्वितीयराहित्यमनुयमत्वं केदेनाध्यवसितं। एवं चोदाहरण

द्वयेपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यन्तत्राधारसमाश्रयणं शास्त्रमिति। सर्वत्रासर्वाधारसमाश्रय
 यणं शोभनमिति। दिकालकण्ठजज्ञेताविशिष्टमुत्तमं पदस्थानं यस्यां तादृशिश्यमाश्रय
 स्थितिस्तवकेनोपादिष्टेत्यन्वयः। दृश्योऽश्रयंतरोऽश्रयं शिरोषः। अथांनंतरं। पृष्ठल
 क्ष्मणोद्धरस्य कठोऽधुना पुनरिति संबन्धः। शुद्धः संकोचविकासाभिहितः। प्रायशतिशै
 ल्यं प्रायोऽशेषां वसुधैर्मते चरित्वांततो वसंतं तत्तुलां जाया सुविश्रमा संभतिप्रियाति
 म्भानौ सुयेप्रि विप्रागभ्यप्राप्ते सति शनैरपांतलानामतरभ्यंतरे अयासिता गच्छति स्मेत्य
 र्थः। विबोह एवेति। विवफलसदृशोर्ज्ज्वलः। तापोरक्तिमाः। अनुतामश्वाः। एषः रागः। अत्र रागस्य
 नेदेष्येदाध्यवसायादेकत्वं। यदु एकसंयधनाशो तत्र मवरसबंधे सत्येव लोके पर्यायपदम
 योगात्। श्रोणिबंधश्चिप्रकाशोदादते तथैवैतत्। विबोह एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्त
 मितिकेन चिदुक्तं तत्प्रकाश एव विबोह इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् अतः प्रत्यक्षेनपि

१०४

६२

वोंपदगिर्याः। अलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंबाधस्या। किंचित्क
 रत्वा चेति। दिकालकण्ठजज्ञेताविशिष्टमुत्तमं पदस्थानं यस्यां तादृशिश्यमाश्रय
 लयधनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः संमत इत्यर्थः। युक्तिर्ताः। अस्माकमित्यस्मदोद्भयो
 श्चेति इयोरपि बहुवचनं। पुरत्यनेन स्थूलोऽतीतकाल उच्यते। तत्रापि प्रथमतः नुरविनिना
 ५ नूता ततो नूतिर्कल्पे प्रियतमः वयं प्रियतमाः। इदानीं दुत्तानाथः पत्तिः वयं भार्या इतोऽ
 परां किमनिष्टमिति शेषः। कुलिशं वज्रं। अत्रैवं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं
 व्यत्यजे प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैकरूपतयातिरेक इति बोध्यं। इत्यलंकारचंद्रिकाया
 पर्यायालंकारः। परिहृतिरिति। ल्युनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिहृतिरलंका
 राजग्राहेति। कटाक्षपूर्वकं एकैशरमुत्कारिणोऽश्रियं जग्राहेत्यर्थः। तस्य चेति। प्रययसो
 अतिवृद्धस्य जरायुषो गृह्यविशेषस्य स्वर्गवर्ततः। किमिव शोचनियं न किंचितानर्जरं

जीर्णतरं कर्तव्यं शरीरं तस्य व्ययोरगनेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतां शरीरद्वययोग
 हीतमित्यर्थः। इति परिहृत्तिलंकारः। परिसंख्येति। एकं वस्तु प्रतिविधाय परस्मिन् वस्तुनो नि
 यंत्रणं नियमनं परिसंख्यालंकारः। स्नेहेति। स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यं। अनुरागश्चास्तीति
 चित्तेषु। विलंघयंतीति। यस्यापुक्तायिनिपुण्या। श्रुतिः कर्णः वेदश्च। वर्त्मगर्भवाक्रिमाणं कोदि
 त्याचक्राकारतां च। मद्भाकावति। तत्रैव व्यतीतिवर्तिगं। इति परिसंख्यालंकारः। संधि
 विग्रहपरिमाणेति। संधिविग्रहयोः कर्तव्यता बोधकप्रमाणेत्यर्थः। इति विकल्पः। व
 द्नामिति। युगपत्तथाचो भवनेतज्ज्ञानं वद्वानां गुणो निबंधः। चर्णनमिति। यावत्समुच्चयालंकारः।
 विभ्राणेति। नायकं प्रतिदृष्ट्या इयमुक्तिः। देसो धो न्यादृश्ये विनिहितं प्रेमानिधानं नवं शल्यं धार
 तीविधुरिता विरहविह्वलासानाथिकाय हिदधातिनदाकर्ण्यतामित्येव यः किंतदीत्यपेक्षामाह।
 शेते निद्रा। ताम्यति। कोनिं प्राप्नोति। प्रकर्षणमत्रायति। प्रवति। चलति। प्रणश्यति। नैर्बलातिशये

१०५

नमृतप्राया भवन्ति। गलति स्वेदति शयाता। वृद्धति। क्षीणा भवतीति। कासां चित्तशयन
 मणादीनां। शतपत्रस्य कमस्य पत्रशतं दशशतं। अदं प्राप्यमिकेति। अदं पूर्वीकेत्यर्थः।
 अदं पूर्वमदं पूर्वमित्यदं पूर्विका। स्त्रियामित्यमरः। एवकार्यान्वये। एवकार्यसाधकत्वे। सः समु
 चयालंकारः। अदमदमिकया। परस्य गदंकारेणा। आभिजात्यां। कुलान्त्वं। समग्रं। पुष्कलां प्र
 सनमिति। प्रच्छन्नं गुप्तं। गृहं प्रत्यपगते। र्थादित्ये। लक्ष्यां सत्यां निरुत्सेको गर्वाभावः। अनि
 भयो निरातदूधशून्याः। मौनं। अनुच्छाटनां। सदा सिसभायां पोणे। हतायां पक्षते। कथनां श्रु
 तेशां श्रवणं। सर्वप्रथमां तानां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः। अभिजातं कुलिनं प्र
 थयति कथयति इति समुच्चयालंकारः। क्रमिकेति। क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारक
 गतानां गुणो निबंधः। कारकरीपकं नामालंकारः। तदुक्तां सैवा क्रियावद्दीपुकारकस्येति। शपकमि
 ति सैवा सहृद्विः। पश्यति। सार्थः। पृच्छति मार्गं। निशति। हे। अथिकं न्ये प्रभूणा मुघतं दंडैर्ह

निःप्रधितैः हारणैरेत्यसकृद्वारिमानतएवदीनानस्मान्तरासिरुदुपुतीनांपरमपरचितैर
 पांगैः कदाहैः पश्येत्यन्वयः। इति किं प्रमुनिश्रुतिर्यादिः। अंतः प्रतः पुरः प्रहैः पाशैर्द्वयतिंक्रि
 इति। अयः पुनः। अथा साध्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेण संबादिति भावः। प्रतिहं
 हि। विपरीतोऽतीकारकदीपकालंकारः। समाधिरिति। कारणंतरसंनिधेयशक्तार्थस्य सु
 करत्वं समाधिरलंकारः। उत्कंजीता। नायकसमीपं गंतुं। मानमिति। मानं निराकृत्य स्याः पाद
 योः पतिष्यतो मयोपकाराय दिष्ट्या भाष्येनेदं घनगर्जितमुदिर्णमुद्रतमित्यन्वयः। समुच्चयेका
 रणानां नुत्यकस्यत्वमिदुतहिपरितमनुत्यकस्यत्वमिति प्रतीहं हित्वं तत्रेत्यादिना दर्शितं। इति
 समाध्यलंकारः। प्रत्यनीकमिति। बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षानः पातिनितदीयेयः पराक्रमस्तत्प्रत्य
 नीकं नामालंकारः। अतिक्रमतीनाधिपत्वात्। नैत्रेति। उत्पलाभ्यां स्वनयकारिनेत्रानुसारिणे
 कर्णे अधिकृतौतिरह्नुतौ॥ अथ तं सतयातदुपतिस्थितत्वादधस्तादुतौचेति शेषः। मिमेतीनु

२०५

विनृलोके मम रूपस्याति योद्धतवान्नामिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं दृश्यं यस्यातस्यानुप्रविष्टं दृश्यं यत्का
 वातादृगियमितित्वयि मत्सरादिवत्त्वनिश्चितं निरस्तदयोमदनस्तां हि एतौति ह्रीणां कृततीत्य
 न्वयः। अत्र मत्सरादिवेति हे। त्वं श्रेष्ठोऽसौ त्वेपितहेतुकप्रतिपक्षसंबंधि। बाधनं प्रत्यनीकालंका
 रस्य विवक्तो विषय इति बोध्यं। अतएव मत्सरादिरपि। त्वविनिर्जितमनो भवरूपः सा च संदर्शनवत्
 नुरक्ता। पंचत्रिगुणपदेव शरैस्तातापयत्यनुशयादिव काम इत्युक्तं दृश्यं। एवं च हेतुः प्रत्येवगता
 र्थत्वात्नेदमलंकारांतरं न विजुमर्दं। तीति कस्यचिद्वचनमनादेयं। कैमुतिकेति। तत्संबंधिबाधना
 पेक्षया साक्षात् बाधने विशेष इति नाका। मसिति। अमोयः स्वकीयमधुप्रपातस्य पद्मस्य निमि
 लनेन कुपितः स न सुधांशोर्विचंबलात्स माह्व्यतस्यां के मध्यभागे कलं कंधुवमातनोनीत्यन्वयः।
 इति प्रत्यनीकालंकारः। कैमुत्येनेति। कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः। काये लंकाररूपार्थपत्तिः काव्याया
 तिः। उडापिकेति। दंडाकर्षणे तदवर्जं विना अपूपानां आकर्षणं यथार्थमिदं तद्वदित्यर्थः। वप्र

लायेतो लक्ष्मणावर्णयेत्यर्थः। अथोयमिति। बंधुर्नानां जीवी
 नां प्रभादश्च। यत्नेन तस्य लक्षणमयुक्तं कैमुती कन्या यस्य न्यूनार्थं विषयत्वेनाधिकार्थापत्त्या वेत्ते।
 यथा। तवाग्रे यद्विद्वारिद्यं स्थितं न ह्यदिनन्मानां। शनैः सर्वादुरग्रेपितमः। स्यात्स्यत्यंशो यः। अत्र श
 नैः शब्दमद्विद्वारा नाग्रे यद्विद्वारिद्यं स्थितं न ह्यदिनन्मानां। शनैः सर्वादुरग्रेपितमः। स्यात्स्यत्यंशो यः। अत्र श
 स्यादायाद्यतेन नु कैमुतिकन्यायेनेति केन चिदुक्तं तत्रेदं वक्तव्यं। केन चिदर्थेन नु ल्यन्यायत्वादर्थो
 तस्यापत्तिरर्थोपपत्तिरिति त्वदुक्तं लक्षणमयुक्तं। कावार्त्ता सरासि रुदुमि। त्यादिकैमुत्पत्त्या विष
 यपत्त्या व्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थं विषयत्वेन नु ल्यन्यायत्वाभावात्पदनाप्रतीतश्चेति
 । न चात्र कैमुत्पत्त्या यतामात्रं न त्वं लंकारत्वमिति युक्तं। अलंकारतत्त्वानियुक्तानां प्राचीनानां भूय
 दूदयतायाः अपामरेण संभवयितुमक्यत्वात्। लोकव्यवहारेपि कैमुत्यस्य चमत्कारित्वा
 नुभवनेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारता सिद्धेति। इत्यं च त्वदुक्तार्थं यत्कदाचिद्वर्णयमानः संना

१११

वनालंकारो योऽन्ये यद्यर्थोक्तो च कल्पनमिति यद्यर्थानि शयोः कित्वेनोक्तः। यद्यर्थानि शयोः क
 वायाधापादकयोर्विपरितार्थविश्रांतत्वापि दत्तापादकस्य सिद्धत्वमाधापस्य संभाव्यमानत्वं
 मितो वैचित्र्यं नु तद्वद्वोतरभेदतायाः साधकं नु तद्वद्विभूतताया इति न तत्राध्याप्रिशंकाप्राप्त्य
 लं विस्तरेण। इत्यर्थोपपत्तिः। समर्थनीयस्येति। समर्थनापेक्षस्याल्यर्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गम
 लंकारः। अर्थांतरस्य वारणा य समर्थनापेक्षस्येति। यदा त्वर्थान्तरं न्यासप्रकरणवद्भाषणी
 त्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेश्यते तदा नोपादेयमैवैतदिति बोध्यं। दुष्करविषय
 त्वात्। दुष्करविषयत्वात्। समर्थपेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येति शेषः। नैयायीकेति। नैयायिका
 निमतलिङ्गस्य लक्ष्यता वारणात्यर्थः। न स्मोहुजनोति संबोधनं। शुभमस्त्विति शेषः। गिरिमुता
 कांतस्य शिवस्यालंकारः। प्रासादस्तदलंकारभूतसोपानपंक्तेः इत्यपि संबोधनं हेति हेन्यो। विभुना प्र
 भुणा शिवेन। युष्माकं या सपर्याप्ता तत्सुखस्यालोकः प्रकाशतदुच्छेदको निधायामहेवयामे

ना

त्रयार्थाविकुरेति। चिकुरप्रकाः केशकलापाः विदुषिपंडितासादमयंती। अपुरस्तेन अना
 दतेन। पुतेभागे अनेदितेन च। पदार्थश्चा अनेकपदार्थश्चावपुरिति। पुरापूर्वस्मिन्कापेनमनि
 कचिरपेक्षणे नवंतंनप्रणतवानइतीदं वपुषः शरिरस्य प्रादुवादनमिति। संप्रतिमननति कुर्वन्म
 क्तः अतनुगारः। अहमप्रेषनति माकनतिरहितः। समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयं। अस्य
 स्थलार्थत्वात्। अस्य हेतुकत्वात्। अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोमध्ये हितियवाक्यार्थः। अमेष्ण
 तिमागतिवाक्यार्थः। अत्रापि। अनुनुत्वेपिनमनुक्तइत्यस्यावात्वादाह। अनकपदार्थोवेति। असो
 वेति। तपस्यंति। मुमोप्रतीवद्वेषेणागतस्य हरस्य वर्णनं। कपदेनयोवरो ब्रह्मचारिणोवेशस्तस्या
 पनयनेत्यागेत्तरो शौच्यो न्यायुगपदानियुक्तः आक्रान्तः त्वराशौच्यत्वेन न क्रमेण विशेषण
 यमाह। तत्कावेतु सनप्रादु नवचसद्भावोदुस्सह्यमर्थान्गौर्यायस्य तादृशस्य तपसः अषो
 ढासदनासमर्थः। शैलकन्यायाः कथानां विस्मयेषु विश्वासेषु। सिकश्चेति। ब्रह्मचर्यं। ब्रह्मचारि

७२

७५

वेपः। जीवादिनि। संवृष्टेस्तनयायाजक्ष्याः अधरसमास्वायत्तयं मुताति। किं यात् सर्वोत्कर्षेण
 वनताकीदृशः। समुद्रमथनकेशं एवं विधेयं नाजाभात्सफलं कलवननाना। एतदधरमाधुर्यं
 सत्यमृतस्य वैयर्थ्याद्विफलं च कलयन्नित्यर्थः। हेमोद्वरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषण
 स्य न्यसनं शेषाख्यो गुण इति नयदेवेनोक्तमित्यन्वयः। तावकतरोदेशे त्वदीयतीरभूमौ कलिंगा
 त्यः कविः वदुनोदेशो नोदर्शनसदचारिणः। विराक्तिमुक्तिं। एनां सारस्वती ब्रह्माणं प्रतिगमयन
 येति संबंधः। कीदृशः। अणवमध्ये सुप्तो यो मुरीन्मुरारिस्तत्राभिकमलस्य। शेषो विधरमाने
 त्यत्राकारप्रक्षेपः। अविधरमानस्यानुपद्यमानस्यार्थस्य घटकुपपादकोयोः र्थस्तस्य वर्णनं
 शेषाख्यो गुण इत्यर्थः। पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं। पदार्थवाक्यार्थेति हेतुः प्रतियमानो
 र्थः व्यर्थः। प्रतिनिर्देशादिति। निर्दिश्यते न चार्थतः निर्देशः। शब्दः तेन विपरितार्थकशब्दवारि
 त्यर्थः। तस्य तादृशदृतीयलोचनवत्त्वस्यातद्युक्तोदाहरणयोः तदुत्थापितं। पारिकतोपपदितं। व्यग्य

त्वा

स्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः। एतदेव विवृणोति। प्रतीयमानेति। वाच्यस्यैवेत्येवकार
स्यैवित्येव्याह। कत्वं नदीत्यादीनां विवृणोति। तदयमर्थः। यदि पश्चादिपदव्यंग्यं केशपाशसाम्या
भावोदरार्थस्य साक्षादुपपादकस्यान्तदात्र परिकर एव स्यान्न काव्यलिंगत्वेवमस्ति। पशुपदप्र
तीताविवेकेत्यभात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात्। किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभावा
वसाक्षादुपपादयति तत्कोटानिविष्टव्यंग्यकाव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव व्यंग्यांतरंतु नोक्तकाव्य
लिंगस्य मयोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति। ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्य
लिंग्यस्याप्युपपादकं कुरुदृष्टमिति शङ्कोदाहरति। यत्तन्नेत्रेति। एतत्प्रतीपालंकारप्रागुदाहृ
तं। अनेककारणार्थहेतुकेति। पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयो हेतु
भावोपपादकानीति। इंदीवरस्य नेत्रममानकान्तित्वं विनापदादेरिव तददर्शनस्यैव गतकान्तासा
दृश्यविनोदो सादृश्यत्वे हेतुत्वा संभवादिति भावः। समाहितमर्थमुपसंहरतु। इतीति। तयोः पशुना

प्रतीतिमन्त्रिते स्तीत्येतयोः। इति काव्यलिङ्गालंकारः। प्रस्तुतं न्यूनकतयेति। अप्रस्तुताभिधानं न्यूनत इत्यनुषङ्ग्यते। एवमप्रति। विस्मयेति। लेखस्य विश्वस्तघातस्फोटेषः स्वस्यैव वक्ष्य भवेति। यतो वा। ताणं कोपकारकः। सिद्धिनिशपक्षारिचनतत्त्वगजन्यधनिःकारिणो वक्ष्ययथेत्यर्थः। तददर्शनात्। उपमानत्वाददर्शनात्। ननु मरुपुरुषाकृतिरिव गभीरेयमस्याक्षतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानतत्त्वे दृष्ट्यरुचेरादौ। उपमाननेति। स्वाध्यावावातात्यर्याभावाच्च। उपमानतयाः न्वयस्य। सामनस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः। इहापीत्यपि नाकाव्यलिङ्गसमुच्चयः। प्रतीतिर्बैभवात्। प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात्। प्रयोजनस्योपि हेतुत्वविवक्षयापेक्षमा। उक्तवैलक्ष्येण मुदाहारेण निवृत्त्यादर्शयति नदीत्यादिना। इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहारेण शिवः अर्थेत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहारेण प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न ह्यस्तीति संबंधः। अगदाशशोके उपगुहः आलिङ्गसति। अर्थानन्तरंगात्। स्तब्धिः कदाक्षापस्याः सा प्रावृट्ययोगतवती। उक्तविशेषरूपमर्थसामान्यस्वेणार्थान्तरेण

समर्थयति। परिश्रुपयो धेराणां का सामेगनानां सौभाग्यगुणो न न हति। पयोधराः कुयो मेघाश्च
 दिकरादिति। कुमारसंनवेदिमा जयवर्णनो योदिमा जयः समन्वो मदीयता बुद्धिः शिते मस्तकं शिष्य
 रं च। समर्थनार्थित्वं। समर्थनपेक्षत्वं। अथाऽर्थोतरस्यामे समर्थनानपेक्षत्वरूपः सामान्यस्यैव
 स्यवहो प्रतिष्ठितत्वा संनवादित्यनेनान्ययः॥ **संप्रतिपद्येति**। वल्लभो ह्यसंमतेत्यर्थः। विशेषावतर
 णो विशेषावगमो तत्र बाह्यामित्यादौ। सामान्यस्येति। विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं सं
 भवति। त्वग्निमेणाचिंतं। तन्मसना। तृणैरित्यादिविशेषन्यसनं। न चैव मप्यर्थोतरस्यामेकचिदेव
 समर्थनपेक्षा कायातिगो सर्वत्र सत्यस्तु भेद इत्याशंकादा। **किंचेति**। कविकुलकुलत्वेना कविम
 मुद्रा न्यस्तत्वेना तदास्य दास्येन न मुद्रास्ये। पर्वणि पूर्णिमायां नवः पार्वणः शर्वरीश्वरश्चैव निवि
 षेणेत्यादेः स्त्रियलता इत्यनेनान्ययः। अपीनुह्यी निरेवा यतः प्रतीकारादितं पारुष्ये कौर्व्या
 सांतथा वृताः। न न यतः। अच्यव्यतिरेकाभ्यां। समर्थनानपेक्षया मपि तदास्य दास्येपित्यादौ तद

११०

१११

भावात्। न विशेषेणेत्यादावपेक्षा विदेपि समर्थनसत्वात्। अनल्पनेनेति। अधमदात्मना सर्वमुक्त
 रत्वेना प्रकृतेन सामान्येन प्रकृतेन दृष्टमदधितरणा रूपस्य विशेषस्य समर्थनं। द्वितीये पुष्पना
 ला रूपचुत्तांतेना प्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्संगमप्रयुक्तपुष्पत्वस्य सामान्यरूप
 स्य समर्थनमित्यर्थः। यदुच्यते इति देवार्थेति। रूपं आहूति सौंदर्यं पापवृत्तये दुष्टाचरणाय न
 भवति। यत्राहूतिस्तत्र गुणावसंतीति न्यथादिति यदुच्यते तद्वचनमप्याभिचारियथार्थं। नथा
 हि। उदारमणीयं दर्शनं यस्यास्तथा चूने पार्वति न वशीलं। आचौणं तपस्विना मपुपदेशह
 पतां प्राप्नुमिति प्रकृतेन विशेषेण प्रकृतसामान्यस्य समर्थनं दानमिति। दानं विमरणं। मुद्रन
 लं च। जलैरुदकेन डैश्चादुल्लोचयोरभेदात्। अधिरुदोऽप्रांको न विद्यमानगतिः सगतिकः बुद्धि मोक्ष
 कः। आसिं तुं स्यात्तुं उत सदे न शक्यता। यस्मात्तमिमं ह्योर्मकनं कर्तुमिच्छोर्दति नोग नस्य कदोगे
 उ एव कपलस्तस्य तदादयोदविनो पदलैः समुद्रपतितो मंजुशिघ्रं उदेयानित्यन्नेनमित्यन्ययः॥

११२

नापिपूर्वादीरुमनहृतसामान्यमुत्रोर्ध्वेनप्रहतेनविशेषेणसमर्थनम्। इत्यर्थोतात्यासा
 लंकारः। यस्मिन्निति। काव्ये इत्यर्थः। निबंधनश्लेषः। समर्थसमर्थकं नावापन्नत्वं न
 ह्येतिविशेषणीयं। तद्विनाचमत्कारभावेनचमत्कारित्वविशेषेणनावश्यवक्तव्येनैवानितिप्रसं
 गात्। एवमेवोर्थोतरन्यासलक्षणेपिबोध्यम्। सनेति। सप्रहृतोरनानजिह्वेनमितोः। र्थात्यरोति
 विशेषः प्रहृतः। तत्समर्थनंमहोतोद्विदुर्धर्माः अनाक्रमणीयाशतिसामान्येनातस्यापिसमा
 श्वेतिविशेषोपमयेतिहेयं। प्रसिद्धेस्वत्वात्तत्रापारितोषोबोध्यः। यथाकथंचिदिमद्वतामनाक
 मणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेनतत्समर्थनापेक्षा। नावाचंश्लोकगतमेतान्नैसमंनसंमितिभावः।
 इदं वक्ष्यमाणं। वक्तव्यमिति। गुणसमुदाये एकस्यदोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धयासमर्थनापे
 क्षमिदोरित्यादिविशेषेणसमर्थनइत्यतः स्फटमित्यर्थः। कर्णेति। द्विकाककर्णयो रुरुंनुदंपी १११
 डाननकराणितंशदितंअंतरेणविनास्वयंमकरंदः पुष्पास्ति। अलिनेमाकंदमाप्रवृद्धं गह

स्वाः प्राश्रयः। इहाप्रतौत्वं। वयंवयंकोकिलंममदेजानीमहे। यतःस्यजवेनवेनस्यानमदात्ये
 नकानिचिदस्तुनिधन्यानिनवंतिनिसामान्येनपूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापितदाकांक्षायां
 शेषरूपमर्थतरंन्यस्यति। नेपालभूमिपालस्यनालेपतितेपंकेकस्तुरिकाकोनशंकेतापिनुसर्व
 शति। मलिन्यमिति। मधुलिङ्गमरः कलंकश्चेतौः प्रच्छाशिनोर्मांलिन्यं धत्तः कुरुतः तवमुविबुद्ध
 कचतिलकांजनं वतयोरभोगो जांघतइत्यनुष्यते। अंतनाभेतिपाउहितीयादिवचनं उक्त
 मर्थसामान्येनसमर्थं इति। दोषावपि कचित्तमेवकतोमिशोमिलनात्गुणत्वंतः प्राप्नुतइति।
 कथमेतन्नत्राह। द्विवत्तः वक्तुर्वचसिचमविप्रलंभोऽतिप्रतारणेगुणोभवतः। घटवतिघटाना
 वंनिर्णीयप्रतारणायघटोस्ति। त्रिपुक्तेवाक्येप्रमाणनकत्वात्तयोर्गुणत्वमितिभावः। इति
 विकचराजंकाराप्रौढोक्तिरिति। उक्तस्यादत्तावृत्तपदेतुल्यकल्पनं प्रौढोक्तिः। कालेदना
 यमुनाः स्तोमः समुद्रः। मेवकास्यामाः। रोहिणे। उद्वे। कल्पेति। एषराजाकल्पवृक्षादीनाक्रमेण

राजो नरादिभिः राचिनः इत्यन्वयः। धनदः कुबेरः शंखो निधिविशेषः। राजो भरपरागसमुद्रः। पयो
 दधं। अमः प्रसिद्धः। अंतरांतरां। शंखाभ्यंतरमाकाशः। अतिशयीत्यप्रिमिवतरलोचिताः। अ
 न्तो निर्मितत्वेन समानाधिकरण्येनान्वयः। इति प्रौढोक्तिः। संभावनामिति। उद्धृष्टकः। क
 स्तूरिकेति। अंशे यदि सृष्टिकर्ता स्यात्तदा कस्तूरिका मृगाणामंशः। दविजंगंधरूपं गुणमादाय स
 लज्जिह्वायां निवेशयिष्यामित्यन्वयः। इति संभावना। किंचिदिति। कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसि
 द्ध्यर्थमिथ्याभूतायां तत्कल्पनमिथ्याध्यवसिति। अंकासु। वेष्ट्यामित्युदाहरणं। स्वप्नं ग
 नमासीत्। अत्र त्वपुष्पमालां धारणमिव वेष्ट्यावशिकरणमिति निदर्शनापि बोध्या। अस्येति। प
 रार्द्धपराया परार्द्धसंख्यामतिकोतया। लक्ष्मीस्तता उपलक्षिताः। प्रज्ञाचक्षुषा। अंधेनावेक्ष्यमाण
 श्रुतावधिरश्रव्याश्चेति कर्मधारयः। कल्पयता कुर्वता। प्रकरणसमुद्देना। कर्ममणी। कच्छपः।
 रोधसितीरो। मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य नेद इत्यन्वयः। कल्पनाविधिनिविशेषेण। कल्पना

प्रयुक्तविधितेविशेषण। कल्पनात्मेनेति पाठकल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः। उपधेयसंकरेषु पाधे
 रसंकरात्। विधिति विशेषणं। त्रिचतस्यैव विविशेषणं। विधितेविशेषो यस्मादिदिति। विधि
 त्तेविशेषयति। आवर्तयति। तिराव्युत्पत्तेः। एतेन प्रौढोक्त्येव गतार्थतामान्दृष्टान्निरस्तावेदित
 व्याः। नवमिथ्याध्यवसितेरलंकारांतरत्वे। इति चंद्रेण संज्ञाः। प्रणीताधर्मस्नुना। त्वेति निगमा
 त्सेगमातंगेगुणास्तवेत्यादौ। इति चंद्रेण संज्ञाः। प्रणीताधर्मस्नुना। त्वेति निगमा
 तथास्यादिति वाच्यं। सत्यताप्रतित्यर्थकस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन गृह
 मात्रेणालंकारतायाः। असंभवात्। कविप्रतिभामात्रकल्पिताः। अर्थाः। काव्ये। अलंकारपदात्यद
 मिनिविषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यसंविस्तरेण। इति मिथ्याध्यवसितिः।
 प्रस्तुतशति। लज्जितमिति। लक्ष्यनिर्देशः। निर्गतस्युदाहरणं। दाक्षिण्येत्यादिकप्रत्ययां
 तचक्षुष्यं नायकविशेषणं। दाक्षिण्यं। अमुगे। अशिलत्वं। तस्मापरेति। सविप्रेषणरूपनायि

काव्यापारहमेत्यर्थः। साहस्यं वात्र नैरर्थक्यं। ब्रह्मलंकारेण तत्रावमाशस्य निराकारोति नेयमित्या
 दिना। प्रस्तुता प्रस्तुतेति। तथाच प्रस्तुते प्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानाच्चिदर्शनो न युक्तेति ना
 वान्न नयोः शब्दोपात्तत्वात् प्रस्तुतमात्रस्य तत्वेपि निदर्शनास्त्वित्याशंक्यादायदिति। प्रति
 बंधनावत्यदिदं तद्विस्तारयेति। एकः शक्तिशक्तुंतेषु योन्यंशः। काव्याचतस्रत्यादावित्यर्थः।
 अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतस्य शक्तुंतादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्त्येववापीकापीत्यादौ
 वापीत्यादिना प्रस्तुतान्यादेर्वर्ण्यत्वाच्चातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति नायः। अस्मि
 होयं देवुरित्यादा नत्रेति। प्रसिद्धेति। वापीकापीत्यादिसर्वसमतेत्यर्थः। तद्वृत्तेति। प्रस्तुत
 गतेत्यर्थः। अप्रस्तुतप्रशंसायां कचिदप्रस्तुता प्रस्तुतयोरनेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्या
 र्थप्रतिनितिकाले दृश्यते। जलितेति। जलितेकापीति सुतरामतिशयोक्तिर्नोनेदइत्यादासो
 पूर्वइत्यादिनारमनाविपर्ययः। अग्निशपात्कारिणो निष्कापतिवृत्तिः। पूर्वविपरितानिध

११३

नंचाकर्णवापनं प्रसिद्धं। पिशुनता प्रस्तुतार्थत्वं च। मेदः प्रसिद्धो गर्वश्च। तेन विस्तृतास्त्वपर
 योर्दिकभार्गः। आप्रानाप्रविनागश्च यथासादृष्टिः। वारणो गजो वारकश्च। शून्यः संघः। धन
 रहितश्च। करः शृङ्ग इत्येव प्रहः आप्रहः। कुतो न घटते तत्रादा। अप्रस्तुतइति। एतच्च त्रमरमे
 व्यलस्यस्य विशेषणं। त्रमरानिरासकरणस्येति च कर्णवापनमात्रस्येत्यस्य। कोडीकारः
 स्वार्थेन सममनेदाध्यवसायः। अप्रस्तुतसंबंधादिति। आदिना साहस्यनिबंधनप्रस्तुतवा
 क्यार्थावगतिपरिप्रहः। अत्रापि जलितलंकारेपि वर्णनारूपस्येति। चमत्कारितारूपाया
 विधिरेतत्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यनिप्रायः। कस्यचित्। नत्रहं हरेस्ववाचकेन। नत्रा
 दिपदेन। अनिर्दिष्टत्वात्। अप्रतिपादितत्वात्। अतिशयोक्तिरस्तीति। अतिशयोक्तिरेस्ती
 त्यर्थः। तत्र प्रसंगात्। संबोध्यत्वोच्चरयितुं योरसंबंधेपि संबंधवर्णनादिति शयोक्तिमात्र
 प्रसंगात्। अलंकारो तं कस्त्वमित्यादौ पूर्वाहं। विषमेति। स्वमितिसूर्यवंशयोरत्यंताननुरूपे

त्यर्थः। तात्पर्यस्य। तादृशमतिकरणसूर्यवंगवर्णने। निश्रयस्य। अनायि। न सं प्रतिदम
 यंत्या। उक्तिः। हेनलः। अद्य त्वया कतमो देशः। वसेत मुरुस्य वनस्य दशमनायि। प्रापितः। त्वयि प्रा
 प्रसंकेततया। अतार्थांशं ज्ञानामपि। अनेन मन्त्रेण। ननेन नश्रव्याश्रवणाद्। अपि त्वेति।
 अत्र वतादृशवनदशा रूपस्य प्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात् प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्त रूपस्य
 प्रतीतिः। नचात्र वारणे इती। तामिति वतस्यार्थनिदर्शनायुक्तेति वाच्यं तत्र पूर्वार्धेन प्रस्तुतवृ
 तांतोपादानेन सादृश्यपर्यवसानरूपनिर्देशनासत्वेन तदनुपादानेन तद्वत्त्वता प्रयुक्तवि
 छिन्निविशेषवत्त्वेन ललितालंकारस्यैवोचितत्वात्। एतेन दशापदलक्षितनिःशंकत्वरू
 पकार्यद्वारेण कारणस्य राजकर्तृकत्वागकर्मत्वस्यानिधानात् त्वया योक्तमित्यपि निरस्त
 मा उपधेयकंरेणुपाधेरसंकराच्चेति संक्षेपः। इति ललितं। उक्तेति तेति। तामेवेति। इति
 कामेवेत्यर्थः। निस्तृष्टा। प्रेक्षिता। ससंकस्यां। मनोरथसहितां। मेघैरिति। नेदुरा। तुदिलान

११४

कंरात्रिस्तीशेषः। नंदनिदेशतः। नदस्याज्ञावसाता। प्रत्यधकुनडुमं। अधसंबंधिकुनडुमं
 प्रतिप्रयकरेण। गितगोविंदतः। चातकशति। यनुचातकस्य त्रिवरकरेण मात्रार्थि
 तयानलदकर्तृकेणांभसाविश्वपूर्णनदसाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति। ननु
 हेत्यासिद्धेः। नहिदुपशमायतत्यर्थात्मात्रमात्रार्थिनस्तदधिकान्नानेद्वर्षाधिक्य
 नास्तीति वक्तुं शक्यं तदानीमुपयोगा नावेपि स्वस्यैव कालांतरेन दुपयोगसत्वात्। न
 चचातकस्य जलसंग्रहानुपयोगादेषम्यशंकनीयं। चातकवृत्तांतस्य प्रस्तुततया तद्व
 म्येप्रस्तुतदादृयाचकवृत्तांतकाव्यस्य पर्यवसानादिति। वृत्तीयं प्रवेदमाह। यत्त्वादि
 ति। प्रदुर्बलमित्यनुवर्तते। निध्मं ननेति। निधिदर्शनसाधनं न तत्साधनौषधीपुलमित्य
 र्थः। साधितो लक्षः। उच्चित्येति। अक्षस्थितं। रुद्धस्याधेदेशे स्थितं। अवस्थितमिति पाठेशमी
 पाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः। श्रिताः। श्रिताः। विटपाः। शाखायेनेति पुष्पोद्यविशेषणं। अ

यदे३

दधानाः आहितवती। यद्विः स्तब्धः। तेन पादाघातेन पुनरप्यामुलं पुष्पिता नूदथादिशोकवैष्टिः।
 अत्र चंदसाध्यकयत्रातस्त्राभइति प्रकारेण साधारणं सामान्यं लक्षणं बोध्यं। इति प्रदर्शनं।
 इष्यमाणेति। इष्यमाणं विरुद्धेयार्थं सत्संप्राप्तिर्विशदं न मत्तं कारः। उद्योगयेता उदीप्तं कुर्या
 ता उद्योगयेता यदित्यनेन तदिष्टा मात्रं न तु तत्करणमिति विषमा देहः। एष मयि मोक्षदाणे
 पीछा मात्रं न त्विष्टे सत्यनुकुलाचरणमिति। इति विषादनं। एकस्येति। एकस्य गुण दोषाया
 मन्यस्य तो गुण दोषौ ययि न वतस्तदोच्चा सा लेकारः। अपीति। अपीः संभावनायां। साधीप
 तिब्रता। स्त्रात्वा मां पावयेदिति जाः द्रुवि इष्टतात्यन्वयः। तथा धाटीषु य इयत्रा कुसुबयोः
 मृष्टका इत्यं पादमप्रयोर्बोध्यो रियोषितः। विश्वधत्ता रं न देतीत्यं नैव जा नोयमिति।
 नृत्वा लसेवकानामयमेव जा नोयदिवोध्यो न न वतीत्यन्वयः। पदमीति। प्रथमसंज्ञो नाच्च
 लना घदयमं सो सेनार्था दयिताया निषीडितः संधृष्टः ममो गे पु मध्ये स वैरः। इति कुशलः ३

शशिष्टमेगं नृमे नारमात्रमित्यर्थः। दुर्वशे दुष्टे वलुनिः दुष्टुलैश्चेत्यादि। श्रेयो बोध्यः। वननागरूपः।
 वनसंबंधी नागरूपः। वनस्येति युक्तं तः पाठः। तत्र प्रतिक्षेपो न मरति गमः गनस्य दोषत्वेनेति संब
 धः। आप्रातमिति। मुहुः परिलोढे आस्वादि तं नीरसेन मनसा करण नृतेन वानरेण कर्त्ता। तत्र तस्मि
 न सति विचारण्य सति ना। विचारण तत्परेण। अश्मना पाषाणेना प्रथमं चतुर्थयोः गुणेन गुणो
 दोषेण वा गुणः। इति भेदयोः उच्चासः। उच्चसगदः। अन्वर्थ इति उक्तं होजासः। मुखं यत्र त्वर्यानुगत
 इत्यर्थः। उच्चिन्त्यायेनेति। केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्रच्छत्रिसमुदायेच्छत्रिलोपांतीति वारित्यर्थः। इ
 त्छासः। प्रस्थं। प्रस्थपरिमाणमात्रं। महुः। किरिति ममोक्तिः। कविता सुधियोः तः करणं सुधीनृ
 यामृतिनृयचेन मयति तोषयति तदास्या मरुक्तेः। अरसानां नीरसानां पुरुषाणां मनादर समुद्भूतः
 किं नाम स्यान्न किंचिदित्यर्थः। किंचिदलमेति पाठः। परमरमणीयापि के वरमणीस्त्री युनस्तिरुण
 स्य यथा तत्करणद्वारं कुरुते तद्वत्कुमारीणां बालानां मित्यन्वयः। त्वचेदिति। शिवप्रतिकस्या

पिकवेरुक्तिः। नलांशुचंद्रं। पनडांशुः। अंबुनवाधकः। सूर्यः। उज्जासहस्रस्यगु
 णस्याभावः। इत्यवज्ञादोषस्येति। अन्यर्थना। इच्छातिनेवा दोष एवाः अनुद्वेयति। लक्ष्यनिर्दे
 शः। शब्दता। निरंतरांशकीत्यने इत्यनान्यथा। मय्येवेति। नीर्णाता। प्रत्युपकाररुमता। दृशिष्टे
 वानरार्थः। व्यतिरेकमुखेति। वैधर्म्यमुखेत्यर्थः। प्रत्यवायंतिरन्यासेनेत्यनेनान्वयः। दर्शितेति।
 वैधर्म्यविषयेप्रत्युपकारनानिजाविविपत्तिनाकाक्षतीत्यर्थपर्यवसानादितिभावः। ननेमेति।
 देप्रमथनाथहरपेशाचिकीपीशाच संबंधिनाप्रस्तुतिविशयतामेवप्राप्यभवतोतिकंसमीप
 देशननेमाः। अमरसंपत्तिः। किमितिप्रार्थयामहे। यतोमघवदादिनिरिप्रमुखैरपिभवद्वनदेह
 लीधुविकटकुंडस्यदंघ्रातैः स्फुरन्मुकुटाग्रैर्नृयतइत्यर्थः। इत्यनुन्या। लेशशनेलक्ष्यनिर्देशः।
 ब्रुवतीतिसंप्रम्यंते। शुकस्यनिर्दाया। निर्दायानेनस्तुतौवेत्यन्वयः। संततिसंचरितस्योदयो
 रुद्धिः। नक्षत्रनिनस्तस्यराः। प्रादुर्भवद्यंत्रांस्वेच्छाचरणनिरोधेयेषांते। सर्वत्रैवविषयोदुःखंमि

११५

तिक्रियाविशेषणः। अमुत्यन्नमतिः। अनिपुणमितिः। सतासमीचिनेनहतेनाचरणेनाप्राप्तो
 निवःयुवेषइतिवार्थिनीकन्यकांप्रतीसखीवचने। चपलइत्यादीचनायिकायाः सखीप्रतिउ
 त्तेकइतिपाठेषु कर्षणवार्थः। कन्यायादोषत्वेननासतामित्यन्वयः। निर्वर्त्तुमिच्छानिर्विबन्ति
 पातदुपदोषत्वेनेत्यर्थः। निर्विबृत्तोरितिपाठोविशेषणः। कुतस्तर्हिगुणत्वेनवर्णनेतत्रा
 द्वातनकापीतोऽन्येनाविदिनं। यथास्यादितिक्रियाविशेषणं। लेशतएवेति। तदुक्तंदंडिने
 वावेशमेकेविदुर्निदास्तुतिवालेशतः। हतामिति। लेशमात्रस्येतिकस्यार्थकं। उदाहरणयोः
 अस्मिन्नेष्टित्याद्याः। निन्नविषयेति। अन्यनिर्दायान्यस्यस्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिर्देत्येवमादि
 रुपेत्यर्थः। ननुतथाप्येकविषयाव्यानस्तुतिर्नलेशादिघेनेत्याशंक्यादाविषयेक्यपीति। जे
 शात्सर्पशनादित्यग्रेतनेनान्वयः। इदोरिति। देनवीवलपनिचक्ररूपेननन्यदीयेयशो
 न्तिकंधवलेतंतद्वःयतोऽद्यापिइदुज्ज्वादीनिश्यामलिम्राग्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभा

संतेत्यन्वयः। लक्ष्मणां च न। दिक्नागानां दिग्गजानामदन्तमेघमधीतद्वुनितधुक्कानि। परि
 संख्येति। एतावदेव श्यामानां त्वेवं रूपेत्यर्थः। विषयोतरं। दोषो ह्यताचिन्तुणरूपमात्रं वनं
 । सर्वदेति। अयः पृष्ठमर्थान्वनेनेनेन प्राप्तवन्तः। पचायनावावातादीनारः परिमाणविशेष
 परिधिना सुवर्णमुद्रा। एवं चालेश्यानस्तुत्योरसंकीर्त्या विषयसत्त्वे चागुणदोषाकर
 णादिकमित्यादिपदेन दोषगुणिकरणसंप्रदः। पेवि सुपक्रमात्तत्रेति पागे युक्तताः। अत्रे
 त्यपि युक्तत्वाद्दमोपियच्छार्थपरामर्शकत्वात्। शनितेशः। सूत्रार्थेति। सुवनियस्या
 र्थस्येत्यर्थः। मुद्रेष्विजड्यनिर्देशः। दृष्ट्युगं विपुलं यस्याः सा। अत्र ग्रंथे। शुस्मिन्नलंकार
 ग्रंथोत्तरमात्राशब्देन नगवत्सुतिपद्यावलि विविशेष उच्यते। रत्ननामनिवेशेने प्रकृता यप्रार
 त्रवाचिपदघनेनातन्नामकजातिसूचनं। तन्नामकजातिसूचनं। तन्नामकजातिनिमीतस्मि
 नातिसूचनं। नक्षत्रमात्राशब्दार्थपि पूर्वोक्त एवा। अग्न्यादिदेवतानामनिनक्षत्राणां तदे

वत्यानां सूचनं बोधो। वक्ष्यमाणेति। यथा-अनर्घ्यतघवेयांति न्यायप्रवृत्तस्यतिर्यचोपिस
 क्षयतां। अपेथानंदुगधं तं सोदतोपि विमुच्यतीति सूत्रधारपरेण वक्ष्यमाणेण वणवृत्तानां सूचन
 मिति बोध्यं। इति मुद्रा। क्रमिकमिति। प्रकृतार्थानां क्रमिकप्रसिद्धक्रमानुसारिन्यः सतं प्रतिपा
 दने रत्नागलिरलंकारः। प्रकृतं च यथाकथंचित्प्रकृतसंबंधित्वं बोध्यं। चतुरेति। चतुरास्यं
 यस्य सः। चतुर्मुखश्चाऽस्यामेति। दिवालेन यस्यास्तने श्रीरमणस्य विज्ञोत्तरादशकं ना
 तित्यन्वयः। कीदृशो। तावाप्तं प्राप्तिप्रियस्य जाछनं चिह्नं नखदन्तांगणादिकं येन तथा नू
 तो कठिनताः प्राक्से स्थान नूतो रसेनालिगितो प्रकृष्टाद्वादे एका सनेरो। क्रमाद्दशमलका
 दिपरिमाणजानेनोपचिते प्रकृष्टे। नूततां पर्वतानां गुरुत्वमपहृतिना शयति। तादृशो। तातोपि
 महत्वात्। चक्रवाकस्य ह्यंशितो तत्सदृशतात्। भोगः सुखं शरिरं वा तद्वाजि। जनिता मदेने स्वे
 ष्चिदियेषु लिनाः प्राशक्ता उन्मुखा यस्मिन् तादृशो। एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्त

नस्य बोध्याः न यथा तस्याः प्राप्तिः प्रियः कामस्तस्य लोभं न मत्स्यस्तदुपे। कारिणतायाः प्रा
 वासे कुर्म। रमया पृथिव्या त्वो हरण कालः प्राप्तिं गिते वादे। प्रादुर्देकै रसः प्रितिर्यस्य
 तस्मिन् नृसिद्धे। क्रमः पादविह्वलेस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वा मने। भूततां गंशै रगै रवना
 शके। भागवै। कौकस्य हिनीसीता वियोगादुरतया चक्रवाकशापदे रामे। भोगः कणातद्वा
 निशेषा च तारे वनं नडे। नानितमनंगं अंगस्य शारे रस्य विरुद्धं मौनं भोगत्यागसमाधिप्रवृ
 त्तयेन तस्मिन् बुद्धे। खलिनमश्चस्य वजातदुनमुक्त्वा कीनिति। क्रमाननसरणेपीति। त
 थाचा। प्राप्तिरसदुपागनां मर्थानां न्यसनं त्रावलि रिति सामान्य लक्षणं। सक्रमाक्रमत्वे तत्र
 जेदाविति भावाय स्येति। यस्य प्रभावः निदुता नो प्रति सामंता नो शत्रुनुमाना मंतः पुरेषु मद्वा
 भूतयमर्थो मुर्तस्वादेशे तेत्यर्थः। पंचमद्वा भूतमयत्वं मेव विशेषणै रदर्शयति। वद्विमय इत्या
 दि। अंगेषु हं मा मय पृथिमयः पिडा भार सदिष्टुत्वात्। स्वांते श्वानः करणेषु प्राकोशमयजे

११८

पांशून् यथा श्रयत्वात्। यथा कथंचदित्यस्य प्रपंचनं प्रकृतोपमानेत्यादि। उपमानं चोपरंजकं
 चोपमानोपरंजकेतयोर्भावस्तत्राप्रकृतं प्रकृपमानता उपरंजकता चेत्यर्थः। उपरंजकता चो
 राप्यमाणता। तदुक्तं। उपरंजकतमिति। विषयिरुपकृतं देति। नजोपमानता। रविरिव प्रति
 दिवसोपजायमानोदय इत्यादिवत्। उपरंजकता तु चतुरास्य इत्याद्योदाहारेण। वद्विमय इत्यादि
 प्रतापवर्णने च स्येति। प्रकृतान्वयं विनोति। मित्रचंद्रमुखिवाला लोहिता धरपक्षे वेत्यादाविति
 भावः। क्रमिके त्वपक्षेण। तदभावेपि। गुरुणा जंघनेनैषा तरुणी मंदगामिनीत्यादावप्य
 मलंकार इति बोध्यम्। इति रत्नावलि। तदुक्तं। स्वगुणत्यागादनंतरं। अन्यदीयगुणप्रद
 एतदुक्तं। लंकारः। पद्येति तवना सामोक्तिकमधारकां त्यापप्रतापवदा चततीत्यर्थः। वीरै रिति
 दिवारे वदरिका मीनिवन नूविपरिधनं कर्तुं पक्षवानिकरेण ससृश्य पादुरपत्रबुद्धान्दराति
 नशुद्धति। कीदृशानि। निजकरुणाणो नवानो हृत्या श्वेतकां त्यासवितानि व्याप्राणीत्यर्थः।

इति तद्गुणः पुनरिति। स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिपूर्वरूपमलंकारः। इति। निजोपा
नियुक्तः पाठः। विनिजोति। माघैवतकगिरिवर्णनं। गरुडप्रजेनारुणेन विनिजवर्णमिश्रितव
र्णः। सूर्यस्यास्याः अश्वाः यत्र गिरौ वंशं कुरुवन्ति तैरत्रैः परितुः स्फुरंत्यारुचास्वारुचं नीलघुतिः।
निजिरोः अनीतवंतः। रुचा विनिजवर्ण इति वान्यः। केचिदित्यस्वरसवीजंतुपद्मपद्मरागायन इत्य
दादुरणो। तद्गुणलंकारेन स्यात्तन्वेष्टापत्तिः। अनुभवसिद्धचमत्कारस्यानेन लंबनत्वापत्तेरित्यद
नीयोः अथवा यंतद्गुण एवेमेवकारक्रमेण न काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येया
तैरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात्। अत्रादिपूर्वमथानामरुणगुणत्वं अनंतरैव तत्तत्करत्रैरुन एषांतनुण
त्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतो पूर्वति। वस्तुनिविस्तते विगते सत्यपि पूर्वावस्थायाः अनुवृ
त्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः। मद्धप्रकाशः। द्वारमिमिदं राजनृतवाविद्विषां मंदिरे शुन्येपि चिरंतनः प्रण
योमस्याः सैव नान्यस्य स्थितिर्मर्यासीति शेषः। यतो हारं स्वद्विनिर्मडकाव्यपशुनिरेव स्वध्वारि

११७

निरवृत्तां बहिरपि नृपयः मदप्राखिन्नस्वैर्मनैरध्यासिताः शयनं न्यमदीषी निविनिता निरेवमदि
षट्प्राप्तिरुक्तं नमित्यन्वयः। इति पूर्वपक्षः। संगतेति। संगतः स्वसंबन्धेयोः न्यपदार्थस्तद्गुणानेगीका
रमतद्गुणलंकारमाहुः। चिरमिति। रागिणि। अनुगामीणि। मजिष्टादिरंजन इव युक्ते च। निहितोपि न
नान्यसिक्तोऽनुरक्तश्च न भवति। सिद्धां गंडेति। देशे। मन्त्रुसिद्धास्य नृपते एषा तव कीर्तिः मद्धे
पिच्छलेपकीलेदिगजानां गंडप्रदेशे यद्यपि विद्वरति तथा वैरिह्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्य
जनानि। प्रमादिप्रौढतितदपि तथापि दिहृदिमकारस्य चंद्रस्य यतकरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी
स्वस्तित्याद्वैत्यर्पतदादेति माशब्दादिभ्यश्च नान्यस्य न कश्चन प्रत्ययः। तत्सदृशीति यावत् स्फु
तिप्रकाशत इत्यर्थः। विशेषाकारेणेति। प्राकलक्षितविशेषरूपेत्यर्थः। इत्यतद्गुणः। प्रागिति
परसंनिधिवशात् पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्य नामालंकारः। नीलोत्पलानि। कर्णवितंती। सतानि।
कपीरिति। काविशायनं मधः। इत्यनुगुणः। मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः। रस इति। स्वनालोदि

ले ३

तेवरणे लाक्षाया सोनालक्षितः। मल्लिकेतोः कौमुदिकलंतहारित्यः। इति मिलातो सा
 मान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः। विशेषो व्यावर्तकधर्मः। पद्मानामाकरः पद्मारः। बालिहरताः अं
 गदेनाः अंकेना चरणयोः तत्रादिना। अपरस्य लाक्षारसाभिमारिकादिः निन्नरुपेति। मुखपद्म
 देनिन्नस्य स्वरूपस्याविभासेपीत्यर्थः। उक्तमेवार्थमुदाहरणरूढतया विशदयति। मिलातो
 दादुरणेदीत्यादिना। वस्त्वंतरत्वेन मासते इत्यन्वयः। तत्र निविबानां च यत्कृतं तत्र नयाभान
 मस्त्वेवेत्यनुवर्गः। केचिदित्यस्यादुरित्यग्रिमेणा चयः। किंचित्प्रकाशकारादयः। तदुक्तं। स
 मेन लक्ष्मणो वस्तुवस्तुना यन्निगुह्यते। निनेना गनुना वापित मीलितमिति स्मृतमिति। तयो
 र्मध्ये। एवं चेत्यस्येत्यत्र मिलातंकार इत्यग्रेतनेना चयः। अपांगेषु। अपांगस्तरजो ययो
 स्ते। तरजाः सत्वरौ चारणात्। वक्रावक्रोक्तिगर्भाः वर्णयासुतामिरो वाक्यरूपाः। इति प्रकारेण
 गृह्यमाणकेलिलाया स्वतः स्वभावात् स्फुरितं प्रकाशितं तत्र स्मादप्यंगकेलितं पदः क्षतमिति।

१२०

जेदाध्यवसोयेपीति। मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः। व्यावर्तकास्फुरणेन देहना। अलंकारो
 तरेणेति। स्वरूपान्तिरोधानेन मीलितं भवति। जेदातिरोधारे निन वसामान्यस्यापमं भवति
 तिभावः। सामान्येति। तथा च गुणसाम्याद्विशेषाप्रदुश्यति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणं।
 विशेषाप्रदुश्च कचिद्देहसमालोकचिच्छाद्यमाण इत्याद्यप्रकारं तर्गति। स्वनमेतेस्या
 दिति भावः। अपांतरभेदेन वेत्यनंतरं भाव्यमित्यनुवर्त्यते। पूर्वास्मिन्निति। मिलितं यादिसादृ
 स्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोकलक्ष्यत इत्यर्थः। स्वरूपान्तिरोधाने। अपांगतरल इत्यादि स्वरूपान्तिरोधा
 नस्य ले। अलंकारोतरेणेत्यादि स्वरूपतोऽप्यमानिसादृश्याद्देहाप्रदुश्यं मीलितमित्यंगीक
 रप्रथमः पदः। सादृश्याद्देहाप्रदुश्यमित्येतावन्मात्रमीलितलक्षणं गीकारेणुदितिय इति भावः।
 इति सामान्यं भेदेति। वैशिष्ट्यं वैजात्यं। उन्मिलितं विशेषश्चक्रमेणा लंकारो। मध्ये। भेदाप्रदुश्च
 तर्गतां लक्षितानिति। गंकुचित्वा इति भावः। सामान्यरित्या। सामान्यालंकारन्यायेना। एवं च।

चित्रत्वचातुल्यरुचां यथुनां कर्णानुगतजागतानि। दृग्माः सदेवं यदि वापतिष्यन्को वेदयिष्यन्
 चक्षुषकानीत्यपी विशेषोदाहरणं बोध्यं। यत्ननुमानां लंकारेणैव गतार्थत्वात् तानयत्तलंकारांतरं
 त्वमिति। तदयुक्तं। उदाहरणस्य लेनेदविशेषस्य ल्योविशेषदर्शनं दुक्तप्रत्यक्षरूपत्वात्। अ
 थापि स्वकपोलकल्पितं परिभाषयाः नुमानां लंकारां वृत्तेन थापितदृश्यमहिम्ना प्राप्रागन
 वगतयोर्नेदवैतात्ययोः स्फुरणत्वनानाविशेषाकारेण मिलितसामान्यप्रतिद्वंद्विनायुक्तमेव
 लंकारांतरत्वं। अतद्गुणवत्तयोरिव विशेषोक्त्यलंकारादित्यलं विलोकेण। नृत्यदिति। नृत्यं कु
 र्वती। अर्गस्य दूरस्य योऽदृष्टा सत्तत्प्रसस्य समूहस्य विलारस्य वासुद्वयैः शदशैरित्यर्थः।
 इदं कवीतिवच्छुक्तः एषः कमलाकामुकः नाभिकमलपरिमलस्य मौलिसमृद्धिं यदि नासा
 सादयिष्यत नाधायिष्यदित्यन्वयः। यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधकत्वात् कथं न प्रतिद्वंद्वित्वमुक्ती १२१
 लितस्येति तदनुक्तोपालं न रूपत्वादुपेक्ष्यं। तद्गुणेन नेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात्। वाता

णमिति। लांछनेऽतीत्यलोचनोदिचिह्नं। साधारणेऽपि सतीत्यन्वयः। पार्थिवं न स्तेनकृतोपः
 प्रहारस्तेन व्रणो यत्र तादृशमुत्तमो गिरः। पूर्ववत्त्वा नाविकर्णसाम्यं। इदं लांछनं तु कर्णसाम्यं
 साम्यमिति नेदः। इत्यन्मीलितविशेषको। किंचिदिति। किंचिदनिप्रायसद्विनांगुलमुत्तमा
 मानां लंकारः। वेतमिवेत सजता। मुखेन तालुं यो ग्यासुता। ग्रासद्विनि। प्रस्तरप्राये पाषा
 णबहुलोपाषाणतुल्ये च। प्रायो वा दुःखतुल्यरितिकोशतः। किंचिदास्तरणादिकं। समाग
 गमप्रतिबंधकं चापयोधरो मेघः स्तनश्च। कश्चिद्वगमिष्यति। ज्ञास्यतीत्येतादृशं इत्यादि
 रूपं उभयः। कल्पः प्रश्नायेन तादृशस्योत्तरस्य। ईर्ष्यामानेति। ईर्ष्याद्वेतु कमानेत्यर्थः। अनुत
 प्राग्ः पश्चात्तापयुतायाः। प्रश्नोत्तरेति। प्रश्नोत्तरांतरं च प्रश्नोत्तरांतरा न्यामनिप्रमुत्तरं चित्रमि
 त्त्यन्यत इत्यर्थः। केदोरेति। दागणपोषणो रताः केदतिप्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणो रताद
 नितदेवोत्तरं। केसेराः। खेआकाशे अदंतीति प्रश्नस्य यदुत्तरं यपक्षिण इति ततः किंच पचमिति

प्रश्नस्य यदुत्तरं तं वयं स्तारुणादीनि तेनानिबन्धं इत्युक्तरं। सस्त्वमिति। पराशया निबन्धस्य उत्तर
 स्मिन्परविषये सानि प्रायंचेष्टितं सूक्ष्मा लंकारः। पराशया निबन्धश्चासावितरश्च तस्य साकुरुते
 छितमर्थान्तरविषय इति वार्थः। संकेतेति। संकेतकाले मनोयस्य न किं शासुमिति यावत्। वेदं
 कारेनेत्राभ्यामर्पितमकृतं यस्मिन् तादृशं लंकारसंबन्धिपद्मानेत्रेत्यादि। किं वा विशेषणं वा। इ
 तिसूक्ष्मं। पिदितमिति लक्ष्यनिर्देशः। तस्य शयनं वेकेति। वेके प्रसवणशिलानां त्वेदविदुनां
 प्रवधे धाराभिः कंठे निबन्धनं कुक्कुपं दृष्ट्वा कापिवयस्यासस्त्वस्मिन्वास्मिते रुत्वा पुंस्त्वेनैवेति
 सतीतन्याः पाणौ स्वडलेखां लिखेत्त्यन्वयः। सूक्ष्मा लंकारेण प्रायमवगत्य साकुरुते चेष्टितेन
 नरसमर्पणं। पीडिता लंकारेण गुह्यं परं वृत्तानं ज्ञात्वा साकुरुते चेष्टितया तत्प्रकाशनमिति नेदो बोध्यः।
 इति पिदितं व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। चौर्यरतेन तं यत्संकेतभूतं भुमिपृष्ठलुठनमित्यन्व
 यः। उपपत्तिना। नारेण। तस्यां छेकापदुत्तौ। आयां नमिति। प्रतोऽप्यारथ्यायां। एकाकाचिदु

यं

१२२

भावनितासस्यः पुरस्तात्। तामेमाचकंपादिभिरनुजनावैत्यर्थं मानमनुरागं एनं हरिप्रणमती
 सती जुगुहो गोपितवतित्यन्वयः। लक्ष्यते। वाच्यते। एवमिति सूक्ष्मा लंकारः। पुंस्त्वेन न्याय्यं
 जयंती वयस्यातामाह्लाद्यन्तां प्रशस्यामि। नाथवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः। उदाहृत्य
 मिति। यथा वस्यंतीति पद्ये वा। अलिवा जामस्मितं प्रादुर्भूतं दमुग्धाद्विह्वलमपश्यामि नाथमि
 त्कत्तराई निर्माणे नाथमित्युक्त्वा प्रकाशनमिति बोध्यम्। वस्तुसौंदर्येति वित्तमनिकं लक्ष्य
 त्सुसौंदर्येत्यर्थः। धनिना वास्यदत्तात्। धनित्वा प्रयत्नात्। उपसंहरति। अतश्चतियेष्टित्यस्य
 भावाविष्करणमस्तीत्यनौनेचयः। इति व्याजोक्तिः। गुणेक्तिरिति। यदस्योद्देश्यकं वाक्यं तदेतेन
 प्रतिकथ्यते चेत्तु गुह्योक्तिरलंकारः। हेतुं सस्यादेकलंघनं वा। अपेक्षि। दुरिचकः। अविबद्धितत्वा
 दिनि। अयं नाकः। प्रहता प्रहता श्लेषे आमा बुदयमाहूह इत्यादावप्रहता र्थस्य प्रहता र्थोपमा
 नतयान्वयः स्वीजितयो। सर्वथैव प्रहता संबद्धस्या प्रहता र्थस्य कथने संबंधार्थाभिधायकत्वा

पत्रेनः प्रकृतेः पक्षे वादिनाः प्रकृतस्य प्रकृतसंबन्धो वाच्यः। सचनमेव विवक्षा विरहा
 विदिति। कृतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकचनं। तत्राह। तस्येति। अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः। ननु तोदशवि
 द्वा विरहेऽपि नानार्थविन्यासमात्रेणास्तु शेष एवेत्याशंक्यह। विच्छित्तिविशेषेति। तथाच।
 शेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाद्गुह्योक्तिरविश्वमंगीकार्येत्याशयः। अतएव शेषमात्रमिति न
 मात्रनिराकरणमेवोपक्रान्तं न तु शेषनिराकरणमिति। नाय इति। विपत्तिः। पण्यवीथिक
 पुष्पाणी। रजस्वला। अगमेन वेदेन जालनीयः स्तुत्यः। आगमेन जालनीयश्च। रजनीव्याप्ये
 त्यन्तसंयोगेऽदित्या इति गुह्योक्तिः। श्लिष्टमिति। श्लिष्टमपलक्षणा। अर्थशक्तिमुत्तमस्यावि
 गच्छास्य च्युतेत्यादौ संग्राह्यत्वात्। वस्ते इति। वस्तेन हिमाविशदं त्वदं दं च। उरुन वंमहावेगं।
 उर्ध्वप्रवृत्तेश्च सनंश्चासं। पवनं च संत्यजा कनलं पातीति तथावरणः। कंपश्चा। गुरुमेवानुबृहस्प
 तिश्च। बलं प्रसिद्धं तद्दिदनाशकेनाबलात्त्यदेत्यनाशकेनेदं च। अत्र श्रीक्षेत्रसचिधेयादि।

॥ १२३॥

दतिप्रकाशकां नयनिवारयानेन सुराणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मथो मथनं तेन
 मुग्धः पयोधिर्यस्मै लक्ष्मिमदात्मबोदुरितं ददति त्वन्वयः। परेति। परवंचनाय गुप्तस्यावि
 श्वरामित्यर्थः। यत्रेति। लक्ष्या गुप्तस्येत्यर्थः। दृष्टेति। गोपेत्वयोरगःशामक्तिस्तदया अ
 पदुतयागवांपरागैधुल्लिखित्याप्तयाचा। गोपेति संबोधनं वा किंचित्समाविषययुक्तायुक्तं च।
 इह त्वयि। नुमोचाप्यनुर्वाचः। पतितानां। पतनं प्राप्तं च। विषमेषु। पंचशरस्तेन विव्रमनसो।
 विषमेषु संकरेषु विव्रमनसो च। प्रवृत्तानां स्त्रीणां। वलादितानां च। सलेशं ससुखं। गोदं
 गोस्थानं। चेतो न लपिति। लकांतः प्रयते गच्छतीत्यर्थेन लंका मयते इत्यर्थो गुप्तः नदाविष्क
 रणं च द्वाणा दृष्टाचेत्यनेनेति बोध्यं। शहशक्ति। शहशेषविशेनेत्यर्थः। क्रोडिकृतः संग
 दितः। गच्छामीति। अय्यतमादिषमेषु स्तुतिनेति। गुप्तोऽर्थः। चिरकालं त्वदं दर्शनेनापिन द
 प्रित्यर्थेन। दर्शनेन दृष्टिरपि संभोगेनेत्यर्थो गुप्तः। विनयस्य योरकांतगतयोः। इतश्चा

सौमनः। अन्यथा। इत्यर्थं स्थिताविति संभावयति। तेन ह्योरकिर्तिना तैव वृथैवात्मा वंचया
 शतिगुप्तार्थः। आमंत्रणस्याच्युत्यादेर्नयारचनया सुचितो यो वृथावस्थानस्वेदस्तेनाल
 सा। कविनिबंधोति। कविनिबंधेन वत्रागुप्तस्येत्यर्थः। सुश्रुत्वापि। शोभनं ह्यदिता। दृष्टिश्च
 । नयोः संबोधनं। कोपोरोपः। विकारश्च। रागिण्यनुगणिणीति। प्रवनेतेन घेऽतिचमत्स्यस्य
 विशेषणं। पक्षे रागिणिराक्तिमशिलेन घेऽतिदृक् संबोधनं। एवं दृष्टस्यपि। उच्चारणेनेति
 । स्वरविशेषसदृक्तोच्चारणेनेत्यर्थः। इति विवृत्तोक्तिः। युक्तिरिति। स्वस्य मर्मणोपनायकिय
 यायतपरस्यातिसंधानं वंचनं सायुक्तिरलंकारः। त्वामिति। नायकं प्रतिदुतिवचनं। पुष्पस्य
 दंपौष्पं। दंपत्योरिति। तस्य शुक्त्या। अतिमात्रं। अन्यर्थं निगदतशति संबंधः। फलशब्दो बी
 जपरः। गोपनीयविषयनेदस्य विछित्तिनेदप्रयोजकत्वादाह। यदेति। नचे वंशत्यां यातमा
 लोकेत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्ते विरुध्येतेत्याशंक्यादाह। एवं चेति। यदेति। पक्षो गीकोसे

यि

१२४

त्यर्थः। एवं च पूर्वग्रथः। अथपि प्रायेणेति भावः। इति युक्तिः। लोकेति। अनुस्मृतिरनुकरणं।
 सदस्वेति। अर्थद्विद्वेरो। सामाननिव्याप्येत्यर्थः। नामैवेति। देवदेवतवनामेव बोधितदाह
 त्वमास्यातिकथयति। अतस्त्वेव वरदानमुद्रामितरदेवतवन्नधारयसि। यतो विप्रसिद्धेतरा
 विप्रकुले प्रसूति। उत त्रिर्यस्य तादृशेत्येत्यर्थः। इति लोकोक्तिः। छेकोक्तिरिति नः ह्यनि
 र्देशः। अर्थान्तरगर्भिता। अर्थान्तरव्यंजकता। समिपस्थं। यद्वृत्तांतः पृष्ठस्तत्समीपस्थं। पंच
 येवेति। प्रक्षमानवृत्तांतस्तत्समीपस्थपश्चेत्यर्थः। तेन लोकोक्त्यनुवादेन। मलयेति। प्राताः
 समूहाः। यतागताविकसिनां मल्लिकाकसूमानां परिमलस्य नारोयस्मिन्। तादृशो ग्राव्यो
 नप्रोनष्टः। हृद्यनलं यद्यत्सदृसेऽस्माद्वान्भवसितदातन्निःस्त्रिदेनायकं घटयन्नयास
 दसंयोजय। गवां निवर्तने परापद्वतानां व्यावर्तने य एव प्रभवति स एव धनं नयोर्कर्म इत्यन्वयः
 । लिप्सायाप्रोक्षितस्य यांगनातत्सखीवचन इति संबंधः। अध्रास्तेजंगाः। इमाम् सखी। गोप्रा

योगोक्त्यः। इति छेकोक्तिः। वकोक्तिरिति। वक्तुर्धनेर्वकारः। अपरार्थस्य। अनिप्रेतादर्थोतर
 स्या। नंदीहरस्य गणविशेषः। शरणा कुरेत्यनिप्रेते। काष्ठेनेति। कल्पना विकृतत्वं च कस्यवि
 द्दृष्ट्या वा यो घ्राभ्यां। न वित्रीति। सीतां प्रति रावणोक्तिः। पादत्रयं चतुर्थं प्रति सीता
 याः। तेन वपतिः सरामो युधिसं ग्रामे पुरतो प्रतो न स्याता स्यात्यतीत्यर्थः। अनिशयेन लघु
 लघिष्ठस्तत्संबोधनं। इदं पादत्रयं। पृष्ठाक्षरगत्यरणो सप्तमानां त्रिनवीतिवर्णानां विलोपो यत्र
 तादृशं पुनः पठेत्यर्थः। शश्वत्तैवेति। शश्वत्स्य परिवृत्य सद्धित्वादिति भावः। जिह्वेति न लनिधिश्च
 द्विमवांश्चतकन्ययो लक्ष्मिपार्वत्योः क्रमेण इत्यं लया सेतापा मिथो भाषणं नोस्मान्ना
 यतामिष्यन्वयः। इत्यं कीदृकांतदाह। जिह्वार्थीति। हारमनिप्रेत्य लक्ष्म्या वाक्ये। वलेदैत्यस्य म
 खेयज्ञे इति गमाना निप्रायं पार्वत्याः। न द्वे शोभने तां दुर्वृत्यं मघकवत्ते इति लक्ष्मीप्रश्रयो
 त्रं रंदावनस्योते मध्ये इति श्री कृष्ण निप्रायं। मृगशिशुः। महादेवेन करे धृतः। परशुमृगवा

१२५

राभीनिदं स्ते प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात्। इदं लक्ष्म्या वाक्ये। नैवेति पार्वत्याः। मृगः पशो कुर
 मेवेति विश्वः। कचिदिति प्रश्ने। नरदो नोर्णः। वृषपतिर्वृषश्चेष्ट इति हारवृषभा निप्रायं लक्ष्मि
 याक्ये। गोपोगवो पालक इति कृष्ण निप्रायं मुत्तरमिति। अत्र जिह्वादिपदानां परिवृत्ति
 सद्धित्वादर्थशेषमुल्लंघनं। असमा लोच्येति। अविचार्यत्यर्थः। मालया पुष्पमालया इति व
 कोक्तिः। स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। जात्यादिस्थस्य नात्यादिसंबंधिनः। आदिप
 देन क्रियादिपरिग्रहः। उत्तरंगालेन रंगयमाणा न्यन्दी। एणियेषां तैः। ताविति। तो प्रक्रा
 नौ बधूवर्गौ। गुरुणां समीपे। अन्योन्या निमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने योरन
 सो वेगस्तेन स्तलितं। अष्टमवधानं सावधानत्वं योस्तादृशोऽभावाविभिन्नदिक्कं वा मर
 द्विणरूपदिकसंबंधिपरस्परपार्श्वभागे पसर्पणं मुदुमुदु। अवा सलकं यथा स्यात्तथो
 पासरातां। उपसर्पणं च क्रतुरित्यर्थः। पूर्वोदाहरणे कुरंगजातिस्वभाववर्णनाः। अत्र सलक

क्रियास्वभाववर्णनमिति चेत् । इति स्वभावोक्तिः भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अथापीति
 । ममनयनं नयनमिति तत्त्वावाच्यं निगम्यस्तनतयात्यति तमुन्नरियं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि स
 तितदा प्रयसाह्वयत् किंचित्तिमितमकरोत् । इदमपि मम दृशोपरातिरिति लक्ष्यः । अ
 नयनपदेन स्वभावकत्वरूपशक्यसंबंधेनानेन पदं लक्ष्यते । तस्माच्च वस्तुप्रतिनिः । किं
 वा स्वभावकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेन वस्तुमेव लक्ष्यत इति वचो गुणैरित्यादिव ध्वनि
 तलक्षणा लक्षणा वा बोध्या । नत्रमपि गुणैव वस्तु प्रतिविश्वः । इति भाविकः । उदात्तमिति चे
 द्देः समृद्धेश्चरितं उदात्तालंकारः । तथा श्लाघ्यं चरितं अन्यस्योपलक्षणमेवेतदपितया ।
 साने शिखरे यस्य पर्वतस्य । कीरिटी अर्जुनः । रुध्रात्कृष्णः । आनने येन हनुमता । इ
 त्युदात्ताः । अत्युक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः । अद्भुतं चतुर्थं मिथ्यारूपं । अजुषारः । समुद्रः ।
 आदुरिति । स्वमतेन तु तथ्यात्वात् तथ्याभ्यां चेदिति भावः । अतथ्ये अद्भुतविशेषणस्य लक्ष्यं

१२५

दत्त

दर्शयति । अनयोरित्यादि । एतत्तु यं योगेऽप्ययोगः । संबंधातिशयोक्तिरित्यत्र प्रागुदाह
 तं । असदुक्तितारतम्येनेति । अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं । अत्यमिति । पद्ये लक्ष्यं तास
 दुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः । तथाचादुतिविशेषणादत्यंतात्तथ्यरूपत्वज्ञानात् ।
 शयोक्तावतित्याप्तिरिति भावः । अंत एनयोरिति पद्यानंतरं दंडोक्तं । इति तु भाव्ये
 वेतद्विषयाभ्यामसंस्कृतमिति । एवं लोकातीत इत्यात्यर्थमध्यारोपविवक्षतः । योर्थस्ति
 नाति । उच्यते विदग्धनेतरेष्वेत्युक्ता । अत्यं निर्मितमित्याद्युदाहृतं ददमत्युक्तिरित्यु
 क्तमिति चादित्युक्तिः । निरुक्तिरिति लक्ष्यं । योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायि
 नामर्थान्तरोपवर्णनमिति लक्षणे । इदं शौरिति चंद्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः । इदं शैर्जन
 रूपैः दोषाया रत्नेः कर्ता । दोषाणां माकरश्च । पुराणे । कनिष्ठिकां गुलिविशेषः । अधि
 तः कालिदासो यस्यां सा । सा अगुलिविशेषरूपा । अर्थवति । न विद्यते कादिनामयस्या

सेत्यन्वर्थनामवति। इति निरुक्तिः। ननु प्रसिद्धा नुवादस्याचमत्कारित्वात्कथमनंका
 रत्वमतः प्रादो। निर्ज्ञात इत्यादि। शकुने पाशकैश्च यतीति शाकुनिकः। आविष्कृतमि
 ति ध्वनित्वशंका निवारणं। एवमप्येपि। इति प्रतिषेधः। पंचमस्य स्वराविशेषस्योद्वचनमा
 विष्कुरणं यत्र तादृशे काले काले को किलो मधुर ध्वनिरेव वदित्यर्थः। द्वितीयको किल
 पदस्यानुपयुक्तार्थत्वेणार्थांतरसंक्रमितत्वात्। संकलननूदयत्वप्रतीतिश्च प्रयोजनं।
 श्रुतपस्याजनिता धर्मवशादपूर्णयुषिष्ठिजा बालके मृते तद्धोद्यतस्योपमस्य स्वर
 त्प्रतियमुक्तिः। जीवातवे। जीवनायाश्च एव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिः। तस्मिन् पाले
 खड्गं विस्तृतनिक्षिपः। यतो रामस्या करुणस्य गात्रं शरीरमसि। निर्जरमतिशयेन गर्ज
 त्विवायाः सीतायाः प्रवासनं निर्वासनं। तत्र पयोदं हस्येत्यर्थः। अत्र रामपदमकरुण
 त्वरुपा र्थांतरसंक्रमितं। तदतिशयोक्त्यर्थः। सचात्येनमित्यनेनोक्तः। ध्वनिजायास्यदा

१२७

निध्वनित्वप्रयोजनानि। व्यवस्थितत्वादिति। शब्दार्थशक्त्याः द्विप्रोपि ज्योर्थः। कवि
 नापुनः यत्राविष्कृत्यते सौत्र्यासायैवालं रुतिध्वनेरिति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वा
 दित्यर्थः। उक्ताविति। निषेधाभाषमाहोपेक्षयाः केचन मन्वते। प्रादोपो न्योविधौ व्यक्ते
 निशेधे च तिरोहित इत्येताभ्यामनाहं दुर्ती। गच्छंतीत्युदाहरणयोः प्रतीपादितावि
 त्यर्थः। प्रसिद्धत्वाद्यधितप्रतिद्वेष्टित्वं। इति विधिः। हेतोरिति हेतुमता कार्येण। मानशेद
 कार्ये। एष इति। विदूषकायः। प्रवालकातिः मविगततरुछायश्च। मरु निर्जलदेशः। मा
 ने इति। मानेने छति। अनिच्छति सति। एवमुपशमेवारयति सति द्विद्विजो लकायां ह्मो नु
 मिमालिखेत्। नृस्युद्धे त्वनस्य तदनुभावत्वात्। स्थातं येन पारितृप्तपराश्रुखी नुयति
 इति सति। धैर्ये कारे। आधुयममनानुमतामिति सुचनाय रुस्तधुननंकुत्वागते सति। हे
 रुद्धे त्वामनुसरातामुनां जननैतावत्कले प्राप्ता। यथादेनापियोनस्पृष्टः। स एव वरणो ह्ये

यौस्मृष्टं सप्तम्यकमन्यतोऽनुमानात्तत्त्वयः। अत्र दृष्टारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टमभि
 धानं। नैरोत्तरेमाह। हेतुहेतुमतो गिति। किंचित्तनोद्वयप्रभृतयः। तदुक्तं। हेतुमतासह
 हेतोरभिधानमनेदतो हेतुगितिलक्ष्मीति। कदाहविदुषां लक्ष्मीवित्तासाइत्यन्ययः। अ
 त्रवितासहेतोर्वित्तासान्नित्येनाभिधाना। एवविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह। अत्र चे
 ति। कार्याविश्येभावश्चतुष्टयं चेतिविप्रकृतः। अदिनाऽप्रपञ्चाशनं रोगइत्यादावुपादेयत्वा
 नुपादेयत्वादितिसंप्रकृतः। आयुगिति। विरः कलिं गेश्वरः कलिं गदेशाधिपाविनयनेइत्य
 न्ययः। कीदृशः। दानरूपस्यमहोत्सवस्य आयुगितिकार्यान्नित्येनाभिधानं। एवमप्रेषि
 विशेषेणनतानां दोषा। भूताराज्ञां कलितांतिः धृताकारः। वीरश्रियः वीरलक्ष्म्याः
 निकेतनं स्थानं। इतश्चामत्यदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपात्यनद्विवलसूरिवरम
 जश्रीरामचंद्रसुरिसुनुनावेद्यनाथेनठतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदरी १२६

कार्याहेतुलंकारप्रकरणं संपूर्णं॥ ॥ भवत्येति। निर्वेदादेर्ज्यां विचारिभावस्येत्यर्थः।
 प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः। तच्च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दायां प्रत्यनुपस्थितं भवेति स्या
 रव्याः। विभावेत्यादि। रत्यादेराखंबनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचंद्रोदयादिनिकरणानिका
 यैव एवमानानि विभावयंतीति युक्त्या विभावपादेनाभिधीयंतीति। कार्यालिचकटाक्षो
 पोचादिनित्याविधान्येनानुपश्रुतं चेतीति युक्त्या नुभावपदेना। एवमेव कार्याणोरत्या
 दिनोत्यादनेकर्तव्ये सलकारिभूतानुक्तं गदीनिचयप्रिचारपदेना। विशेषादचितः समतलः
 कार्यस्थायिनं चारयति। तियुक्त्ये। एवमिति। तसक्त्यनुगतादिपयायवोधांतः करणवृत्तिः
 विरुतविदुषकादिचेष्टादर्शनजन्याचित्तस्यविकासरूपावृत्तिर्दासः। इष्टनाशनिष्ठलानादि
 जन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः। आदिपनक्रोधोत्साहनयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां
 वसंपारिप्रकृतः। विशेषपदेनचरत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं पारिपुष्ट्येकाताविषयत्वमिता

नंगत्वविवक्षितं तदुक्तं। रत्यादिश्चेत्तीरंगः स्यादेवादेविषयोऽथवाऽन्योगभावनाया स्यात्
 तदा स्याद्विशदभाषितं। स्याद्विनएववाभिव्यक्तरसत्वं। यदाहुः कारणान्यथाकार्याणि स
 कारिण्योनिचारत्यादे स्याद्विलोकेतानि चेन्नाद्यकाव्ययोः। विभावाऽनुभावास्तत्कथ्यं
 व्यभिचारिणः। व्यक्तमेतैविभावाद्यैः स्याद्विभावोरसः स्मृत इति। अभिव्यक्तानां चरत्यादीनां
 रसरूपाणां क्रमात्। शृणारहास्यकरुणरौदवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्तरूपविशेषसंज्ञा
 बोध्या। निवेदादिरिति। निवेदप्रतिशंकार्यास्तथा सुयामदप्रमाः। ज्ञानस्यैवैवदेयं वचि
 तामाहुः स्मृतिर्धृतिर्ज्ञाचपलतादृष-आवेगो जडता तथा। गर्वो विवादः सुखं निद्रा विस्मृति
 रेव च॥३॥ स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चापवद्वित्यमथो प्रता। मतिर्याधिस्तथा। मादस्तथा मरण
 मेव च॥३॥ असश्चैव विनर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः। त्रयस्त्रिंशदमीभावाः समाख्यातास्तु
 नामत इति॥४॥ भरतेनोक्ताः। लकादिना विकारोपनवद्वित्याख्योभावः। देवतेत्याद्यपरिपु १२५

इत्यादेरुपलक्षणं। हारतिरिति चापुहहासादेः। अनौचित्येनेति। एतच्चोदाहरणे दर्शयि
 व्यामः। मुनिरिति। कुंभसंभवो गस्त्यः। एकचुलकेन समुद्रे पायमाने जदंते गयो रवता
 ररूपयोर्मस्य कर्मयोर्दर्शनेन गम्योदुतरसो मुतिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्धि
 षयरातिषोषकत्वात्तदंगमिति भावः। अयमिति। धूरिश्च वसश्चिन्नं हस्तमालोक्य तद्धु
 नामुक्तिः। सपुर्वानुभूतोयं करुणः कांचि समाकषणशालः। नीवीवसनप्रथीस्तस्या
 विसनोमाचक इति स्मर्यमाणतया शृंगारस्य या करुणरसपरिपोषः। कदेति। नि
 मिषमिवादिवसानकदाने व्यामित्यन्यः। कीदृशः। काश्यांगतिरिव सन्। अयदेत्यादे
 रितिकोशचित्यनेनान्यः। प्रसुप्ता इति। स्फाटाः विस्तीर्णाः। प्रस्तोमि। प्रसंजयमि। चुक
 पृथिव्याः। दूमां भुवं बिभ्रत धारयमाणः। त्वश्च तथ्यति। देविरसंज्ञासतो भयाहने सत्य
 रंगधृती। तव प्रत्यर्थिनः शत्रवो वसुंधरेशा भुयास्तेषां तरुणी वीजुं विह्वयाताः किरता

दिस्यंतीति शंकाः। स्वप्नेष्विति दैव्यां देवेतः स्वास्थ्यमुपैहति धैर्यैः। कः स्वनुधन्यो युवानरुणो
 ७ धरं स्यति पास्यति चिंता। विप्रलंभौ विद्योगश्चैतपर्यायौ। कान्तेति। इडियाणां वर्गः समु
 दः पधुनि मद्ये निर्विकारनिर्हर्ति प्राप। कथं नृते। संक्रान्तप्रियमुत्पत्तिविंबे। भद्रकोमलाग्रप
 क्षववस्तुगंधौ। स्वादुनिः। आस्वाद्ये। प्रक्षेपनादयुक्तं नृमरयुते। शीतस्पर्शे चिति। अत्रेद्विय
 दृष्ट्या तज्जन्मप्रत्यक्षमलंकारः। किमिति। आरातदुरे। इति हलं संहितकश्चितककसद
 वासिनाकमलानां परोक्षैरदृश्यैर्विबोके मानास्त्रियकया लोपे विबोकोऽनादरा। क्रियेत्युक्तं
 हलैर्दावा विशेषमुखमिति निश्चिकाय निर्णयितवान्। इति प्रत्यक्षमाययेति। यथा शब्दाः
 नुमानार्थाः। यथा शब्दस्तु निर्दिष्टं न्ययोगानुमानयोरिति विधिकोशात्। तथा च वचनज
 दरूपो धूमः व्योम्न आकाशस्य रंध्रमवकासयस्मान्। स्थगयति। यस्माच्च कोटमणयः स्वधो
 ताः स्फुल्लिङ्गानां रूपं दधति धारयति। यस्माच्च विद्युदुपाजिन्वाजा निरुद्धाः सिताः प्रकाशीनू

१२१

ताः परितः। पिगवर्णाश्च ककुभो दिशस्मात्यधिकरूपाणो तरूणोऽस्वडे समुद्रस्य
 रत्नक्षणे दवाग्रिर्लभ इति मन्ये इत्यन्वयः। प्रयोगस्तु। पयुक्तं रुत्वंडे। स्मरदावा
 नलवता। व्योमव्योपि जलदधूमवत्त्वादित्यादि बोध्यः। यत्रेतादिति। लदरी वच्चला
 चलाश्च चलादृशो यासां ता एताः कामिन्यो यत्रेनने जलतां व्यापारयंति प्रेरयंति त
 त्रैव भ्रुसंज्ञा विषय एव यद्यस्मादमी सर्मस्य शिनिवाणाः सतनं पतंति तत्रेतां
 उक्ताः ते चापपुंस्विता यो जितपुंस्वा येशास्तेषु प्रेय नूचपलः। करोयस्य तादृशः
 वक्रो धृतः स्मरः शासनमूला तच्छरकः आसा मयता धावतीति सत्यमित्यन्वयः। प्र
 तिशयोक्तिरिति। मार्गेण त्वेन मध्यवसानादिति भावः। प्रयोगस्तु। एताः वक्रोक्षतया
 पंसदापुगे धावद्वान्या करमदनकाः। मर्मभेदी बाणपाताश्च नृसंज्ञास्थानकत्वा
 दिति बोध्यः। एवं नितीयमानैरित्यत्रापि शक्यः। सूर्यास्तमयवान्। पक्षिनितीयमा

न ताद्याश्रयत्वादिति विरस्तगमनवान्तादृशकालसंबंधित्वादितियाप्रयोगे ज्ञेयः।
 तौ मित्रे इति विरहादुरास्य रामस्य लक्ष्मणं प्रत्यक्रिः। अत्राप्ययं चंद्रः कुरंगधारित्वा
 दिति प्रयोगः। इत्यनुमानं। तामिति। तारकाणं न्यासः। संनिवेशः। शकरस्याकारसंस्था
 नेऽश्विनस्तोरोहिणीविजानी। ह्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिदोपमानं। इयं शकराका
 रनक्षत्रपक्तिः। रोहिणीपदवाच्येत्युपमिति प्रतिकरणत्वात्। अत्रेति। अत्र एषुराजमु
 मध्ये मन्थयामि वातिसुंदरं मद्धिपतिं वेंकटिपतिं संज्ञं त्याघचयः। दानवा विष्णुः शैल
 राजेंद्रं धैर्यशालिनं मदनशशकत्वात्। प्रत्यक्षरूपमिति। सादृश्यविशिष्टं पिंडप्रत्य
 क्षस्योपि फलायोग्यवच्छिन्नत्वेन कारणत्वादिति भावः। फलेनाउपमितिरूपेण। इत्यु
 पमानं। विद्वएव तेति। कुमारसंभववदुबेवदुं प्रतिपार्वत्या इयमुक्तिः। वरदोषप्रकाश
 यतोपि स्ववितानतः करणेन त्वया ईशं मदीदेवं। प्रति एकं अलक्ष्यं नमस्त्वं साधुं कं। प

१३३

तोयमीशमात्मनो ब्रह्मणो विकारणाममनेति वेदाः। सकथं नक्षत्रः। प्रभवत्पत्तिस्था
 ने यस्य तादृक् नवीष्यति त्यन्वयः। विवक्ष्यतेति क्वचित्पाठः। वक्तुमिच्छतेतीतदर्थः। वा
 लादिति। नास्ति कोक्तिरियं दिननाः पापानि बलात्कुरुतः। तानि च पापानि बोधुया
 कं अस्तान्येव न बंधु। यतो बलात्कारेण कृतानुसर्वा न्यामिनुरक्षतान ब्रवीदित्यन्व
 यः। तदुपपत्तेरेण सर्वानिमित्तार्थदूषणपरेणाऽऽत्मनस्तुष्टिः प्रीतिर्वैकल्पिके वि
 षये गर्हाष्टमेऽष्टमे वाष्टे ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादौ प्रमाणमित्युक्तम्। मरुननेति।
 दमयंती प्रतिनलोक्तिः। नामवितर्कः। नाददतेन गृह्णति। आचारमुखाः आचारत्यागिनः।
 विगायति। विंदति। अशमयामिति। क्षेत्रेण क्षेत्रियेण परिग्रहेण मायोप्यायातः। आ
 यं श्रेष्ठं मम मनोस्यो शकुंतलायामनिजाशशीलं। परेषु विषयेषु त्वदिति। वरमुद्रि
 कां वरदमुद्रां। नाधत्ते। नधारयामि। शुतिर्वरदसंज्ञारूपाः लिंगमकापदो। श्रुत्यावृ

नीयादिरूपयाप्रकर्षेणशीघ्रसिद्धेऽर्थेऽप्रगोपनावेसति। विंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्य
 रूपेणादियते। यद्येदं द्वागार्हपत्यमुपनिष्ठत इति श्रुत्यागार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य
 मंत्रस्येदं प्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेदोपस्थाने विनियोगेनादियते इत्यर्थः। क
 रिगिरीश्वरः हस्तिगिरिस्थः। विदितमिति। इत्थं नूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः। अत इत्यस्य
 चेष्टारूपप्रमाणान्तरं नाशंकनीयमित्यप्रेतनान्वयः। लोलदिति। गुरुणो संनिधावपि
 हान्यानामकाव्यां समयोचितो विधिर्नास्मृष्टः। यथा लोलदुलतयानायायिकया विपद्
 स्य सपत्न्यदिशि शत्रुपत्यामेन सकाशाद्गतासीति सूचने हतेनायकेन लेननेति सूच
 नायशितो विधुतं संचालितं। ततस्तद्वृत्तांतपरिहृतेनायिकया हते सत्यहतेन मत्का
 हाविलह एव स्थितः। ततः ईषताम्राकपोलकांतियस्य तादृशो नायिकाया मूर्खका
 यातिशयाज्जाते सति तस्यादयो दृष्टि पातेनैवानतः। प्रणत इति। किमसुभिरिति व्या

१३३

ख्यातं प्राकृतं चेति। नलमुत्तरेदं विषयत्वव्याख्याः स्मारस्येत्यर्थः। तच्च सिद्धत्वात्क
 र्मितमिति भावः। इति शब्दः। निर्णेतुमिति। अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः। व्यक्तमि
 ति हेतुस्तर्कः। यदिव्यक्तं प्रकटं बलीयान्तरदासाज्जुवीनलधिनापुयता। अन्यथापू
 र्णसतिः प्रणः समुद्रस्य नलागौघैर्निर्भासितं सतशं भूकं उ समानवर्णनीलकथं स्यादि
 त्यन्वयः। इत्यर्थपत्तिः। स्फुटमिति। हेतुचित्तर्कयंतस्तर्कशीलाः अपिकास्तदवलप्रं
 नुपलभमानाः अपश्यतस्तवावलभं मध्यममिति। स्फुटमेव निश्चिन्ते। कुलपर्वतश्रे
 णायुग्मेत्वेनाध्यवासितं स्तनदं दमाधारं विना यदा स्तनत्विद्धमकारध्वजस्येदं जालं माया
 चरितं प्रतीम इत्यन्वयः। इत्यनुपलब्धेः अनुतेती। इत्थं प्रतिभाक्ते स्यात्किः। पूर्वम
 भूताः अभूतपूर्वतादृशं मम किं वा भाविन किंचित्सर्वशीतानपादिदं सदं। दिव्यतामम
 सननमेव दुखमस्ति। किं हेतुतेतवशरणगतानां भक्ता नोत्पदप्रेपराभवो नानुरूपो

नोचिरत्यन्यः॥ अथावातवानानुरूपइत्यन्यः॥ अत्रदुःखादेः संभाव्यप्रमाणमिह
 सूक्तथनं येनामेति॥ नवनूतेरुक्तिः॥ नामेति कुसुमेनामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधपगमकु
 मनेइत्यन्यः॥ किमपातिकाकुः न किमपात्यर्थः॥ एषः काव्यनिर्माणरूपः॥ प्रमकोपीसमा
 नधर्माशदृशो यत्सत्यते अस्तिवारप्रतियत्रः॥ द्वियस्मान्निबधिरयं कालः॥ पृथिवि
 पुत्रेति क्रमेण योज्यं॥ अत्र कालोद्ययमित्यादिना सोपपन्निकं संभाव्यप्रमाणमु
 पदर्शितं॥ आनरिति॥ पथिकं प्रतिग्रामस्य प्रश्नः॥ कुतइत्यनेतरमागं इति शेषः॥ न तप
 गरादित्युत्तरं॥ वात्रेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः॥ बाढमित्युत्तरं॥ अंगीकारोऽस्तित्यर्थः॥ ब्रूही
 ति पूर्वस्याक्तिः॥ युवेत्यादि पांथवचनं॥ मयं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः॥ जीवतीत्यादि
 पांथवचनविस्तीर्णेत्यादिग्रामस्य वाक्यं॥ इति संनकाः॥ अनिर्दिष्टप्रवक्त्रेति॥ अनिदि
 द्वाविशेषतो नुक्ता प्रवक्ता यस्येत्यर्थः॥ एवंचेतद्वैतिह्यलक्षणमिति दर्शितं॥ इत्य

लंकारचंद्रिकायां प्रमाणलंकारप्रकरणं संपूर्णं॥ यथा संभवमिति॥ संसृष्टिशंकरा
 न्यो ह्योस्तदधिकानां वेति॥ यथा संभवमित्यर्थः॥ स्फुटेति॥ स्फुटमवगम्यमानो जे
 दायेषामिति विप्रदः॥ एकस्मिन्वाचके नुप्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणाय
 क्ता भविष्यति॥ कुसुमेति॥ माघेऽनुवर्णने पद्यमिदं॥ अत्र यथा कयापि वनितया॥ कु
 सुमसौरभलोभेन परिभ्रमती भ्रमणं संचरणं त्वराविशेषेण संभ्रता संसृष्ट
 शोभायस्यास्तथा अलंकारालायास्यां तादृशी दृश्यस्यास्तथा भूतयेति॥ आनं
 देति॥ आनंदेन मयं यथास्यात्तथा पुरंदरेणो देण मुक्तमर्पितं मात्यं यत्र तादृशं॥ म
 दिषासुरस्य मौलोमस्तके दूरन निहिते॥ मनुमनो जंमनीरस्य नुपूरस्य सिंजीतं रणि
 तं यत्र तादृशं मनोरममधिकार्याः पादो वुजं मं वुजं सदृशं चरणं नोस्माकं विनयाय न
 वतीत्यन्यः॥ अत्र पादो वुजमित्युपमितसमास एवानुमपूर्य्यं सकादिवत्याद एवो

बुनमिति। तथा सत्यं बुन प्राधान्ये मंजीरा सिंजिता च या योगादित्युपमैव न रूपकमिति ज्ञेयं
 । इति संसृष्टिः। तलेष्वाति। तदा माहृतकं पिता नं मुही रुहाणां तलेष्वाया अवपंतकं पमा
 नाऽप्रासना तत्रोत्प्रेक्षते। शशं करुपेण सिद्धेन छिन्नाहतो नो तमो लक्षणगता नो शरित्वं
 डा इवेति। गुणानां चेति तार्त्रायाधिकरणमुत्र। अस्यार्थः। गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां
 पदार्थत्वात्। मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परसंबंधः। कुतः। समत्वात्। अप्रधानत्वस्याप्या
 दिति। यथा भाष्यकारमते पवमाने हीना माधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात् परस्परानां
 मिभावसंबंधः। यथा वा वात्रिकारमतेऽग्निसमिधनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निविदांसा
 मिधेनीनां चेति संक्षेपः। एतौधिकरणसर्वपक्षसिद्धंतः प्रस्तानुपयोगाद्दशितौ। त्व
 रूपनाशेति। त्वरूपनाशरूपमुपचरितं गोलं वदाहति लवणमित्यर्थः। न त्वेवमपि त
 मोशेऽस्य विशेषणस्या नत्वया त्वयं रूपकमिदिरित्याशंकाह। त्वरूपेति। क्रोडि

करेण निगीरणेन लक्षणमुजेति। साध्यवसानलक्षणमुलेत्यर्थः। तथा च तमोश उपचा
 रेण च यदतिभावः न चेवं सत्युपसंगीकारे वा किं बाधकमिति वाच्यं। तदंगीकारे प्रधान
 न्वयेषु पमावाराश्रयणापत्तेः। तदपेक्षयाऽप्रधाने तमोशं तदंगीकारेण रूपकस्यैव
 चित्यादिति। नशीयानामिति। सिध्येदित्यनुवर्तते। उल्लेखानसिद्धोदित्यन्वयः। इव
 गद्यस्य तादृश्ये प्रसिद्धतत्वेनासतितात्यर्थग्राहके संभावनावोधकत्वा संभावादि
 ति भावं रूपकं विनाप्युल्लेखानां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शंकेने न चिति एवमुक्तौ
 तमोगीनामित्युक्तौ तथा च साधकांतरास्य साधकांतरा दुपकत्वादुपकत्वात्प्रेक्षा
 गत्वमविकलमिति भावः। अविचिति। सचिनुः सूर्यस्य नुरंगवलिः अश्वपंक्तिर्नोत्प्रा
 नवदु केवननः श्रियः गगनः लक्ष्म्याः मरुतमणीनामेकलता एकावली वेत्पलेक्षा।
 सूर्यनुरंगालोदुरितवर्णत्वात्। कथं भूतासंम्यति लंघितास्तु गड्ढाः पयोधरा मेघाय

या। एकावली पक्षे पयोधरो स्तनौ। तथा स्फुरितो विप्रिमान् मध्यगतः अरुणरूपो नाय
 को मेना सारथि रस्यः सा। पक्षोः अरुणः आरक्तः नायको द्वारमध्यमणिः नायको ने
 तरि श्रेष्ठारमध्यमाणावपीति विश्वोऽतिशयोक्त्या। मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसानरु
 पया। गभैर्वत्यनेन तिलतंदुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्वैल
 लक्षणे दर्शितं। एवमग्रेपी। एकस्य च मल्लतिजनने परापेक्षत्वादेगांगिभावमाशंक्या
 द्वापरस्य गेता। अंगुली निरिति। शाशी। अंगुली निरिवमरिचिनिः कशसंचयमिवतिमि
 रंसंनिष्टकृष्णलीलतंसरोजलोचनलोचनमिव सरोजयत्रादृशो रजनिमुखचुंबनी
 वेत्यन्वयः। तत्रायेति। उपमाबहुलसंदर्भादित्यर्थः। मुख्येति। मुख्यार्थरूपयत्कुक्षी
 करणरूपलिङ्गं पुण्यासाधारणधर्मतस्यानुकुल्यादित्यर्थः। उत्थापकत्वाविशेषात्।
 अगत्वाविशेषात्। चंद्रस्य चुंबनोत्प्रेक्षायां दापत्य व्यवहारसामांतोपात्ताकसमाप्तौ

१३५

क्रांचापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमवर्णत्वात् कथं तयोस्तदंगत्वमिति
 शंकते। यद्यपीति। मरीचि निरिवेति मरिची निरावांगुली निस्तिमिरमिव केशसंचयमि
 त्येवं रूपनित्यर्थः। एकैकविषयस्याऽर्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः। तयोः वाक्य
 समाप्तौ क्लोपमयोः आवश्यकानेदाध्यवसायेनोपपन्नौ ततमन्वयांतरसमाप्तौ तत्क
 ल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह। यद्वेति। तनुदोषोत्पादौ पूर्वनिपातनियमानुसंधेन यथा
 संख्यक्रमपरित्यागः तथा चांगुली मरीच्योस्तनुत्वनीरधताभ्यां। तिमिरकेशसंचय
 घोरवरणरूपत्वनीलताभ्यां। शरोजलोचनयोर्दोषत्वकांतिमत्वाभ्यांच सादृश्ये बो
 ध्या प्रातिष्ठिकरूपेण। अंगुलित्वमरीचीत्वादिना। अनुगतेति। अनुगतं यत्सादृश्यप्र
 योजनकरूपं तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः। एतच्च सादृश्यमिति रिक्तमित्यभिप्रायेण। सिद्धं तादि
 तिनदुर्लभं साधर्म्यं विविधं। नेदप्रधानमनेदप्रधानं नेदानेदप्रधानं चेत्पुनरुक्तम्। विधा

नाथेन। उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानोभेदाभेदसाधारणसाधम्यमूलत्वमि
 ति। ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेताया उपमाया भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्यानुत्पेक्षाया
 पयोगित्वमित्याशंक्यपरिहरति। नदीति। प्रकाशश्चशीतापनयनंचेति दंडः शीतालुः
 शीतार्कः। शीतो ह्यनृपेभ्यस्तदसदनशतिचातुः। लक्षणांशतस्य निर्दूक्तिकत्वेनाश्रय
 यत्वमाशंकमानं प्रात्याह। एवमिति पाश्चात्प्रमितिषां श्रुतामाः येनृपः अदितानाश्वा
 जातिकथंभूतः असंयोरपितीलंबोद्धारयेनमः तथाहृरिचंद्रनेनरक्तचंद्रनेनलं प्रः
 क्षतेः संगणानुलेपनं येन तथाभूतः अदितानः कोटिक वाजातयेनरक्तानिसानृनिप्र
 स्थानियस्यमः तथा निर्भरस्योद्धारेणोद्धमेनसहितः। पिनथीनि व्याख्यातं प्राक पोवा
 पयोगेति तथाचवमकोरप्रयोनकपोर्वापर्यघटकत्वेनभेदानवभासाः संसृष्टिवैलक्षण्य
 मितिनावः। दर्शदिवत दर्शपूर्णमासादिवत अयंचनिन्नकालिनयोरपिसमप्राधान्य

१३१

दृष्टान फलेनत्रस्वर्गः प्रक्षेपेनचमत्ततिविशेषः शशिनमिति तत्र अनस्येदुमत्या
 स्वयंवरसमगुणयोरजेदुमत्यायां नृप्रीतिर्यथातेपोतानागरिकानृपाणामन्येषांश्रवण
 योः कदुपीडाकरं प्रतिपूर्वाद्धरूपं एकमेववाक्येविवब्रुः। उच्चारयामासुतित्यन्ययः। तेनस
 र्वनाम्ना सादुदुमती। विवभृताधर्मः। अनकर्मकं वरणं। तत्रतस्मिन्नेह। विधीयेति। अ
 प्रिसंयोगेनघृतादिवतकेनापिद्वेनुनावलिनतांप्राप्येत्यर्थः। विकचो। विकसितं। नडाभा
 वः सैव। मद नएवशिखीवद्भीः। सरंभस्ताययं। सिकृमिति। स्फुटीककं जातस्थित्याश्वे
 तील्लतैः शुभील्लतैर्जलैः शिक्तमौक्तिकमित्यन्ययः। मुखेनेति। सदीर्घः समृद्धः लक्षयित्वेति
 स्फुटमकवविषयशक्षार्थलंछनिरूपमिति सुवेणेत्यर्थः। स्पष्टेति। अथाऽनंतरं दि
 वरूपमाविदं कमलं संबुकोचसंकोचं गमत। कोटक। स्पष्टमुखं सततं ध्वंसतः। किरणा
 एवकेशसराणियस्यास्तथा नृतां सूर्यविंवरूपाविस्तीर्णा कर्णाकावराद्येयस्यतताभि

शिप्रकाशाभावेन परस्परं मिलिताः प्रदिश एव दत्तानां कलापस्ततमुत्पेनावतागेयस्य
 स्वादिशिवश्च अंधकाररूपमधुपावतिर्येन तथा भूतमित्यर्थः। पदमेवेनेति। शोणस्थि
 रत्यगामेनोत्पन्नमदमकृतत्वात्। तदुक्तत्वादि अत्र चूंडिं पारसकं तिलिवारं। स
 तस्य त्रयमिय एतां स्फुरद्भावया। तदुक्तत्वादि अत्र चूंडिं पारसकं तिलिवारं। स
 संस्कृतं मृ। अत्र पूर्वदिने प्रासस्तृतीयपादे रूपकामेति तयोः संसृष्टिः। वाच्यप्रतियोगि
 कत्वादिति। वाच्यप्रतियोगिप्रतिसंबंधियस्य तद्व्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः।
 एवं च काव्यावाच्यस्य नुप्रासादेः शब्दालंकारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेश इति व
 क्तुं युक्तमिति भावः। सत्युत्प्रेरेति। यस्यां न गयं एतां दृश उद्यानसंबंधिवापि पयसि व
 नाद्य एवेरमंते। कीदृति। कीदृशोः। समीचीनैः पुष्पैः कमलैर्घातिनो यैतरंगास्तथोभा
 वति। पृष्ठपदे समीचीनैः पुष्पैर्वाधमांडमुखो घातिनो यो रंगो नृत्यभूमिस्तथोभा नित्य

१३८

तः। पुष्पं करिदस्तामेवाद्यभांडमुखिनले। व्योम्नि स्वर्गकले पद्म इत्यमरः। शेषमिति के
 ति। शेषो नित्रि विभक्तिं मूलं यस्येत्यर्थः। रागं वतीति। रागोऽनु रागो रक्तिमात्रा अंवर
 माकाशं वस्त्रं। न च विशेषणसाम्यादाने दाध्यवसायपेक्षेणोपि सत्युत्प्रेरेत्यादा
 शब्दसाम्यमात्रेणानुपपन्नोपपत्तेन तदपेक्षेत्यत आह। शब्देति। शब्दतोऽर्थतो वेति। श
 द्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत्कविसंमतं साम्यं तत्प्रतिपादन इत्यर्थः। सर्वविधे सर्वप्रका
 रीत्यर्थेति। चदिः आह्लादन इति धात्वनुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थः। अन्वयाऽन्वर्थनामा। तस्मा
 त्। मत इत्यस्याप्युक्तत्वात्। विधुकरेति। सद्धं सत्त्वं नैमावनेन नदमयं त्याज्यानेन नद्धं
 चित्तोत्थरचित्ततः। कथं नुतेन। चंकिरणा शेषादात्तैरंगितैर्निष्येदेः पूर्णेऽपि इकां त
 छटितैस्तदुक्तत्वात्। तत्त्वावसमप्राधान्यमर्थजदविषय इति भावः। प्रतिक्षिप्यते निवार्यते

कोऽप्यंतरमनेनेति प्रतिक्षेपो विधेः। मुक्ताः श्रुतिः। विदुषां नवनेषु मंदिरेषु के लोसुरतकी
 आयोविधिः सुत्रातु तगलिताः समाननिमिरपसारिताः प्रातः काले गणप्राते मंदं च
 लतां वाचानां चरणानां द्वा रसेना रुणाः मुक्ताः। दूरादाडी मवीजगं किं न धियः कीडा
 शुका यत्क र्षतिः शक र्षति तद्रो ज नृप ते स्या ग स्ये दानस्य लीलापि नमित्य च यः। तत्र
 वावा लां छि ला द्वा रुणा इत्यत्रैवा वक्ष्यमाणे नि। सं कि न धि य इति वक्ष्यमाणे त्यर्थः
 तयोः तद्रुणका व्यलिंगयोः तन्मूलः संकरमूलः। ताभ्यां संकरभ्यां निमज्ज्यां। संकरभ्यां
 निमते। तस्य उदात्तस्य हेतुमतः। कार्यस्य। प्रमेकयनां तत्तस्या गलीलापितस्य का
 र्यमिति वक्तव्ये। तदेव त्यागलीलापितमित्यनेकयनां तदीयेति। राजकीयेत्यर्थः। प्र
 तथ्यो दार्येति। असत्यो दार्येत्यर्थः। तन्मूलकस्येति। वितरणे कर्षपर्यवसायि हेतुत्वे
 कारमूलकस्येत्यर्थः। ननु राजसंपत्तमृद्धे र्जननागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तद्वर्णनात्

१३९

कोदात्तालंकारेण सदैकवाचकानुपवेशकथनमित्याशंकाया मारुवाचकशब्देत्येति। त्रयाणां मि
 ति। एक उदात्तातिशयोक्त्यो रपरोद्धतमुक्त्यो रन्यो व्यंग्यो दात्ता प्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतां कुरान्यतर
 योरित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः। उदात्तालंकारस्य हेतुत्वं लंकारो गतायाः पूर्वमुक्तत्वाद् उदात्ता
 तिशयोक्ति संकरस्यापि तदंगत्वमिति शंका निरस्यति। उदात्तादिमात्रस्येवेति। उदात्तादीत्या
 दिपदे न हेतुत्वं कापरिग्रहः। हेतुत्वं कारादीत्यादिपदे नावा प्रस्तुतप्रशंसा परिग्रहः। तत्रापि
 निरतिशयैश्वर्यवितरणे कर्षपर्यवसायिनो हेतुत्वं लंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरि
 श्रुतत्वात् तद्रूप्यप्रस्तुत राजसंपत्तुर्कर्षप्रशंसारुपायामप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वं न त्वद्गुणतश्च
 वर्णनारूपास्युक्ति संकरस्याप्येवेति नावः। यथा योग्यमिति। तथा हि। उदात्तद्रुणयोरंगो
 गिनावकरस्य भ्यां निमज्ज्यां त्रयोरंगो गिनावसंकरस्य चांगो गिनावेन संकरः। तथा भ्यां निम
 द्गुदात्तयोरंगो गिनावसंकरस्यो दात्तांगक हेतुत्वं लंकारादिसंदेह संकरस्य चांगो गिनावेन संक

रदति संसृज्यमतिमिहृदनीयं। स्वकीर्त्यनुवृत्तं ये प्रयनामचोपनिषधूनप्रथपृथिमनुवदति
 । अमुमिति। स्वप्रथस्यकुमुदस्यप्रमालिकत्वं सुचयितुमाह। चंद्रालोकशतिशरीरमस
 शुकचंद्रालोकमूलभूतोपेयः। शरत्कालागमनेन चंद्रस्यालोकशतिशेषः। तस्माच्चकुवलय
 यानंदः स्वप्रथोभूतकुवलयस्यकुमुदस्यानंदइति। च। शेषइति शिवमाम। विहृदं हृदम
 हापान्यरामचंद्रात्मनन्मनाविदुषावेधनाथेनस्ततालंकारचंद्रिका। एनो कुवलयानंदप्रका
 शनविशारदाम। विहृदं ऊर्वेदुविहंसः काव्यतत्त्वविहंसवराः असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोको
 स्थितोपि सन। प्रतिष्ठालनतेनैव विनालंकारचंद्रिकाम्॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञ
 तत्सद्रामभद्रात्मजवेधनाथस्ततालंकारचंद्रिकाव्याकुवलयानंदरीकासंपूर्णा॥ श्री॥